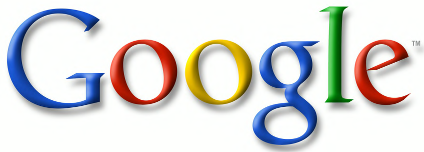

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

DR
301
.S77
V.43

B 840,115

ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ
БЕОГРАД

PROPERTY OF
University of Michigan Libraries
1817
ARTES SCIENTIA VERITAS

ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА XLIII

С КАРТОМ ХОМОЉА И СТАТИСТИЧКИМ ГРАФИЧКИМ ТАБЛИЦАМА

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1876

ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА XLIII

С КАРТОМ ХОМОЉА И СТАТИСТИЧКИМ ГРАФИЧКИМ ТАБЛИЦАМА

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1876

DR
301
.S77
v.43

Uv.
Perlstein
10.13.54
89161

Где је што.

СИНАН ПАША И КУКЛИ-БЕГ.[1]

БЕЛЕШКЕ ИЗ СТАРЕ СРБИЈЕ

ПОВОДОМ КЊИЖИЦЕ ПРОФ. СРЕЋКОВИЋА

ПОД НАСЛОВОМ

СИНАН ПАША.

Године 1865-те у Београду г. Срећковић издао је књижицу под насловом „Синан-паша“ на основи Љетописа игумана монастира св. Марка о. Аксентија и по казивању његовога брата г. Симе А. Игуманова. Не могу одрећи занимљивост ове књижице, али морам казати, да се у њој налазе не маловажне погрешке. Очигледно, да је такве погрешке проф. Срећковић неотице допустио, јер је он (види његов предговор) „записивао тако, како му је г. Сима казао и као што је било забележено у дневнику игумана Аксентија“, не обраћајући пажњу на то, јесу ли та казивања у свему одговарајућа историчној истини. Уз то ваља и то казати, да их он није могао личним проматрањем на месту провидити и изучити.

Боравећи у Призрену имао сам више пута прилике та приповедања брижљиво испитати и критичким трудом их проучити. А пошто сам са стварју из близа познат, сматрам за дужност погрешке Љетописа игумана Аксентија и казивања његове мајке и бабе исправити и моје доказе радозналим читаоцима преставити. Надам се, да ће их и исти проф. Срећковић радо примити.

[1] Подносећи уч. друштву овај чланак, радујем се од свега срца, што је књига „Синан-паша“ изазвала ову расправу.
Срећковић.

I.

Синан-паша.

Из турске историје ми знамо неколико паша именом Синан, који су били упоређени међу знатним лицима у турској царевини. А од ових Синан-паша били су само двојица, који су били родом из призренске области: један је био пет пута великим везиром, други је живио готово у једно време с првим и био је два пута кајимекамом (намесником) садразама и два пута валијом (губернатором) Офена (Пеште) и познат је више под именом Софи-Синан-паша.. На основи љетописа о. Аксентија, г. Срећковић држи да је то први Синан-паша, бивши пет пута садразамом, разрушио цркву Аранђела, задужбину цара Душана и начинио у Призрену џамију, која носи његово име; валда он није знао да је то његов имењак учинио.

У осталом и податци за биографију Синан-паше по Љетопису о. Аксентија не подударају се са истинитим извештајима.

По казивању бабе и мајке игумана Аксентија и његова брата, садразам-Синан-паша родио се у селу Шајиновце у Опољу (види књ. г. Срећковића стр. 73) и умро је у Призрену и сарањен је у припрати Синанове џамије с леве стране до два стуба и на гробу му метута велика плоча мермерна и начињен споменик.“ Ни у томе, ни у другом није погодио игуман Аксентије са својом мајком и бабом. Синан-паша рођен је у селу Топољане љумскога окружија, призренске области на измаку 1507 год. или око тога, јер је умро у 1596 г. (по турски у 1004 г.). Турски историописци казују да је живео око 90 година. Дакле он је рођен у 914 г. т. ј. у 1507 г. Тако нам сведочи чувени историописац турски Наима у I. свески своје историје на турском језику на стр. 352—353: „Си-

нан-паша родом је Арнаутин, говори он. Ово није за чудо што Наима зове Синан-пашу Арнаутином, јер и дан-дањи Турци у Стамболу Арнаутима зову становнике призренске области, ма били то и прави Србијанци, и саму Стару Србију (т. ј. призренску област зову Арнаутлуком). У време султана Сулејмана достигао је до звања царског телохранитеља (харем-и-хасс) у достојанству чашнегир'а т. ј. главног обидача;[1] био је као мирилива (началник) у области: Малатија, Костомуни, Гузза и Триполи, за тим је био беглер-бегом од ејалета: Мисира (Египта), Алепа и Ерзерума. На 77 год. пошто је савладао Емен, вратио се у Цариград, и постао је сердаром флота са звањем везира. У год. 980 (т. ј. у 1573) освојио је Тунис са окружијама. У 988 г. (т. ј. у 1579) постао је садразамом на место Ахмед-паше.[2] У 994 г. (т. ј. у 1585 г.) послан је био за губернатора Шамског ејалета. У 997 г. (1588 г.) на ново је био садразамом. У 999 г. (1589 г.) збачен је био с места. У 1001 г. (т. ј. у 1592 г.) на ново је постао по трећи пут садразамом. У 1003—1004 г. (1594—1595) опет је био садразамом и опет је сметнут био од две дужности и на ново постао садразам. Умрьо је 5 шабана 1004 г. (т. ј. 3-ћег Априла 1596 г.), имајући од рођења 90 г. и више." У турском записнику, издатом у Стамболу за 1858 г., у којем је кратко забеле-

[1] Обидач је човек који проба јела, пре но их цару поднесе.

[2] Овај Ахмед или правије Мухамед био је родом Србин из Босне. Син попа из места Соко, с тога је и прозван Соколовић. Код Турака он је познат под иманом Мохамед-паша-соколи. Убијен је био у Цариграду 19 шабана 987 г. т. ј. 11 Октобра 1579 г. — (Хамер и др. летописци). Не треба овог Мухамеда Соколовића мешати са Синан-пашом, као што је то готово учињено у чланку „О каталозима пећских патријараха" по коме као да је и Синан-паша тобож био Соколовац... (Види Гласник кн. VI, 1868. стр. 246).

жено време живота свију султана, садразама, шејих-уљ-ислама и капудан-паша (флотских министара), читамо такође да је „Синан-паша био је пет пута садразамом; први пут постао је садразамом у 988 г. и био је од ребиуљ-еввеља 988 г. до 20 зиљхице 990 г. (т. ј. од маја 1580 до 5 декембра 1582 г.); други пут био је садразамом од 17 џемазиуљ-евveља 997 г. до 11 шевваља 999 г. (т. ј. од 3 априла 1589 г. до 2 августа 1591 г.); у трећи м'ах био је садразамом од 25 ребиуљ-ахира 1001 г. до 6 џамауљ-ахира 1003 г. (т. ј. од 29 јануара 1593 г. до 16 фебруара 1595 г.); четврти пут био је садразамом од 29 шевваља 1003 г. до 16 ребиуљ-евваља 1004 г. (т. ј. од 7 јула 1595 г. до 19 новембра 1595 г.); и пети пут био је садразамом од 19 ребиуљ-евсеља 1004 г. до 4 шабана исте године“, (т. ј. од 22 новембра 1595 г. до 3 априла 1596 г.), — до дана његове смрти. Историописац Наима на стр. 138 поменуте свеске своје историје каже: „Синан-паши је било очитано опело у џамији Агија-Софији (у Стамболу) и тело је његово било сарањено у тјурби близу пармак-капусу (решетна врата).

Дакле Синан-паша садразам није умрьо у Призрену и гроб његов није ту могао бити. Он је умрьо у Стамболу и закопан је близу Агија-Софије у 1596 г. 3 априла (4 шабна 1004 г.).

Баш ова година његове смрти и служи нам узроком јамачно казати, да није овај Синан-паша из срезаног камена Душанове задужбине — цркве св. Аранђела, начинио џамију у Призрену под називом џамија Синан-паше. Џамија ова сграђена је на двадесет година по његовој смрти, као што гласи натпис учињени на зиду у нутра исте џамије. Година сазидања џамије показана је азбучним бројем — эбџет хесаби. Ова година означена

је тако по турски: „мисàли џеннèт“, т. ј. џамија подобије раја. Прилажући ове две турске речи на бројеве рачунске добијамо 1024, која пада на нашу 1615-ту.[1] Мимогред буди речено, да тако исто азбучним бројањем (эбџет хесаби) изрезана је година сазидања џамије Мехмед-паше[2] у Призрену на камену, налазећем се више врата, којима правовјерни улазе у џамију. Она се састоји из двеју слеђећих речи: „кјà'батуљ-фукарà“ т. ј. кјааба за сиротињу т. ј. ова џамија замењује за сиротињу, која неможе ићи у Меку и Медану, баш то свето место, где је Муамед живео и прославио се. Прелажући ове две речи на бројеве добијамо 903 г. (т. ј. 1497 г. по нашем бројању), које је ту џамију Мехмед-паша у Призрену сазидао.

Дакле, је ли могао Синан-паша г. Срећковића саградити у Призрену џамију под именом његовим у 1024 год. (т. ј. 1615 г.), кад ја он двадесет година већ прије тога закопан био у Стамболу близу Агији-Софије? Очигледно, да није.[3]

---

[1] Ова вештина годину зидања те или друге џамије азбучним писменима или као што ми кажемо — црквеним — писати, обична је код Муамеданаца, као и код свију Словена у прва времена. Тако на прилику на рукопису годину те или друге књиге, на зидинама црквених урвина и др. било је у обичајено изрезивати или бележити црквеним писменима, а никако арапскима, којима се сад служимо. Само у Турака избор слова морао је састављати целу реч са смислом, означујућом и годину и у исто време тај или други значај начињене џамије.

[2] Ова је џамија позната још под именом барјак џамија, поглавито с тога, што мујезин (призивач молитве) подиже на минарету црвену заставу дајући тим знак мујезинима других џамија да је наступио час извикивати азан (призив на молитву). Ова се џамија у Призрену рачуна за главну. Саграђена је на ономе месту где је био двор цара Душана. —

[3] Није могао начинити ову џамију ни његов син Мухаммед у спомен своме оцу славећи име његово, јер је он у години 1014 (т. ј. 1605) већ био кажњен. (Види Хаммера свеску 8, стр. 87 његове историје. — Син Синан-паше Му-

Ту џамију сазидао је други Синан-паша, имењак садразама, и дао њој своје име. У почетку смо већ рекли, да из призренске области произашли су два Синан-паше, а на име: један из села Топољане, а други из села Виља или Виљна.[1] Овај други Синан-паша био је код Турака учеван човек[2] и познат је због тога под називом Софи-Синан-паша. Историописац турски Наима о њему казује у својој историји на страни 156 друге свеске тако: „Софи-Синан-паша — човек од задужбина и богоугодних дела (сахиб-уљ-хајра̀т-вељ хасана̀т) био је два пута кајмакамом садразама.“ У вишепоменутом турском записнику речено је, да је овај Синан-паша у 1012 год. (1603 г.) везиром постао, а у 1013 год. већ је био кајмакам садразама Лала-Мехмед-паше. По што је био сметнут са ове дужности послан је био у Емен са особитом наредбом одкуд се у 1016 год. (1607 г.) у Стамбол вратио.“ Историја турска „Тарих Гјулшани меариф“ (стр. 575. свеска I. изд. 1202 год. (т. ј. 1787 г.) казује да овај Софи Синан-паша био је у 1008 г. (т. ј. 1595 г.) валијом Офена и учествовао је у рату на Дунаву заједно са Синан-пашом садразамом. На стр. 597 исте историје читамо, да је био он кајмакамом садразама Али-паше у време рата с Персијом. На стр. 601 речено је да је био по други пут кајмакамом великог везира у 1014 г. (т. ј. 1605 г.). Шабана 17 исте године т. ј. 28 декем. 1605 био је низложен с кајмакамства због сумње да је имао

хамед-паша био је једном беглербегом Румелије од 1593 до 1594 г. и валијом Дамаска у 1602 г.

[1] Ово село се налази на $1^3/_4$ сата од Дукађинске тврдиње, која се сада зове Дода-кале'аси, близу планине Кораб и недалеко од Калиса, великог арнаутског села.

[2] Написао је књигу историјско-богословско-наравственог садржаја под именом тезаруа'ти Софи Синан-паша. Мухамеданци читају ову књигу с побожношћу.

тајне сношаје с бунтовницима у Азији као што и историописац Наима каже (стр. 156, свеска II), називајући ове бунтовнике Тавиљ ајдуцима; јер је он четовођи њиховом послао писмо премда је у њему њих мудро саветовао да се умире и подложе власти султана. У 1024 г. (1615) био је на ново валијом Офена; одкуд је позват у Стамбол при свршетку исте године. — Казаћу мимогред да је област призренска подпала кад и кад (види историју Хаммера) власти офенског губернатора, који је осим тога имао титулу беглербега од Румелије.

Слободно можемо сад казати да је овај Синан-паша (Софи) виљски или виљенски, а не топољански Синан-паша (садразам) обалио задужбину Душана близу Призрена и начинио из камена цркве св. Аранђела џамију, која и сада носи његово име, и ово се баш подудара са временом, кад је он био валијом Офена (Пеште) и беглербегом Румелије први пут од 1595 до 1597 год. и други пут у 1615 г. А ова последња година забележена је на зиду џамије, показујући време њеног зидања. Призренски су Турци сачували предање да је баш овај Синан-паша начинио ову џамију, а не бивши садразам, завојеватељ Емена. Хришћани не знају управо који је то Синан-паша, али врло добро памте да је некакви Синан-паша разрушио славну цркву св. Аранђела и начинио џамију и због непомерне ревности к мухамеданству толико је зала њиховим предцима чинио, за то је његово име међу њима толико ненависно остало. У Качанику овај исти Синан-паша саградио је џамију, која и дан данашњи постоји; осим ових џамија има још у Галиболи једна, коју је он исти сазидао.

Сад се пита: где је он умрьо? да ли у Призрену? и да ли је његов гроб мати Аксентија и брата му Симе А. Игуманова видела у то време, кад је у 1762 г. „вода реке Бистрице подкопала џамију Синанову, обори сву при-

прату џамијину и за тим подигне камен на гробу Синанову и изваља из гроба тело црно као огорео пањ и узе га вода црна као крља и однесе га“ (види стр. 84—85 књ. Синао-паша г. Срећковића)? — Истина је, да међу хришћанима сачувато је такво предање, али разборити Турци одбијају овакво њихово казивање, уверавајући, да строjитељ ове џамије није умрьо у Призрену. Неки из њих говоре да је овај Синан-паша био удављен у Галиболи по заповести султана, усљед тужбе српског народа, за то, што је он обалио многоцењену цркву св. Аранђела. Уз ово додају да је султан усљед те тужбе позвао Софи Синан-пашу у Стамбол и да му је предложио на избор: или вратити хришћанима камење (!!,) сазидане њиме џамије или платити за то својом главом. Синан-паша био је више задовољан свој живот изгубити него уништити своју задужбину — славну џамију. И ако је Синан-паши дата била слобода вратити се из Стамбола, он је платио главом, јер чим је стигао у Галиполи, од султана је већ стигла тамо наредба удавити га. Уз ово се може рећи: Si non è vero, ben trovato. Из казивања и хришћана и Турака и причања исте мајке љетописца Аксентија јасно се види, да је сваки казивао не као што је било, него како му је мило...

Како му драго било, оставимо на страну измишљотине Турака и причања хришћана. Софи Синан-паша, који је сазидао џамију у Призрану из камена срушене њим Душанове задужбине цркве св. Аранђела, умрьо је у Галиболу 1615 г. у повратку своме из Офена и закопан је ту близу његове џамије сазидане још прије.

Како се дакле може изјаснити то да је мајка Аксентија и г. Симе Игуманова видела гроб Синана и надгробни камен? — Не двоумећи можемо одговорити, да је близу џамије била начињена тјурба или самим Софи Синан-пашом желећим да буде закопан у овој тјурби или су Призренци

саградили њему по његовој смрти у Галиболи као своме добротвору надлежни му споменик у виду гроба, који је и био водом Бистрице изненадно однешен. Да је то тако могло бити т. ј. да је исти Синан-паша, пошто је саградио своју џамију и желећи умрети у Призрену и бити сарањен близу његове задужбине, начино за себе тјурбу, можемо указати на тјурбу са надгробним у њој каменом близу Барјак-џамије. Ова тјурба била је спремљена Мехмед-пашом стројитељем исте џамије, и данас је она цела, ма и да није Мехмед-паши испало за руком умрети у Призрену и бити сарањен у овој тјурби, јер се њему догодило изгубити своју охолу главу у рату против Срба у пожаревачком окружију (?). А што се тиче „тјела црног као огорео пањ“, виђеног тобож мајком љетописца Аксентија са њеним другарицама, ово је управо хипербола, прирођена женама, да украсе своје причање о ненависној свакоме хришћанину личности. Могуће је, да је она видела мртво тјело каквог другог Турчина недавно сарањеног, но никако тело Синан-паше, које, и ако би ту било закопано, није се могло сачувати у земљи од распадљивости у течају пуних 150 година!.

На стр. 74 књиге г. Срећковића, по љетопису игугумана Аксентија односно Синан-паше (садразама), казано је тако: „Соколовац (држећи да је он рођен у с. Соколовци) Синадин чувао је овце у Шар-планини близу пута којим се иде прско те планине из Маћедоније у Косово. Султан Селим путовао је тајно по својој царевини у руву дервишком са још 4 дервиша и упутио се био преко Шарпланине у Призрен. Кад су ти 5 дервиша били низ брдо ка Старој Србији, где су Опољани пасли своја стада, на њих полете чобански пси као лавови, да их растргну“ и т. д. — Све је то ни више ни мање басна прирођена људима примитивног стања, који имају страст или прида-

вати баснословни колорит личностима поразившима њихов мозак, добављати уз стварност тога или другог догађаја своје измишљотине или ове догађаје за цело измишљавати. Неће бити сгорега, ако овде још једаред кажем, да Синан-паша о коме се води реч у књижици г. Срећковића, није био рођен у Соколовцима. Становници Опоља и Горе при личном и усрдном моме испитивању у време мога путовања по тим местима одрицаху казивање љетописца Аксентија. Синан-паша, казују они, рођен у с. Топољане [1] — (у љумском срезу). Осим овог казивања и горе наведеног сведочанства историописца турских, цитирам овде књигу под насловом: „Copioso ristretto degli annali di Ragusa di Giacomo Pietro Luccari, gentihumo Raguseo. [2] (Овај Лукари живио је у једо време са Синан-пашом). На стр. 248 своје књиге он каже овако: „Selim si voltò a guerregiare con Muratar Re di Tula (Тувиљ ајдуци о којима је била реч више) in Arabia felie, che jaceva a' Turchi un minaccevole contrasto; finalmente col valore di Mustafà-Bassà e Sinan-Bassà, l' uno nato in Zarnagora, l' altro in Topojano villa di Prisren superò il nemico" и т. д. Ово је било око 1576—1577 год.

У осталом, у Опољу и Гори сачувана је о Синан-паши (садразаму) још друга басна, која није много распрострањена. Неки Опољци и Горани казују да је Синан-

---

[1] Ово се село налази на источној страни планине Голиш на 5 сати на југоисток од Љумске куле, која лежи на путу од Призрена до везирева моста.

[2] Ова је књига писана у 1604 г. и наштампана је Андрејом Тревизаном у 1790 г. — Сведочанство дубровачкога племића због тога је важно, што је он у разно време слат био као ванредни посланик од стране дубровачке републике к разним краљевима и био је једном у Стамболу с ванредним послом. где му је Дука Кристо изгнати султаном Селимом из Стамбола, казивао много шта о министрима. — Види његову биографију у почетку књиге његове.

паша, кад је још дететом био, једаред пасао овце свог оца у шуми близу села Тоноьане. Били су с њим још два чобана. Немајући особитог посла осим свирања у свиралу, завели су међу собом једну шалу обесити онога, коме шорат падне (ала лепе шале). Синану се није догодило бити обешеним, а био је обешен други на дрвету, и већ дружина готова је била скинути несретника с дрвета да се одиста не удави, кад етоти у једанпут изненада пред очи њихове јави се вук. Обојица врло заплашени побегоше, а трећи затегнут конопцем на дрвету остаде као жртва вуку. Синан је принуђен био бежати у друго село, али у које је село побегао моји сабеседници не знаше ми казати. На питање моје није ли у Шајновци (Соколовци)? „У које му драго!“ одговорише ми. „Од овог села, куд је он побегао, скоро за тим морао је ићи на гурбет до Стамбола‘ где је постао великим човеком.“ Али на питање: за што Синан није побегао кући својој, будући да није имао узрока крити се у друга села? казаше ми, да је побегао од страха да не плати животом од рођака обешеног чобанчића. Али на сљедеће моје питање не могоше готово ништа одговорити: Шта је било потребно Синану бежати од родитељске куће, кад у његовој намери није било да тако изненада погине његов друг? За што није побегао својој кући, као што је природно, да каже као свако наивно дете својој мајци или оцу о таквом необичном догађају? Ако се он плашио од крвне освете, али се неда допустити то, да он није знао да његово бегство није могло његова оца, браћу и рођаке спасти од крвавог нападаја са стране рођака обешеног му друга?

Како му драго било, али и ова басна селска у Опољу и Гори, као и она прва љетописца Аксеитија о бегству Синана из свога села у друго, олакшава труд у схваћању овог догађаја, наводећи нас на ту мисао, да је Синан мо-

рао једном побећи у које му драго село да га не заробе у Стамбол, кад су одатле дошли у његово село званичници да одберу хришћанску момчад за да их потурче.[1] Ово моје извођење слаже се с казивањима свију путника, који су у то доба кроз турску царевину путовали. Г. Мијатовић у своме чланку „Пре триста година“ на основу тих путописаца вели, да су у шеснајстом веку сваке пете године полазили царски комисари, те су се разилазили по областима, путујући од села до села, од вароши до вароши с намером одабрати телесно најсавршенију децу за Цариград да их истурче. Тревизанија у своме извештају од 1554 г. јавља да се од народа узимљу дечаци од 10—12 година. Становници једнога места доводили су сву децу своју у гомилу, па је комесар узимао колико му је требало деце.[2] Г. Мијатовић у поменутом своме чланку додаје к томе и то да у оваквим случајима није ни без тога било, као и нашем Синану, за којега не двоумећи можемо казати да је и он (Синан) узет био комесарима султана Селима (918—926 г. = 1512—1519) у последњу годину царовања Селимова заједно са другом децом из разних места Старе Србије, кад му је било баш 12 године и одређен је био к двору царском, где су га потурчили, најлепшем изображењу турском посветили, тако да је у време султана Сулејмана до дворског звања стигао (види више сведочанство **Наима** турског чувеног историописца), на по-

---

[1] Изабрата по областима турске царевине деца у Стамболу су била распоређена тако, да су најсавршенија од најсавршенијих узимата била у царски двор, где су се обучавала за важна звања, тако да из ових потурчењака многи су били садразамима, јер су их свагда претпостављали онима, који несу били ренегатима и који нису, по мишљењу Турака, имали толико залоге верности, а осталу су децу припремали за ордије јаничарске. (Види Хамера историју у француском преводу). —

[2] Види Гласник кн. XXXVI, стр. 190, 191 и 192.

слетку постао је садразамом први пут у мају месецу 1580 г. (у време цара Мурата III-ћег).

Поуздано не знамо да ли је Синан-паша који пут био у својој отаџбини. Могуће је и врло вероватно, да је посетио њу некад, али пре но што је постао знатним у Турској царевини и високим званичником, јер је већ био агом (господаром) с. Топољана (где је рођен био) и других села, које је он примио у владање или као дар од султана или које је купио за новце. Али није истинито што је г. Срећковић казао на стр. 82. своје књиге „Синан-паша“, да је овај живео у своме двору у Опољу, кад је бивао у немилости код цара. Слеђећи за државном службом Синан-паше у звању великога везира можемо казати, да није он могао то учинити — посетити своје родно место чак од Стамбола, јер је имао доста главобоље, а кад је био у изгнању у Мамари (по Наима и др. [1]) и један пут у Димитоку (по Хамеру. [2]) А да је он тобож имао свој двор у Опољу, то не стоји, него је то права измишљотина љетописца Аксентија. У Опољу осим двора Кукли бега није било никаквога. Могуће је, да је то имењак топољанскога Синан-паша-Софи бивао по некад и то само као гост код потомака Кукли-бега и може бити да је на основу тога мати игумана Аксентија сроднила Синан-пашу (она мало мари — каког) са Кукли-бегом и да ли нису Кукли-беговци с тога имали већу слободу чинити различита злочинства у Опољу? Могуће је, јер су они били у добрим сношајима са виљнским Синан-пашом, који је већ био додијао хришћанима. —

---

[1] Види „Тарих-Гјуљшани Меариф“, св. I, стр. 577.

[2] Види 7 свеску његове исторције стр. 107. у преводу на француском језику. Последњи пут у изгнању био је у Мамари у време султана Мехмеда само 22 дана и буде на ново позват у Стамбол и постане садразамом на место Лалепаше, где и умре 5 месеци после тога. —

Али Синан-паша топољански, будући садразамом, ако и није долазио у своју отаџбину, није заборављао на браћу своју по крви у селу, и ако су се они држали вере Христове. Мора бити да је био и бранилац њиов, јер видимо да им је опростио своје право господарства над њима. О томе сведочи ферман израђени код султана Мурата III-ћег Синан-пашом (топољанским потуром). Овај ферман чува се и до сад као светиња код имама села Топољане Иљаз-аге. Дат је у прве дане ребиуљ-ахира 994 г. (т. ј. 1585 г.) у време султана Мурата III-ћег (1574—1595 г.) и написан сав златом. (У дужини има 8 педи, а у ширини два педа, редова има 13). Ево превода:

„Бивши мој садразам, сада мном назначени валијом ејалета Шам, Синан-паша с намером учинити хајрат (задужбину) сљедећа његова села: Чајља, које му даје сваке године добитка 6000 акче; Фљур (сада Љур или Љура), које му даје 4000 акче, Топољан (Топојане), које му даје 5 хиљада акче, Калис, са 8 хиљада акче доходка, равним начином Балешће,[1] одкупљено Синан-пашом од спахије Љутфија са доходом од 300 акче, — поклонио је становницима ових села раји (т. ј. хришћанима) са свима планинама, њивама, вртовима (бахчама), шумама, које су у граници тих села у вечито њиово владање. За удостоверење чега, каже даље султан, дајем овај ферман, и заповедам да се нико није усудио узимати од становника вишепоменутих села ни ушура (десетка), ни агнам-параси (данак са оваца) нити другог каквог му драго терета и данка са земаља, које су сад постале сопственошћу (својином) раје.“

Овај ферман јасно показује, да је Синан-паша био господар (ага) тих села. Можемо рећи да је он поменута

[1] Село Балешће налази се не далеко од Калиса.

села у Љуми купио, кад је у Стамболу почео добијати новаца и попео се на ступањ благовања у двору султана. Ми га већ у год. 969 (т. ј. у 1561) у време Сулејмана видимо агом (спахијом) у звању камергера (види Хаммера свеска 6, стр. 139). Овај потура познат је за врло богатог човека, али ово богатство добијао је на служби; као што говоре историописци (види на пр. Хаммера св. 7., стр. 315), незаконитим начином, узимајући мита од сваког новцем и сваке струке имањем. Историописци готово сви, и турски описују га црним цртама, ипак он је био добар за своје саотачаственике: не гледајући на то, што су они остали верни вери својих отаца и дедова, он је њих, као што смо мало час рекли, ослободио од спахијског стања. Мугуће је да су се ови његови робови у место захвалности за његов хајрат (учињено добро дело) истурчили. — Ферман овај сведочи још и то, да су становници горепоменутих села у 1585 г. (994 г.) били хришћани (раја) и баш православне вероисповести, јер Турци и сад називљу рајом само православне хришћане. Становци турске царевине друге вероисповести нар. латинске зову се управо латин или католик. Дакле, православље у тим селима чувало се чак до 18 столећа. Путописац Кан казује да у с. Љур хришћанство се било задржало до 1757 г. и било је још 123 куће хришћана. Само по његовом казивању излази да су то били хришћани латинске вере. (?) —

Да би Синан-паша био родом из Опоља и управо из с. Соколовци (Шајиновци) не би заиста заборавио хајрат учинити Опољу, а нарочито Соколовцима (Шајиновцима) макар за то што га је ово село примило у обрану од крвне освете као што ми казаше неки Горани, о чему је већ било више споменуто.

Али због чега се сад то село почело звати Шајиновци? Ко је то тај, који је потурчио српско име села Соколовци? — На стр. 73—79 књ. г. Срећковића казано је, да је Синан-паша то учинио.

Напред треба казати да се с. Шајиновци налази у Опољу, које је као и сва села Опољске жупе било у рукама пуновластног Кукли-бега. Лакше би се могло допустити, да је то Кукли-бег властити господар Опоља наденуо Соколовцима турско име Шајиновци, али шта је њему сметало то исто учинити и са другим селима? За што на пр. Монастирицу — село, где је Кукли-бег толико зулума хришћанима учинио, није назвао Кешишаница (од речи кешиш — монах)? зашто није надео селу Бјелобрада (у Опољу) турско име: Аксакал (ак — бели, сакал — брада)? А као што је горе показано да Синан-паша није рођен био у Соколовцима, него у Топољане, зашто овај последњи није измислио дати своме селу турско име кава̀к (кава̀к — топола)?

Ни Кукли-бег, ни Синан-паша нису криви у преиначењу имена с. Соколовци на Шајиновци. Преиначење ово произашло је просто и јестаствено у време турских уређења услед погибије српског царства. Познато је, да је код Срба био ред звапичника под именом Сокаљници (Соколовци). Врло је вероватно да су сви садашњи становници с. Шајиновца били из тога реда, због чега се и њихово село Чисте (старинско име овога села, у коме и сад има две махале, које носе име Дјеловиште и Чисте) почело звати Соколовци. И код Турака ови су Соколовци задржали за собом право на привилегије, којима су се они користили. Узимајући од Стамбола ферមане назване шаинџија нису остављали род њихове службе. У овим ферманима они су се називали шаинџијама, а као што су се у Опољу у то доба становници служили

обично српским језиком, јер су били прави Срби, то су и турску реч шаин (соко) у својој говор усвојили, а пошто нису нараштај речи потурчити могли, они су јој додали прави српски нараштај. С тога је и постало име села тога Шајиновци, а од исте речи и Шајновча. — За цело нису били криви ни Синан-паша топољански и виљнски, нити Кукли-бег у томе што су старосрбијанци почели попову чаршију називати папас-чаршија, као што је речено у књ. Срећковића. То су околности захтевале и у томе се наследно показао турцизам, исто тако, као што су и Руси усвојили од Татара њиову реч кушак место чисте славенске речи појас, казан место котла, котлића, сандук место ковчег и др. Они нису били натерани Татарима да измењују своје речи на њиове татарске. Исто тако нико не тера Шумадинце служити се речју шпацирати место шотати, у место лажица употребљавати турску реч кашика и т. д. и т. д.

Пре него ћу повести реч о Кукли-бегу не налазим излишним исправити овде још неке погрешке допуштене у књ. г. Срећковића, да се читаоц те књиге више не вара.

На страни 90 означене су године рођења и замужства Наранџе, која је била извором љетописа унука њезина игумана Аксентија, за историју о Кукли-бегу. Ако је мати ове Јане Наранџа рођена 1669 године, као што гласи љетопис Аксентија, то излази да се она удала 1691 године, и да је у 22 години свог замужства родила Јану. Очигледно је да г. Срећковић није обратио особите пажње иа овакви број година љетописа Аксентија и пао је са њим у погрешку. Врло је вероватно да је игуман Аксентије означио годину рођења своје матере и бабе Наранџе на сумце, не промисливши о томе о каквом је патријарху Наранџа причала својој кћери, мајци Аксентија. Очигледно да је она при-

чала њој не о бегству Арсенија 3-ћег Чарнојевића 1698 г., већ Арсенија IV Јовановића у 1737 г. коме је мајка Наранџина целивала руку и баш у то време Наранџа могла имати 21 годину. Дакле она се родила 1716. а удала се 1738, дошла је у Призрен 1739 г. и ту је родила Јану у 14 г. свог замужства. Из овога се види да мати љетописца Аксентија и брата му Симе Андрејевића Игуманова рођена је у 1752 г., а у 1762 години ова Јана, имајући десет година, видела је разлив Бистрице и будући од рођења 80 година умрла је 1832 г. У овом летоброју смрти Јане немам сумње, јер њени синови ову жалосну за њи годину могли су ласно запамтити. По моме схваћању и разумевању мора тако бити, а не друкчије и тако је требало да буде означено и са стране љетописца, који је за собом повукао и г. Срећковића, да буде барем правдопобније казивање Наранџе, као извор љетописа тичућег се времена Ст. Србије. (Упореди ово са стр. 90 и 92, са стр. 84 и 85 књижице Синан-паша).

На стр. 96 погрешно је казано да је пећска патријаршија подпадала под грчку патријаршију у 1740 год. Она је укинута у 1180 г. 9 ахира (т. ј. 11. септембра 1766 год. (Види мој превод фермана, којим је укинута српска патријаршија у Гласнику књига XL, 1874 год.).

На стр. 96. казано је, да призренски митрополит Захарија био је владиком од прилике око 30 година. Ту је опет погрешно речено. Хаџи Захарија дечански архимандрит постао је митрополитом призренским на свршетку 1819 године и умрьо је у почетку 1830 г. Дакле био је владиком око 11 година (види „Гласник“ у истој књ. у мојим податцима за историју цркве у Ст. Србији). [1]

[1] Још једна приметба. На стр. 104. исте књиге г. Срећковића у приметби погрешно је такође казато, да је од колена попа Милована, посеченог Јашар-пашом у Приштини, про-

II.

Кукли-бег.

На југу од Призрена за брдом Цвиљен на северној страни Шар-планине шири се Опољска жупа. По среди ове жупе под Шар-планином види се велико село Бродосан, и на десет минута хода к југо западу на хумићу, привлачи поглед свакога који ту иде, једна зграда која изванредним својим изгледом казује, да је ту живео некакав господар којему нико у Опољу није смео бити раван, нити то помишљати. Управо то место на коме је смештена та зграда јесте дивота. Из прозора поларазрушеног дворца, јербо то је био дворац, видите ви под собом сво опољско поље (јамачьно да је Опоље примило име од овог чудног поља), које у дужини има сат и по хода, а у ширини готово чптав сат. Са југа види се хрбат Шар планине, из које извиру многобројни студенци бистре воде чисто као брилљанти и натапају то прекрасно поље богато великолепним сенокосом и многом жетвом. Гледајући на северозапад ви видите кроз мало грло планине, призренско поље са Дрином, извијајући се око Паштрика-планине видите чак Ђаково и пећску метохију.

Ко је то тај, што јо изабрао такво дивно место за своје живљење? Ко је то, што је сазидао тај двор на врло угодном и удесном месту? — Ово је тај, који је „палио и чинио свака безакоња, који је хришћане за харач у синџир мећао и све што је од српског народа могао ис-

изашао поп Дима и син му поп Илија. Поп Дима — Парла а тако исто и син му поп Илија, били су туђи попу Миловану и по сродству и по духу; ови су били за Србе управо Турци. Братанић попа Диме — Стеван био је џелатом код Јашар-паше и посекао је попа Милована. Од ове злосретне породице потомци су још живи у Призрену, а наиме хећим Зака (син попа Илије) и син Закин Сима Парле. Диму-попа зову Јуда.

турчио је. Ово је тај, који је био бич целе призренске околине, име којег је као нешто страшно игуман Аксентије у своме Љетопису, по казивању своје мајке са слова бабе његове Наранџе, забележио (види кн. „Синан-паша“ стр. 93). Ово је тај, чију зверску свирепост и безграничну разузданост и дан данас хришћани у Призрену нису још заборавили. Једном речју ово је био Кукли-бег!

Кад сам љубопитства ради у ово сад пусто место и обатаљени двор бившег зулумћара завирио, невољно ми се изразило оно грозно стање несретне опољске и суседних жупа раје, која стењући под гвозденим јармом оног немилога крвопије, морала се одрећи вере Христове, да не трпи више те јаде и мучења, којима је она била подложна и глобе, којом је тај злотвор без икакве жалости њих гулио. Овог зулумћара призренски мухамеданци држе за свеца свога, али хришћани не сумњају у томе да такав човек, који је био упрскан невином хришћанском крвљу. није само од људи, него и од Бога проклет!

На жалост нисам нашао никаквог спомена у Турској Историји о овом незаборављеном у Призренској околини човеку, нити сам се могао докучити каквог му драго записника о породици његовој код потоњег његовог потомка Малић-бега, који и дан данас у Призрену живи. У осталом он ми причаше, да је Кукли-бег дошао у Тетово са својим оцем из Бухаре. Имао је седморо браће, који су били старији од њега. Најстарији, име којега не памти, био је отац Јусуф-паше, који је био валијом у Салонику, други је био тобож Евренос-бег, а сами Кукли-бег био је валијом у Битољу пуних 18 година и т. д. Нећу саопштавати читаоцима то, што и ја сам нисам хтео слушати; јер још из почетка казивања Малић-бега, видио сам да он није познат са животом својих предака, као што треба. Он ваљда не зна, да је Евренос-бег био син Ах-

мед-бега, као што то показује надпис изрезан на камену близу чесме, налазеће се у Призрену на житноме пазару;[1] међу тим име оца Кукли-бега, тобож брата Евренос-бега, по казивању Малић-бега, било је име Хајреддин, као што ћемо видети у препису његовог духовног завештаја. Овоме додајемо још и то, да је Евренос-бег у време Косовске-битке био већ у звању старог ђенерала, т. ј. у 1389 г., а отац Кукли-бега а тобож и Евренос-бега у 1537 г. још жив у г. Тетову био. – Баш и овај не казује, управо и не зна казати како је било, него како му је мило. У осталом треба допустити да је био некакав узрок, што не само Малић-бег, него и многи мање или више разборити Турци у спомену о Кукли-бегу доводе га у сродство са Евренос-бегом. Не може бити да би они са свим на празно о томе зборили. Код нас се рађа сумња, није ли отац Кукли-бегов био у сродству с унуцима Евренос-бега? Ми знамо да је Евренос-бег имао пет синова, неколико унука и праунука, од којих је један н. пр. Мухамед, син Иса-бега, завладао Драчем. Иса-бег унук Евренос-бега био је беглербегом Румелије и живео је Скопљу, будући пограничним губернатором.[2] Ово је било у другој половини шестнаестог века. Могуће је, да је отац Кукли-бега са овим Иса-бегом био у некаквом сродстоу, јер живећи у Тетову могао се са њим опријатељити.

Из приповедања наших разборитих Турака у Призрену и Тетову, дознао сам да су Кркли-бег и његов отац дошљаци и да су се ту од милости султана обогатили. Оваково казивање подудара се и са историјом. Већ је по-

---

[1] Надпис овај на том камену гласи овако: гази Еврeнос-бег ибн Ахмед... Хајрат... и т. д. што се не да прочитати.

[2] Види Хамера свеску 2, стр. 154, 359. свеску 3-ћу страну 100, свеску 4, стр. 71. —

знато да су стамболски султани својим мање или више знатним војводама по освојењу те или друге области царства радо даривали жупе као спахилуке да се ту убије више и више српски дух под теретом азијата. Валда и Кукли-бег са његовим оцем били су из таквог реда људи и за освојење тетовског окружија и Опоља четовођама азијатских ордија, служили због тога су ту, као дар од султана, господарство добили. Кукли-бег остао је у први мах у Опољу у селу Кукли (по турскоме изговору) или Куковци (по хришћанскоме). Право је име његово било Мехмед-бег син Хејредина, а презиме Кукли надели су му од села тог, које се налази не далеко одместа, где он није пропустио за себе двор саградити [1] и ту грдно богатство стећи, што сведочи његов духовни завештај вакфијé. [2]

Вакфије Кукли-бега у први пут написано је било у прве дане месеца шеввала 944 год. (т. ј. у свршетку 1537). У 1080 год. (1669) наново је било у Призрену преписано „услед парнице (као што је казано у истом препису), која се догодила међу наследницима Кукли-бега, природдима мутевелпјама (т. ј. управитељима његових вакуфа) и разнима туђинцима, који су већ у исто време почели узимати вакуфе Кукли-бега у своје руке противу духовног завештаја његовог“ и утврђено је било од призренског канаије право законитог мутевелијата за Мухамедом сином Алије из породица Куклибегове, становником Призрена, вароши хаског окружија. [3]

---

[1] Место ово, где је био његов сарај (двор) зове се Бег-лере. Ово је управо махала села Бозес (Бозевце) и званично не рачунају га за село.

[2] Вакфије — значи јуридички акт, којим се даје право на имање и земље задужбинске (вакуф).

[3] Хасс'ом се називала некада Дарданија, коју су такође називали Дукађином. —

Сад ово вакфије, којим сам се служио, чува се код садашњег мутевелије Малић-бега, потоњег потомка Кукли-бега, који живи у Призрену. [1]

Саопштавам читаоцима потпуни садржај, овог духовног завештаја Кукли-бегова. После удесног у таквим догађајима предговора, састојећег се из стихова корана и по изражају тога, због чега ово вакфије на ново подлежи препису (о томе тек што смо рекли) духовни завештај Кукли-бега садржи сљедеће:

„Ја Мехмед син Хајредина саградио сам двије џамије, једну у касаби (вароши) Зиново у хаском окружију призренског ејалета у нахији Опоље и други у самом Призрену, и чиним њих сад вакафом (задужбином) на вечна времена. Дајем такође у име прилога, находећих се мојих 25 дућана у Призрену, још три, још четири и још пет [2] и караван-сарај; [3] за тим близу њега десет дућана, после још десет дућана, који се налазе при уласку у чаршију Димурџија (т. ј. ковача), после још десет у махали Џами-атик. (Ово је тамо где је сад почурчена, бивша петокубна саборна црква св. успења Богоматере). За тим 50 дућана, које сам ја направио у Есћи пазару (старом пазару) на стражњој страни овога пазара између ових дућана три подрума с двокатним над нима чардацима, на

[1] Он ми је казивао ред свију мутевелија: први је био отац Кукли-бега, за њим његов млађи син Сулејман-бег, за тим син овог Едхем-бег, Али-бег, Мухамед-бег, Хајредин-бег, Сулејман-бег, Измаиљ-бег, Едхем-бег, Хајредин-бег, Едхем-бег, Сајдулах-бег и садашњи мутевелија Малић-бег. —

[2] Ваљда су ови дућани били познати у то време свакоме без да их Кукли-бег називаље по имену и да каже у каквом су се месту налазили.

[3] Овај караван сарај још и сад стоји читав, велик је доста. Сад се налази у рукама власти, у први мах га је заузео Махмуд-паша Ротуловић (био је призр. валија од 1808 до 1836 г.) од бившег у његово време потомка Кукли-бегова.

Атмејдану (место за утркивање коња или боље рећи коњском пазару) воду близу вртова; караван сарај, који сам сазидао у старом пазару на реци Бистрици; таки исти караван сарај близу цркве (какве, није речено) с једне стране, а с двеју страна близу лежећих свеопштих путова (у колико-се може судити, ово је било близу цркве св. Ђорђа); такође караван сарај, који сам купио од војводе Дауда. Још дао сам ја у име прилога у окружију Хас у вароши Зиново један хамам, т. ј. бању (види у опису Опоља). Још сам начинио вакуфом (прилог) воћну баштину (бостан) коју сам купио од сина Ахмед-бега и која се налази изван Призрена међу улицама Дабашар и Суарач (пут воде) и свеопштим путем. (Дабашар је управо тамо, где сад се израђују коже и зове се сад та улица Табак (т. ј. улица кожних завода). Још сам дао у име прилога два поља близу Сигир-су и врт с воћем (Сигир-су зове се сад Сози-су и налази се изван Призрена близу намазгјаха).[1] Још сам начинио вакуфом пет воденица, које се налазе близу старога пазара у Мерцапу[2] и још један млин, који сам купио од попова сина (име му није споменуто, а просто су га назвали папас-оглу) близу пазара Серачлер (т. ј. пазара, где су се продавала седла и друге коњске справе)[3] и четири млина на реци Теплуси (ова се река налази не далеко од Призренана северно), а такође че-

[1] Намазгјах — ово су мале џамије, које су Турци обично зидали одмах по освојењу тог или другог места зато, да би у њима очитали прву благодарствену молитву (намаз) за даровану њима победу над неверницима. Призренски намазгјах начињен је на излазу из Призрена за Ђаково.

[2] Ово је по реци Бистрици међу дрвеним мостом, који се зове на'лет кјупрјуси т. ј. проклети мост, близу дома Шаиб-аге и каменим мостом преко којег иде поштански пут у Скопље.

[3] Овај пазар налази се и сад близу џамије Кукли-бегове недалеко од житњег пазара.

тири млина у селу Рабче[1] у окружију Хас. Још дадох у име прилога у граду Скопљу у улици бојаџија (мастичара) караван-сарај, који има с три стране пут, а с једне протиче вода Сјерова. Још сам дао у име вакуфа у граду Лешу (у Алесију) два караван-сараја и 50 дућана с чардацима, све ханове за сено, траву и све бање. Још сам учинио вакуфом у Скадру караван-сарај, који сам ја на ново сазидао, таки исти у селу Магуш у нахији дукађинској (где је то село Магуш управо не могу рећи). Још дајем у име прилога караван-сарај близу тврдиње дукађинске (ова се тврдиња зове сад Дода-калеаси, т. ј. тврдиња Додина близу Калиса) и караван-сарај у селу Клумје (ово је село међу Калисом и Спасом по току реке црног Дрина). Још сам дао у име прилога у пристаништу (Ескеле) Спас каравн-сарај,[2] таки исти караван-сарај у селу Годену (не далеко од Спаса) такови опет у селу Мамша;[3] тако исто караван-сарај у селу Сопотнице, које се налази у скопљанском окружију. Завештавам скуп са сазиданих при свима овим каран-сарајима амбара (житница), подрума употребити на поправљање караван-сараја, да не би остали они батал (запуштени), а ако овај приход не буде довољан

[1] Ово село припада сад жупи Гора, налази се на југозападној страни планине Коритника; житељи његови говоре српским језиком, но вере су мухамеданске. Испод овога села налази се готово пресанувши поток воде, на којему су морали бити млинови. У селу се овом налазе развалине мале цркве.

[2] Спас лежи при реци Дрину на скадарском путу, а на 11 сати од Призрена. Из овога села и довде превозе се путујући из Скадра у Ђаково и супрот на трабакулама, познатога рода лађама.

[3] Мамша мора бити то исто, што је сада село Мамуша, које се спомиње и у дипломи Душановој, види књ. г. Срећковића стр 19. Житељи су овога места сад сви потомци Анадолаца и говоре само једним чистим турским језиком и незнају нити српског, нити арнаутског језика.

за то поправљање, то се има недостатак попунити из капитала, које сам ја дао у име вакуфа (прилога). За плаћу слугама за службу у караван-сарајима, у Алесију, у Скадру и у находећим се путовима: цариградском и дукађинском, т. ј. за очување чистоће и надгледања поретка, издавати по 2 акче на дан свакоме — из новаца са прихода од бања, дућана и караван-сараја, а оним слугама, који доброволно пожеле служити вакуфа ради, издавати по 1 акчу на дан. — Још сам дао у вакуф по 360 акче на годину за поправљање моста на реци Вардару у калкандељском (тетовском) округжију и по 360 акче разделити по надгледању за шумом одређеном за овај мост, али људи за надгледање овога моста морају бити из села Жалина, које се налази близу ове шуме, а граду Калканделу (Тетову) издавати сваке године по 60 акче за надзор те шуме, да не би нико смео сећи поменуту суху шуму на штету реченога моста. —

А за сачувати све моје прилоге у целости жртвујем 50.000 акче. Мутевелијама (надзорницима) над прилозима ја сам одредио Хајредина, мога оца, и све с поменутом сумом њему сам ја предао у неодузету власт. Он се опуномоћава промењивати и постављати своје помоћнике, надзорнике, слуге и др.; а по смрти његовој право главнога мутевелија над свима мојим прилозима прелази његовим рођацима, почињући од најстаријега. А ако они сви помру, ово право прелази у руке кадија и муфтија града Призрена. Мутевелији у Призрену одређујем плаћати по 10 акче на дан, писару по 5 акче на дан и надзорнику по 5 акче. Овај последњи као инспектор дужан је путовати за надгледање вакуфа и прегледати рачуне и проверити их с кадијом. Одређујем имаму и хатибу (проповеднику) џамије г. Зинова по 4 акче на дан свакомº, учитељу по 2 акче, помоћнику његовом по 1 акче, двома муези-

нима (призивачи на молитву) по 2 акче и читајућим џуз корана по 2 акче.[3] Имаму и хатибу џамије у Призрену по 4 акче, мудерису (најстарији професору турске богословије), по 2 акче, помоћнику по 1 акче, двома муезинима по 2 акче на дан, привратнику по ½ акче;[4] бахчовану (т. ј. вртару) по 2 акче, читајућем по 6 ашара, по петцима по 3½ акче. (Ашир је десети део од корана), — на празник Фитри и Азхи трошити у г. Зинову при џамији за госбу сиромаха по 500 акче. На ову сврху жртвујем и два казана (котла) и 50 бакарних тепсија." Даље сљедују судски изрази кадије. —

Да ли је и до сад сачувано све, што је Кукли-бег на вечна времена завештао? — Осим џамије сад је готово све упропашћено. Дућани, које је он имао у Призрену с десне стране Бистрице на пр. у Старом пазару и поповој чаршији, сад су готово сви хришћански, неки су у рукама Турака, као њиова сопствена имаовина. Исто тако караван-сераји сви су скоро или у власти правитељства, или појединих имућних људи, а неки су са свим пусти и разваљени. Ако и живи још његов потомак у Призрену Малић-бег, који би хтео сад да сачува и то мало

---

[3] Џузом се зове познати 30-ти део корана. Коран је подељен на 30 џуза — делова. У Меци сваки дан дужни су прочитати цео коран, но будући да један човек то није у стању учинити, за то 30 људи свршавају тај благочестиви посао.

[4] Не треба мислити да је у време Кукли-бегово ½ акче било тако мало. Види се да је привратник и са пола акче могао опстати цео дан. И ако једно акче износи ⅓ део од једне паре, али је имала зредност већу, него ли данашњи грош. Још су живи људи, који су ми приповедали да су очеви њихови са две аспре могли добити ручак, за 1 аспру леба, а за другу меса, а сад такови ручак не може се добити ни за 60 пара. То је тако било пре томе 80 година, а у време Кукли-бегово, држим да су новци још већу вредност имали, јер је он живео назад томе 350 година.

што је остало као вакуф Кукли-бега, али се мора покорити судбини (кисмету) својој и својих предака, јер већ нема за то стања, а и помоћи са стране кадија. За неке његове задужбине као караван сарај и друге вакуфе у Љешу, караван-серај у Скадру, Дукађину и млине по разним местима већ нема ни спомена, да су то вакуф Кукли-бега. У Љешу и Скадру име његово никад се не спомиње, заборавило се са свим, као да није никад тај турски доброжелатељ и хришћански злотвор на свету био. У истом Призрену заостали су још неки његови дућани, код његове џамије на сереќ-пазару и где — где у другим махалама, који доносе Малић-бегу око 500 гроша (муката) да би се могао издржавати. Овај Малић-бег добија још око 2 тисуће гроша с караван-сераја што је у Скопљу и 100 карлица жита са свију земаља које су њему остале као наследство. У истом Опољу остале су у његовој власти још двије врло мале ливаде, а на име у с. Бруту. Ево све што има садашњи Кукли-бегов потомак Малић-бег. Исти дворац Кукли-бегов или сарај, како га зову у Призрену, сачувао је само име. Од њега је остао само трећи део задње зграде, у којој на горњем кату сељаци суседних кућа чувају сено, а у доњем држе сваког рода марву Већи део предње зграде, у којој је исти Кукли-бег становао и његови потомци благовали, разрушен је у 1793 г. Махмуд пашом скадарским, кад је он напао на Призрен и пленио га. Само стена тог трећег дела, која је још цела својим обликом још казује, да су биле друге зидине врло велике зграде, што се да видети из исте ширине хума, на коме се некад налазио дворац његов, али сад заиста није то његов дворац, него сарај т. ј. кошара (руски сарај значи кошара), јер као што горе рекосмо, на горњем кату заостале зграде сељани суседних кућа чувају сад сено, а у доњем држе марву. —

Мислим да не ће бити одвише, што ћу овде ма у кратко објаснити, за што је Махмуд-паша Ротуловић (призренски губернатор од 1808—1836) од бившег у његово време потомка Кукли-бегова караван-сарај у Призрену и у селу Мамуши и др. вакувска (задужбинска) имања Кукли-бега заузео, зашто је Измаил-паша (призр. губерн. од 1785—1794 г.) неке Кукли-бегове млинове у с. Круши себи присвојио.

Није већ од потребе говорити, да није никако мило било хришћанима трпети самовољу страних господара, бегова и агалара, који су ту област после савршеног покорења Призрена [1] населили, не ваља заборављати и то, да су исти потурчењаци на њих не радо гледали, (као што и до сад нису њима туђинци мили), јер су они најбоље земље заузели и обогатили се, а то потурчењацима никако у рачун није спадало. Они су осетили неповољни уплив на њиов живот од туђинаца, а с тога су и почели трудити се, да их ослабе и да њиово право силнијега, добивено имање заузму, што се и десило 1669 г. (1080) на 136 година, пошто је духовно завештање Кукли-бега начињено било. И ако су Кукли-бегови потомци и доцније непрестано глобили и кињили хришћане и безакоња чинили без да се икога боје, нису то могли чинити потоњи његови потомци, на крају 18-га века, јер су призренски Турци почели њима на пут стајати и од немилог зулума њихова хришћане бранити, и ако је неотице то било. Овај се покрет поглавито појавио у то време, кад су се у Призрену, Ђакову, Пећи и Приштини ондашњи људи за паше поставили. И ако су ови једнако један с другим ратовали и били се, и пак није њима то сметало своје питоме области или са свим од ту-

[1] Призрен је освојен са свим османлијама у 1458 години у време султана Мухамеда (по Хамеру), а по Boué у 1455 г. (види „La Turquie d' Europe“ у 4-ој св. стр. 31.).

ђинаца очистити, или њиово богатство умањити, а поглавито искоренити ту њиову безусловну самовољу, којом су се одликовали, користећи се упливом османлиске силе, која их је уздржавала у пркос местничарима (туземцима).

У сљед тога, није чудо што је Јана, мајка игумана Аксентија, казујући њему шта је њој причала Наранџа односно Кукли-бега, није му већ о бившим у њезино време његовим потомцима споменула, и ако су они исто у Опољу били тад, као што и сад Малић-бег у Призрену живи. Али је већ прошло било још тада време њиове самовоље! Пред-смртна-воља Кукли-бега, њиова предка, није већ имала подпоре и код кадија, који као местни становници нису били наклоњени дошљацима, тако као што поменуте паше, који су не само неке задужбинске (вакуфске) имаовине Кукли-бега за себе узели, већ и другим, макар и хришћанима, за себе слободно присвојити забрањивали нису.

Из свега што смо казали читаоц је већ могао појмити да приповедања игумана Аксентија и његова брата Симе Андрејевића као што су они од своје мајке и бабе о Кукли-бегу чули, тичу се не самог Кукли бега, него некаквог његовог потомка, који је палио и жарио по примеру свог предка у 1737—1738 г. (о овоме, а не о другом времену причала је Наранџа, види више мој доказ), јер је Кукли-бег умрьо у 1537 год., кад се вакфије писало, у 40 години од рођења, како ми је казао, по предању његов садашњи потомак Малић-бег. Кукли-бег сарањен је у Опољу у с. Бродосавча, близу његове џамије. Он је имао само једног сина и тај је умрьо прије свога оца, због тога је Кукли-бег на основу вакуф-наме предао свом оцу све своје имање. —

Сад ми ваља одговорити још на питање, да ли је био Кукли-бег забитком (као што вели Љетопис Аксентија у књ. г. Срећковића стр. 93). Малић-бег потоњи потомак

Кукли-бегов причао ми је, да је Кукли-бег био губернатором Битоља 18 година. Ми о томе нисмо нашли никаквог спомена ни у каквој турској књизи и листинама, због тога слободно можемо рећи, да Кукли-бег није био губернатором, пашом. Више или мање разборити Турци призренски одричу то наговештење. Колико је њима познато, Кукли-бег је био богаташ свога времена, знатан човек у призренској околини, са уплывом на саму власт, која се радо њему клањала и улизивала.[1] Он је био пуновластним господарем (забитом) над својима робовима, становницима целе Опољске жупе и, ваљда, неког дела Горске жупе и поступао је с њима како је њему воља било. Ово је ласно појмити из односаја и дан данас постојећих између бегова и агалара к својим чифчијама, и ако већ нема харача, да га беру с хришћана, што је спадало у дужност бега и агалара до позднег времена. —

Не пропуштам такође додати овде и то, да Кукли-бег није могао произаћи од племена Синан-паше, као што се говори у књ. г. Срећковића (стр. 93), по казивању Наранџе бабе и тих два брата. Упоредивши само годину смрти Кукли-бега или годину његовог предсмртног духовног завештаја (вакфије) са љетобројем живота Синан-паше (садразама) и Софи Синан-паше,[2] који је тако јако у памети Наранџе заостао, јер је цркву св. Аранђела разрушио и џамију себи начинио, можемо се очигледно уверити, да Синан-паша (топољански), није још ни простим везиром био у то време кад је Кукли-бег већ одавно свршио био дане свога живота, а виљински је Синан-паша (Софи) био још

[1] На исти начин потврђује стручни зналац турске Историје Мудерис (ректор и професор) турске богословије (близу барјак-џамије) Мехмед-ефенди, у кога сам нарочито за Кукли-бега питао, да није он био забитом и није за то марио.
[2] Љетоброј државне службе ових Синан-паша ми смо на своме месту нарочито забележили (види више).

млађи од свог имењака, дакле није могао никако бити родоначелником племена Кукли-бега. —

Пошто сам свршио са Кукли-бегом, мислим да неће бити згорег, ако овде додам из путничких мојих бележака кратак опис самога Опоља, где је он страшно гњездо себи и својим потомцима био савио. —

III.

Опоље.[1]

Ми смо већ казали где се налази Опоље или опољска жупа. Од како су Турци почели владати, жупа се почела звати бајраком, с тога што при поласку на рат свака састављала је особити батаљон војника и обвезана је била имати своју засебну заставу (барјак). Па и дан данас старинске жупе држе се тога, и ако су већ изгубили то уређење због новог турског реда за узимање у војнике, и сад се може по барјаку определити где су биле границе сваке поједине жупе. У призренском округу броје се следећи барјаци: опољски, љубински (средска жупа), сухоречки, острозубски, љумски, горански и др.

Села опољске жупе расположена су на огранцима Шарпланине са севера. Број села у Опољу износи управо 20, која нису далеко једно од другога. Нема села, које би било даље од других села више него један сат. Сва та села заузимљу простор не више од 4 сата у дужину, почевши с десне стране пута, којим се иде из Призрена у Тетово преко Шар-планине, и 3 сата пута у ширину од подножја ланца Шар-планине до доњих огранака те планине, који већ улазе у призренско поље.

Свраћући с тетовског пута за Опоље, на јужној страни брда Цвилена види се село Заплужа са 42 куће. Близу

[1] Опоље спомиње се у диплома Дршановој § 47, у књ. г. Срећковића стр. 22. а у др. §§ на пр. 123 стр. 47 и § 124.

овога села на доста опширном простору виде се цигле, црвено камење, које је било отесано. По свему се види да су ту биле у своје време добре зграде, а да је ту била велика црква, сами Заплужани уверавају, по сачуваном предању.

Од Заплуже на ½ сата хода лежи село Бљач са 75 кућа. У њему су три махале између којих једна и сад носи име: Попова махала (махала прифтај). — У њој се и сад види остатак мале цркве. — У осталом треба и то казати да се готово по свима селима виде урвине од цркава. Опољци сами без икаквог устезања говоре да су то биле цркве, кад их ко пита за то, показивајући њима то место, где се једва виде фундаменти разрушене цркве.

На ½ сата од Бљача види се доста велико село Бродосан или Бродосавча. У њему има 135 кућа. Управо ово село било је у старо доба и у доцније време Кукли-бега махалом вароши Зинова. Име овакве касабе (вароши) нестало је. Сад ово име памте само старци у Опољу. — Близу овог села Бродосавча уз поток, који извире из зинувшег ждрела Шар-планине стоји и сад џамија, коју је начинио Кукли-бег; она није велика и обликом својим не може се упоредити са џамијом истог Кукли-бега у Призрену.[1] На 20 корачаји више од џамије види се тјурбе, у коме се покоји прах Кукли-бега и његове фамилије. У овој се тјурби налази пет гробова; расположени су овако: Кукли-бегов је гроб по среди свију, до њега гроб његове кћери, која није имала среће да се уда. Под

[1] Осим ове џамије која се налази не далеко од житњега пазара и близу серач-пазара, где су и до сад смештени дућани за продавање седала и др, коњске оправе у Призрену има недалеко од мектебируждије (турске гимназије) још једна џамија, која носи име Кукли-бегово, али њу је начинио његов први мутевелија после његова оца — Сулејман-бег.

ногама Кукли-бега лежи његов син, који је умрьо пре њега, а близу овога редом жена Кукли-бега и пети гроб под ногама кћери, у којем је закопан отац Кукли-бегов. Тако су ми разјаснили неки старци у Опољу кад сам их питао, то ми је потврдио и исти Малић-бег. Рођаци његови и потоњи потомци закопани су изван тјурбе наоколо, готово сви, док није био разрушен дворац Кукли-бегов скадарским Махмуд-пашом Бушатлијом, као што је споменуто више. Доцније потомци Кукли-бега живели су и умирали у Призрену. — На неколико корачаји више ове тјурбе к ждрелу Шар-планине виде се урвине хамама (бање) Кукли-бега, где су он и његови потомци испирали тело од хришћанске крви. На супротној страни од ове џамије, тјурбе и бање на 10 минута хода на узвишеном месту на брежуљку виде се јадни остатци Кукли-бегова дворца (сараја). Близу њега смештено је 14 кућа и састављају особо село тако звано Беглере. Званично оно се рачуна махалом села Бојевци, ал и Бојевце и Беглере и Бродосан нису били ништа друго, него махале прастаре вароши Зинова. — На месту, где се ово Зиново налазило мало више данашњег Бродосана (Бродосавча) у ждрелу Шар-планине била је црква и судећи по месту мора бити да је била велика, ако није био манастир. Сад се види неко камење. Становници ми нису знали казати за цело шта је ту било. —

Спроћу Бродосана, сараја Кукли-бегова к северо-западу, гледајући на поље, на среди њега види се нешто као џамија, на малој узвишености, то је намазгјах опољски онаки исти као што је у Призрену. Ту се први пут Кукли-бег са својом дружином азијата клањао, кад је заузео Опоље. Ова се зграда сад готово распала; Опољци ту сваке године на празник курбан кољу браве. —

На 10 минута хода од Бродосана на југо-запад налази се село Кукле или Куковци са 45 кућа. Ту се

први пут станио Кукли-бег док није за се начинио сарај где је, сад ћу казати узгред, била по својој прилици бродосанска црква. — Не далеко од Куковца к северу налази се село Бозец са 8 кућа, али ово село као и Пиљарија са 25 кућа састављају једно село са селом Беглере. Од Куковца к југо-западу на ½ с. налази се село Косавцс са 68 кућа; од Косавца такође на ½ с. к југу село Планик са 47 кућа; на ½ с. од Планика у истом правцу село Зрце са 15 кућа. Ту близу њега има још једно село или боље рећи махала са 10 кућа по имену Превиша. —

Опољском барјаку принадају још сљедећа села: Брезња[1] са 155 кућа. Оно лежи на југу од Призрена на 3 сата хода, у подножју брда Коритника на источно-северној његовој страни. На ¼ сата од Брезни село Буче са 36 кућа; од Буче на ½ сата село Плаве са 78 кућа, на ½ сата од Плава село Ренце са 25 кућа, на 20 мин. хода од Ренце село Капре са 35 кућа (близу овог села још се виде развалине цркве). По другим селима и темељи цркава утамањени су. На ¼ сата од Капре село Зјум са 29 кућа; на ½ сата од Зјума Бјелобрада са 39 кућа. На ½ сата од Бјелобраде село Брут са 98 кућа; на ¼ сата од Брута село Златаре са 42 куће. Ова се села сва налазе између села Брезне, Кукле, Планика и Шајновца на огранцима Шар-планине. Село Шаиновци налази се спроћу села Брезње на особито видном месту са шумом наоколо оздо овог села.

Сва поменута села Опоља расположена су по удесним местима са врло лепим студенцима Шар-планине. Земља је врло родна. Дрва је доста не само за Опоље, но и за Гору, која са свим никако нема дрва за огрев. Горани секу дрва ту за новце.

---

[1] Ово село спомиње се у Душановој дипломи § 45, наштампаној у књ. г. Срећковића стр. 22; такође и села: Буче (**Боутьие**) и Плаве (**Плавна**) у истом §. —

У Опољу има свега 1085 кућа, и у њима 4425 душа мушких и 4645 душа женских. —

Сви су турске вере, али слободно могу рећи да су од свога одустали, а к туђему нису пристали. Врло су слаби муамеданци; и у свима поменутим селима има само четири џамије и те су жалосне. Осим Кукли-бегове џамије у Бродосану, има џамија у селима: Брезње, Буче, Косавце и Плавој, које још можемо назвати џамијама, а по другим селима никако их нема, са свим нема ни молитвеног дома.

Морам овде казати да ни у Опољу ни у Гори нема то „мноштво српских старина“, као што смо мислили. Све што је било на свагда је пропало, јер је све упропастио Кукли-бег и утаманили су његови потомци. Да се ту српско православље находило не може у то нико посумњати, судећи по неким црквеним урвинама и темељима готово по свим селима. Опољски Срби били су побожнији него сад. Будући мухамеданцима они светкују не само турски празник бајрам, но и св. Ђорђа (хдрелез — по турски) и св. Димитрија (Касим). У осталом ова два хришћанска празника Мухамеданци у Ст. Србији и у Албанији по многим местима држе као своје празнике и ако хоџе криво гледају на такав њиов обичај, задржан од предака, кад су ови били хришћани. Овде ваља додати и то, да се ови дани празднују не по латинскоме календару већ по нашем. Призренски Турци до скора су празновали ова два дана особито дан св. Ђорђа 23. априла с великом помпом, с пуцањем из топова са тврдиње и пушака, нису радили, нити седели по дућанима, али и сад држе овај дан као свој празник, и ако је већ забрањено свако пуцање. Многи и до сад, као хришћани не престају китити своје дућане зеленим гранама. —

Да су становници у Опољу — потомци старих Срба, то се може судити по неким српским обичајима, који су

још сачувани по неким селима, која су мало даље од Бродосана. У с. Планику, Шајиновцима и у Косавце још и до данас становници по празницима, а поглавито у дане венчања, воде коло чисто српско, као што то бива код свију Срба у Средској и Сиринићској жупи. Кукли-беговци нису могли ту искоренити овај обичај, забрањени турским законом. Било је у обичају пре 30 год. ставити бадњачице,[1] али сад су тај обичај са свим заборавили, више с тога, што у сред зиме у Опољу не остаје нико од мушких глава: сви се налазе по Румелији, да том или другом радњом прикупе који новац. Није се томе ни чудити, кад су готово сви становници призренске околине заборавили тај обичај и све због тога узрока. Призренци — варошани — већ не знају какав је тај обичај. Само у жупи Гора, о којој ћемо ниже казати неки Горани нису заборавили да је то обичај њиов, који им је заостао од прађедова...

На стр. 71 књ. „Синан-паша“ казано је да „у целом Дукађину живи народ, који говори чистим српским језиком, јер другог језика незна.“ Не би погрешно било речено, кад би се то односило на прошло време, кад заиста становници у Дукађину несу знали другог језика, осим српског. Сад се то не може казати, ни за у 1865, нити још много пре тога. Истина је да у почетку садашњега столећа, за време Јане, мајке Аксентија и Симе А. Игуманова, није био распрострањен Арбанашки језик у такој мери као сад. У Опољу било је још старих људи, који нису хтели никако променути свој српски језик на арнаутски, али пошто су ови старци помрли у Опољу се престало са свим служити српским језиком. Године 1820 у Љуми још многи су се служили српским језиком. Ми знамо и сад неке Љумљане, који нама сведоче да су њи-

[1] Сами бадњак одавно су престали чинити; јер су морали из њега крст чинити, што је било противно њиовој новој вери.

ови очеви од прилике пре 50 година још зборили српским језиком. Сад и у Љуми и Опољу зборе арнаутски, јер српског језика нико не зна од становника. Само у Гори сачувана је српска реч.

Познато је да услед пропасти српског царства на Косову, Срби су почели напушћати своју отаџбину да се од турског зулума избаве. Њиове земље нису пропустили заузети Арнаути, који су претпоставили своје кршевите планине питомим земљама. Са бившим ту и у време српског царства својима једноплеменицима, који су састављали овде онде особите колоније, они су почели састављати гомилу људи, који су већ принуђавали само собом признати неко право грађанствености за њиовим језиком. Не може бити да су се у време српскога царства са арнаутима Мата, Миридита и у опште Фанда, Шаља, Срби служили својим језиком: морали су разумевати арнаутску реч. Већина становника јамачно није знала овога језика, али он није био туђ српскоме уву. Љумљани нису могли друкчије говорити са Матјанима, Фандима и Миридитима, него арнаутски. С тога садашњи становници Радомира, Калиса, Чајља, Топољана и др. села с променом вере лакше су могли заборавити свој језик, јер су били готово са свију страна окружени Арнаутима с којима су били у већим сношајима; притом Љума служила је, као и сад, путом свију Арнаута из Мате, Миридите, Фанде и свију у опште становника некадашњег Дукађина. Да је било тако ваља ми споменути да у Дибарској области у жупи Рјека, која лежи на исток од Кораба на јужном склону Шар планине, одељујући од Горске жупе има до 30 села у којима живи православни народ; села ова и до сада носе српска имена, као: Кракорница са 30 кућа, Волковце са 20 кућа, Рибница са 29 кућа, Стрезимир са 30 кућа, Рјеч са 20 кућа, Врбен са 120 кућа,

Крапорница са 25 кућа, Бјелчица са 60 кућа (у овоме селу има три попа), Кичиница са 22 куће, Сенце са 20 кућа (има поп Јевстратије), Дух, Планина, Битуша, Требишта, Скурдина, Ресастуши и др. али сви говоре арнаутским језиком, осим становника с. Скурдина, који још говоре славено-српским језиком, има ту и мухамеданаца. Жене и деца не знају другога језика осим арнаутскога; мушки шетајући по Румелији знају говорити мало бугарски. Да су поред тога у Љуми и Опољу становници били српског рода и порекла можемо само напоменути, да су сва њиова села и до данас српска имена задржала, н. пр. Топољане, Побрег, Колешане или Колесњак, Враница, Добруша, Шитке, Гостиљ, Имуије, Калис, Виљна, Новосеја, (Ново село)[1] и др. Тако исто видели смо имена свију села у Опољу. Ако би ко хтео приметити да није то доказ, што села носе име српско: Срби су ту живели, али су са сеобом Арсенија 3-ћег Чарнојевића и Арсенија 4-тог Јовановића оставили своја седишта, и Арнаути их заузели. Истина да је тако било: села призренског, пећског, Вучитрнског, Приштинског носе имена српска, али су заселена арнаутима; ипак не треба губити из вида и то да ли су они били одавна Арнаути. Има много села, која су заузета Арнаутима чисте крви, такове је лако овде раз-

[1] Ми смо већ забележили где се налази село Топољане. Овде ћу додати још и то, да у овом селу становници светкују дан св. Илије и зову га већ по турски „Али-гјун.“ У опште у Љуми по селима светкују св. Ђорђа и св. Димитрија. У селу Побрег, које се налази недалеко од Топољана, славе дан св. Николе 9-ог маја. У селу Шитке исто светкују св. Николу. Не треба губити из вида и то, да Љумани држећи славу држе њу баш по старом обичају: по два по три дана госте своје познанике, долазеће к њима на славу. У с. Тедрину оставили су славе још пре 10 г.; Љумани говоре да су житељи тога села латини, али су светковали св. Николу 9 маја по православном календару. — Ново село налази се на по сата од Топољана. —

ликовати од Арнаута који су били Срби. Ваља само упитати Арнаута тог или другог села к којему фису он припада; из одговора ћемо познати је ли он дошљак... Не треба знати за то арнаутски језик, да мајсторски можеш распознати чистог Арнаутина од Арнауташа. Ако Арнаутин одговори да је он фиса Гаш, Шаља, Фанда, Кабаш, [1] Миридита, јамачно да је он прави дошљак Арнаутин. Ако ли одговори да је фиса тог села у коме живи, или ти жупе (барјака) у коју спада његово село, јасан је доказ да је Арнауташ. Истина оваквих села у пећском окружију има врло мало, по већој части села су насељена Арнаутима из разних арнаутских фисова, који су већ познати, али у призренском окружју такових има врло много, становници којих су отпадници вере и народности српске. Таквих је особито много у Приштинском окружију Вучитрнском и Гиљанском и око Новог брда. Вратимо се сад к Опољу. Становници не знају баш казати којега су они фиса, нити Љумљани. Обично на такво питање одговарају да су Љумљани, Опољци опет казују да су Дукаћинци. Али и становници Горе (Срби мухамеданци) зову себе Дукаћинцима.

Још и по томе можемо се уверити у више наведеном, да Арнауташи, који су се расплодили с променом вере по разним барјацима (прећашњим жупама), не састављају посебног фиса. Арнаутин тог или другог фиса, ма где он живио, има у бајраку (жупи) тог или другог села свагда ослонца у своме фису и ако се далеко налази тај фис од његова огњишта. На пр. у пећском окружију има Арнаута разног фиса и по разним селима размештени, тако

[1] Кабаши станују близу манастира св. Марка не далеко од Призрена, али су ту дошли из планине близу Пуке, где и сад станују чланови овога племена и то се место зове Кабаши.

исто и у другим окружијама. Како се догоди, да убије ко из Арнауташа с. Студенчане или Пећане правог Арнаутина од фиса Фанди или Гаш: будите уверени да тај фис ма било 10 сати далеко, сматра за дужност нападати на то село да се освети за свог једноплеменика. Тога не чине Опољци. Они у таквим случајима највише иду тужити се властима у Призрену. Ово је због тога што су они са потурчењем — престали већ уважавати општинске обичаје тог бајрака, коме су они припадали. Они су таким начином постали туђинцима у савету старешина те жупе, у којем су учествовали и хришћани. И ови су последњи природно криво гледали на њих и туђили се од слоге са њима. Прави Арнаутин сматра за срамоту тражити освету преко власти, осим власти старијих свог фиса, тако званог њиовог суда „Плећнија." Осим горе наведеног можемо овде забележити и то да се може распознати Арнауташ призренске околине, пећског окружја и др. од арнаутина, који је ту дошао из планина и остао живети по селима и варошима, по његовом карактеру и понашању. Арнауташ готово не зна шта је то част: он је лажљив, не држи задату реч. Прави Арнаутин не ће то учинити: он је веран својој речи и не ће никога издати, он зна за поштење. Арнауташ улизује се свакоме, његове су манере и понашање пред властима је подло, притворно и лицемерно. Арнаутин се понаша у таквим догађајима са достојанством, благородно.

Ко хоће да се увери у досад реченом, нека провери на месту и брижљиво промотри живот овдашњег народа, тако званог арнаутског. Арнауташ мало се чим разликује од овдашњег Србина, задављеног од разноликих несрећа и доведеног до ступња истог, којим се одликује Арнауташ, само овај је више дрзак него ли Србин, али ова дрскост се појављује само спрам хришћана, на које је пала сва

тегоба што су остали верни и тврди у вери. Морам и то додати, да је Арнауташ свагда више заслепљен фанатизмом, него ли Арнаутин дошљак, који више мрзи на Арнауташа, но на хришћанина.

Ако су Љумљани мало бољи од горе описаних Арнауташа, премда су и они истог порекла, томе је узрок тај, што су још у време српске државе, како сам већ о томе казао, били у непосредном додиру са арнаутима сачували своје понашање и нарав, осим језика.

Ово и сад видимо на хришћанима, који живе по варошима и селима, који имају сношаја са Арнауташима; и више или мање свој језик задржавају, док се не потурче; јер од тога времена Србин овдашњи сматра за срамоту да се служи матерним језиком да му не каже ко, да је потурица; он већ мрзи на српски језик.

После бегства Арсенија 3-ћег Чарнојевића и Арсенија 4-ог Јовановића српско име тако је било мрско овде, да су не сами хришћани из страха, но и сами потурчењаци морали изабрати језик арнаутски да се удворе код мухамеданаца. Само је Гора задржала свој српски језик, премда је била исто тако потурчена и ако се становницима Турци ругају њиовим српским језиком, и они би одавно променили матерни језик, али због жена које немају сношаја ни са Арнаутима, ни са Арнауташима, морају говорити још српски. —

IV.

Гора.[1]

Границе ове жупе: на северо-западу кланац планине Кортник, која раздељује Гору од Љуме, на запад брдо

[1] Ова реч означавајућа особиту жупу спомиње се у Душановој диплом̂и § 49, види књигу г. Срећковића страна 23.

Галић са селима Љуме, на југо-западу огранци брда Галић у правцу к планини Кораб; са југо-истока кланац Шар-планине, која заклања Гору од Рјеке жупе у Дибри о којој смо мало час споменули. На истоку опољског села Планик: на северо истоку села истог Опоља: Шајновча и Брезња.

У Гори има 27 села. Простор на коме су смештена „**вся горьская села**" (§ 141 диплома Душана у књиги г Срећковића стр. 53)брдовит је са врло згодним пашњацима за марву. Становници ове жупе тргују вуном, јер неки од њих имају до 2000 оваца. По казивању Горана, сав овај простор низмених брда међу Коритником, Корабом и Шарпланином био је покривен шумом, али у разна времена ова се шума истребила. Како му драго, али се може казати да је у Гори било више дрва него сад. Нека села немају ни мало не само за какву грађевину, него ни за огрев и купују дрва у Опољу, као што је споменуто у опису Опоља.

Села [1] су Горе следећа: Рапча са 170 кућа, лежи $\frac{1}{2}$ сата од села Брезња опољске жупе при подножју Коритника. — На $\frac{1}{2}$ сата од Рапче село Крстац-горњи са 38 кућа. (Овде је била црква, али је до темеља разрушена); на $\frac{1}{2}$ сата од овог села Доњи-крстац са 35 кућа; од доњег-крстца на $\frac{1}{2}$ сата село Пакиша са 32 куће; на $\frac{1}{2}$ сата од Пакише село Запод са 39 кућа. Овде се виде трагови разрушене цркве, која је била на хумићу близу овог села. Од Запада на $\frac{1}{2}$ сата село Комариште са 24 куће; на $\frac{1}{2}$ сата од овог село Очикље

[1] Готово су сва сели Горе споменута у диплом Душановој, наштампаној у књ. г. Срећковића: село Рапче види § 43. стр. 21. Оба Крстца, Пакиша, Кошаришта у § 44, Орчуште, Глубочица, Брод у § 49 стр. 23, Крушево, Злипотов у § 48. стр. 22 Враники, у § 49 Радеша, Лештане у § 46. и 47., Диканце (Дикановићи?) у § 47.

са 31 кућом. На 20 мин. од села Очикље село **Бјељани** са 22 куће. На 1 сат од Бјељана село **Оргоште** са 42 куће. Од Оргошта на 1/2 сата **Орчусца** са 45 кућа. На 1/2 сата од овог село **Борја** са 152 куће;[1] на 1 сат од села Борја село **Црнољево** са 38 кућа. На 1/2 сата од овог село **Оришек** са 24 куће. Од Оришека на 1 сат хода село **Шиштевац** са 210 кућа. Овде је начињена џамија 30 година назад томе не далеко од развалина цркве. Од Шиштеваца на 1/2 сата к југу село **Крушево** са 118 кућа. И овде је начињена џамија баш на оном месту где је била црква. На север од Крушева на 1/2 с. лежи село **Глубочица** са 83 куће. У овом селу види се темељ цркве. Од Глубочице на југ на 1/2 с. хода лежи село **Злипоток** са 110 кућа. Близу овог села виде се развалине цркве Преображења. — По казивању Злипоточана цркву ову сазидао је неки поп Петко Топал. Неће ли бити то последњи поп ког име нису они још заборавили. Црте лица становника овога села дају мислити да су они произашли од циганског рода. Занатом својим (сви су они ковачи и гвоздених послова мајстори) потврђују то нагађање. — Изнад села Злипотока на исток налази се место, које се данас зове **Стратос**. Ово место пре, види се, звало се **Страторија**, види Диплому Душанову § 48 стр. 23 књ. г. Срећковића. — По казивању Горана, ово је место служило за логор у летње време за царске коњанике. Ово се село налази у процепу, покрај њега тече река Злипоток, која лети усане, али зими и у време кишљиво доста је опака. Она извире из планина, које се налазе на југо-источној страни од планина. Гледећи из села на исток ви видите високи врх планине, која се зове **Остри-врх**, а ниже њега на југ врх планине, која се

[1] У овоме је селу начињена џамија на месту где је била црква.

зове **Овчинац** са врло дивном водом у подножју свом, која се зове **Царева-чесма**; близу ове чесме на равници налази се место, које се зове **Обједеник**. Судећи по темељима разваљеног здања и по неким гробовима, који се још у паоколо виде, може се слободно предпоставити да је ту била црква. На 1 сат пута од Злипотока налази се село **Ристелица** са 350 кућа. Овде, као што говоре Ристеличани, била је црква св. Варваре, али од ње ни трага није остало. Само старо гробље на југо-источној страни од села показује то место где је била црква. У осталом и сами становници не крију то. Село ово лежи под планином Овчинац на јужној страни, а испод села за потоком, који тече на северо-запад кроз село Злипоток налази се теке (боље рећи тјурбе са неким светим). Као што Ристеличани говоре, ту је био манастир, што је врло вероватно, јер око овог места има мноштво прастарих хришћанских гробова, али без надписа. Близу овог места налази се једна вакувска равница где Ристеличани свршавају своје забаве 23 август, т. ј. дан свеопштих свадаба Ристеличани светкују с највећом торжаственошћу. — На југ од Ристелице по путу који води у Калкандел (Тетово) на један сат даљине налази се једна баштина с чесмом, која се зове **Урошева чесма**, а и сама баштина зове се **Урошева баштина**. Од ове доста широке долине к југу виде се два планинска ланца, који се зову **Рачи**, међу којима иде пут за у Тетово, а к северу од ње простире се планина, која се зове **Урошева планина** и свезује се с другима при селу Броду и губи ту свој назив. Село Брод одстоји од Ристелице на 3 сата пута кроз високу гору при подножју с источне стране Овчинца, с којега се виде села Злипоток, Крушево, Топољане и Галић. Село Брод [1] има око 500

[1] Ово се село може поносити пред свима селима Горске жупе, својим пасиштима. Због тога је казано у дипломи Душано-

кућа, има две џамије, али је било три цркве, а може бити и више, но становници не памте више од три: св. Димитрија, св. Пантелије и св. Николе. Од последње и сад се види темељ и около темеља гробље. На неколико корачаји од ове бивше цркве налази се џамија. Старци од 60—70 година причали су ми, како су као деца ишла на Никољдан у ту цркву и како су очеви и матере њиове палили над гробовима свеће и делили колач. Не далеко од ове цркве била је црква св. Димитрије. Говоре да је ту био манастир. Изнад ове цркве на планини и до сад је место где је гроб и зове се попов гроб. Од Брода на 1 сат пута налази се село Бачка (црква св. Варваре је срушена) има 56 кућа. На супротној страни овога села — село Диканце. Од села Диканце на север 15 минута даљине село Млаке са 48 кућа (испод тога села налазе се зидине цркве); на пола сата од Млаке село Враники са 60 кућа (црква је срушена). Љубоија или Љубовиште са 44 кућа. Драгаш са 30 кућа; Радеш са 50 кућа (црква је срушена). Лештане на пола сата од Радеша са 55 кућа (црква је срушена). Ова последња три села служе границом међу Опољем и горском жупом.

Дакле у селита Горске жупе има 2617 кућа са 11404 становника мушких глава. Узгред забележићу ѝ то да у Гори већином има мушкиња, женскиња је тако мало што по неким селима има по 2 и 2 и по мушки на 1 женску главу, а по неким селима, као н. пр. у Броду нема и 1 женска на 5 мушких глава. У Опољу је готово раван број мушких и женских, но и ту има више мушких. У Љуми по кућама долазе 5 мушких на 1 женску. Тога не видимо у Призрену, Подрињу и Подгору. По планинама свагда има више мушких но женских.

вој § 145 стр. 55 књ. г. Срећковића. „окџє да пасоу Брогшие, а ние работе оу жоупоу да нмь пъ, а да шроу цркви и свио косе. . ,“

Становници свију горе поменутих села Горске жупе говоре чистим српским језиком; поглавито жене њиове сачувале су тај језик у његовој првобитној чистоћи. Мушки већ мешају у говору турске или бугарске изразе; ово је с тога што они скитају по Румелији сваке године по неколико месеци, где продају салеп и бозу да би тиме који новац стекли за издржавање. У не давно време почели су добро усвојавати турски језик; јер су принуђени к томе обвезношћу бити војницима или ти служити у резервној војсци. Али ипак они не могу оставити свој језик, јер жене другог језика не знају. Због тога се правитељство стара да они своје девојке дају у призренску женску школу или у турске фамилије да се науче турски говорити. (У Броду отворена је већ мушка школа за турски језик). Мало по мало, на жалост и код ових потурчењака нестаће српског језика, но не скоро. Жене једнако зборе српски. И сами мужеви, кад се састану после растанка, ради су да поговоре својим језиком, да се насладе, као што се они изражавају.

Негледајући на то што су Горани постали мухамеданци, држе се многих српских обичаја. Осим тога што певају жене песму у очи Божића забележену у књ. г. Срећковића (стр. 72), имају обичај ставити бадњак у очи истог празника по неким кућама, н. пр. у с. Броду. И досад међу њима има вештијих од многих хришћана да кажу н. пр. кад се почињу ове године Петрови пости и кад се свршују, кад је велик-дан те или друге године, кад је тај или други празник и др. Нећу пропустити да не споменем и то, да су и они као што по суседним са Гором селима Опоља, не гледајући на то да турска вера забрањује сваке врсте играње, кад чине свадбе са великим задовољством, играју коло чисто српско, које се може

видити по селима у Србији или као што играју Срби Средске и сирнићске жупе. —

Кад се потурчила Гора? Брат љетописца Аксентија, г. Сима А. Игуманов на стр. 68 исте књиге г. Срећковића говори да су села Злипоток, Брод, Радеша, Пакиша и оба Крстца, Брезња не давно зулумом приморана да верују у место наше свете вере у веру Муамедову, да у многих још живе отац и мати хришћани, а синови верују у Муамеда, а други утекао из села и остао хришћанин."

Кад је то баш недавно што се почела Гора турчити, и како се то догодило, да сад нема тамо већ ни једнога хришћанина?

По казивању истих Горана, које сам ја брижљиво испитивао, у Гори 200 година пре тога, није било ни једнога Турчина. Ово нам даје слободно рећи да су се почели турчити још до бегства Арсенија 4-ог Јовановића али турска пропаганда није још пустила силан корен у Гори, јер сами положај њен није привлачио грамзивост турску. Она није била толико богата да би могли исти Кукли-беговци и њима подобни обраћати пажњу на њу. Само нису пропуштали случаја чинити Горанима свакојке пакости, јер се догађало да су неки Горани отпадали од хришћанства, будући натерани неправдом турског суда, кад су законито тражили од њега обрану од грамзивости и зулума тог или другог Турчина. Суд је био рад дати му право, само под тим уговором ако се он потурчи. Били су примери да су се турчили само из узрока да добије своју правду на суду против Турчина. Било је и тога да су се турчили само због тога да оштети тога или другог свог земљака потурчењака. Ово је често ишло за руком Исламу. Исто је тако Дечански манастар изгубио многе земље. Истинићани и Дечанци (становници с. Дечана) потурчили су се само за то, што је њима било обе-

ћано пуно право на манастирску земљу на којој они станују. Богме, у томе је било од чести и калуђерског узрока. Овакав начин обраћања у муамеданство оставио је овде трагове, па готово и сад тако поступају. Горани казују и то, да су се неки од њих потурчили у време бављења њихова по Румелији. По свом повратку неки из убеђења турчили су своју децу. Такво стање трајало је чак до уништења српске пећске патријаршије. Управо, од овог времена Горани су се почели турчити готово читавим селима. До тога времена они су још живели у нади на бољу судбину, кад је још њиова народна патријаршија била у Пећи, не гледајући на то што су се њиове многе цркве од старости срушиле и нису се могле поправити, јер њима и у опште свима хришћанима у то доба није могуће било о томе и помислити, и не гледајући на то што по многим већ селима нису имали попова, којих су Турци немилосрдно убивали, они су се још држали хришћанства, али су са свим клонули духом, пошто су изгубили народну патријаршију, као средиште њиове вере, којему су тежили по старом обичају. И сад реч о Пећи производи значајан утисак на Горанске старце. Кад сам ја питао њих, да ли имају какве књиге, записе, листине од старог времена, где је забележено што год о старом њиховом животу, кад су били хришћани, они ми показаше на Пећ, говорећи: „тамо ћеш наћи све, што се нас тиче, ако нису то однели са собом у Стамбол грчки деспоти-ефендије, који су тада почели долазити у Пећ.“ Никад нећу заборавити жалостан изглед Горанина из Брода, који ми је те речи казивао и опу замишљеност на лицима слушаоца, којих је било прилично са мном, кад сам их ја у Броду посетио.

Доиста жалосно је било стање Горана, пошто су на патријаршијски престо Грци стали долазити, који нису знали њиова језика, обичаја, — људи са свим туђи за њих,

и подобно спахијама тражили мирију, а у промену тога ништа нису чинили, него још на штету њиову придруживали се Турцима. Горанину није већ остало ништа, него се одрећи од хришћанства, да не трпи у једаред два зулума: са стране Турака и са стране деспот-ефендија — фанариота. Готово су сва села примила муамеданство, само је још неколико фамилија заостало у хришћанству, не гледајући на то да већ одавно нису видели међу њима свештеника, а камо ли слушали божју литургију. У овом погледу становници Брода били су тврђи но други, с тога су и били врло озлојеђени на Ристељицу, за то што је ово село служило покретачем турчењу; услед тога и до сад је сачувана нерасположеност Брођана прам Ристеличана.

Брођани казују да су деца њиова многе године остајала не крштена; сами они нису слушали службу божју у селу, јер ни један поп није хтео к њима долазити. Али славу су чинили, ломили колач и при урвинама цркве причешћивали се овим колачем, заливајући га вином. У осталом казују они да је к њима у Брод једанпут у години долазио поп Синадин из села Локвице (у Средској жупи), али будући да је био пијаница служио им је на већу саблазан. Митрополит Јанићије умољавао је једнога попа из села Бјелопоља преселити се, по молби Брођана, у њиово село, али узалуд. — Док је Јанићије био жив, није се могло казати да се хришћанство угасило у Броду, али са смрћу Јанићијевом нестане и међу Брођанима хришћанства; они се истурче, а неки се преселе у Призрен, где су још живи.[1] Остале су у Броду само старице које нису имале куда поћи. Последња душа хришћанска у Броду изданула је на

[1] Старац Дима живи у манастиру св. Марка, Хаџи Марко трговац у Призрену, Јанче самарџија и други; који имају рођаке и браћу у Броду. Једна старица удата за једнога средчанина (живи у селу Средск) казивала ми је за њезине другарице у Броду да имају по кућама иконе, пред

измаку 1867. године — нека старица Марија, која је до смрти живела у Броду међу децом, унучадима и рођацима потурчењацима. Она је у великом поштовању била међу Брођанима. [1]

И тако ни Синан-паша ни Кукли-бег нису потурчили Гору. Она се како смо видели истурчила много доцније, добавимо још и то да доцније од свију села у Ст. Србији Кукли-беговци и њима подобни јамачно чинили су им сваке пакости и зулум, при сбору харача, што је приморавало становнике Горе да се турче, али је у њиову муамеданску дужност спадало тако понашање према хришћанима. С тога ми не зазиремо на њих толико, колико на грчке пастире, који су похитали заузети место српских архијереја с намером „сачувати православље од савршене пропасти", али нису на жалост похитали доскочити тамо падању православља. —

У Призрену, 19 августа, 1874 г.

Ив. Јастребов.

којима пале свеће, али ово види се да ми нису хтели казати Брођани или управо нису знали; ваљда жене чине то кријући од мужева.

[1] Брођани су ми причали још за неког старца Максима врло ваљаног човека, с особитим поштовањем према њему казивајући да је он њима служио голово као поп, премда и није био попом; „али шта ћеш, кад нисмо имали надлежног попа!..." додали су ми у свршетку беседе моји субеседници.

МОРАЧА И ОСТРОГ

У ЦРНОЈ ГОРИ

ЧИТАО У СЈЕДНИЦИ ИСТОРИЧКОГ И ДРЖАВНИЧКОГ ОСЈЕКА
17. НОВЕМБРА 1875. ГОДИНЕ

РЕДОВНИ ЧЛАН АРХИМАНДРИТ

Н. Дучић.

I.

МОРАЧА
(ПЛЕМЕ И МАНАСТИР).

Морача је у Брдима, другом дијелу и источном крају Црне-горе на граници Херцеговине до Колашина, управ једно од онијех брда, што се пјевају у црногорским народнијем пјесмама:

„Црна-гора и седморо брда“; и дијели се на горњу и доњу.[1] — У доњој је Морачи манастир истога имена највеличанственији споменик у Црној-гори из доба Немањића и српског царовања, којему се диви онамошњи народ.

Морача граничи с источно-сјеверне стране Колашином и Ускоцима, са западне Лукавицама, Жупом никшићском, с јужне и јужно-источне Ровцима и Братоножићима.

Морача је дио источне Херцеговине, присјединивши се Црној-гори тек 1820 г., по што су Морачани и Ровчани помоћу Бјелопавлића и Пипера разбили царскога Делибашу и његову војску,[2] о којем се пјева у једној народној пјесми:

---

[1] Види моју расправу Црна-Гора у XL Гласник с. уч. др

[2] Вид. Историју Црне-горе Милаковићеву.

„Лако ти је сиħи у Морачу,
„Ал' је мука изиħи уз Рзачу.“ [1]

Морачани и Ровчани и док нијесу били присједињени Црној-гори, никад нијесу били сасвијем подложни турцима. С тога су паше херцеговачке и везири босански више пута војштили на Морачу, и готово свагда у њој зло прошли. И тако су се двије Мораче и Ровца најпослије са свијем отеле од турака и Црној-гори присјединиле.

Историја тијех племена није друго, до дуги нйз јуначких бојева и крваве борбе за слободу и независност, дивно опјеванијех у народнијем пјесмама онога краја.

Земљиште је Мораче и Ровaца одвеħ врлетно и са свијех страна окружено високим планинама, које су обрасле стољетнијем храстовима, високим јелама, дебелијем буквама, и зеленијем борјем; помаљајуħи се кроз њих, а гдјегдје се и високо к небу уздижу голи врхови, који су при најмањој промјени температуре свагда у облацима.

У процијепу тијех планина протежу се горња и доња Морача и Ровца од прилике у дуљину 12, а у ширину 8. сахата.

Ријека Морача, која извире испод Рзаче, пресијецајуħи обје Мораче, утјече у Блато скадарско код Врањине.[2] Корито јој је од извора до надомак Пипера веома врлетно, а на више мјеста стравично погледати с висине, како се у дубини ваља, хучи и скаче преко кршева и клада.

Кроз горњу Морачу просјечен је пут до манастира у доњој Морачи с десне стране ријеке кроз високе и веома стрмените стране тако, да могу и коњи само један за другим пролазити. Али је на више мјеста страховито и необично за оне, који нијесу никад путовали поред таких ам-

[1] Рзача је планина од сјеверне стране више горње Мораче веома стрменита.
[2] Вид. моју расправу Црна-гора. — XL Гласник с. уч. др.

биса. За то је Морача одвећ интересантна. Њезине високе планине и по једини врхови, који се чине, да до неба досежу, нагнути тамо и амо, неизбројни и разнолики огранци, заравањци, дубине, котлови, а гдјегдје мале равнице и ливаде, и у опће раскошна вегетација, кроз коју многи потоци негдје хуче, а негдје жуборе; све то уједно чини на путника: час необичан, час тајанствен, час страшан, час тужан, а час весео утисак.

Села су морачка по заравањцима, кутовима и котловима тијех планина.

Клима је по височима оштра, а око ријеке и у котловима мека и уопће здрава. Земља је плодна и паша обиљна. По планинама испод врхова и по лелијама има сваковрсне дивљачи и звјеради.

Људства се броји до 4000 душа. Људи су средњега раста, коштуњави, здрави, отресни и ваљани, као год и Црногорци. Живот им је са свијем патријархалан. Оружје, гусле, јуначке пјесме, скакање, бацање камена и гађање у биљегу најмилија забава.

Писмен човјек међу њима је ријеедак при свем том, што су за чудо понесени за књигом.

Школа никаквијех немају. По неки ђак учи се код којега калуђера у манастиру словенском читању и црквеном правилу.

То им је све учење и сва наука. И ти ученици постају попови и калуђери.

Тек неке године завели су једну основну школу, у којој се учи: читање, историја, ђеографија, рачун и хришћанска наука.

Њу морачки подмладак јатомице походи.

Сада смо дакле пред манастиром Морачом, том средњевјечном задужбином Немањића.

Манастир је у доњој Морачи на једном заравањку више саме ријеке Мораче. Храм је успеније Богоматере. Задужбина Стефана, сина великога кнеза Вукана Немањића. Сазидан је године .ѕѱѯ. (6760 = 1252). Црква је доста велика у облику крста и византиском стилу; дијелови су јој сразмјерни; кубе на сриједи величанствено; прозори округло-дуги; платна или бедренице од тесане сиге (туфа), а довратници од црнога мрамора. Поред олтара су два параклиса; у једном је проскомидија, а у другом се је негда служила летурђија. И у припрати на лијевој страни има један параклис, који сада служи за спремницу црквенијех ствари, које су отете пљачки, огњу и сабљи турској.

Име оснивача и година, кад је црква сазидана, дознаје се из натписа, који је вјешто усјечен у мрамору више врата предњега дијела цркве, и добро сачуван. Ријечи су једна с другом свезане и слова заплетена нарочито име основачево.

Натпис гласи:

Сии светыи храмь прѣсветыѥ дѣвы Богородице сьздах и оукрасих вь име Оуспеньѭ ѥ, азь Стефань син великѥга кнеза Влка, вьноукь светаго Сімеѡна Немани. И сиѭ быше вь дни благочестиваго кралѭ нашего Оуроша. Вь лѣто .ѕѱѯ. (6760 = 1252) индикта і-го (10).[1]

Мало послије опет ћу се вратити на овај важни натпис.

Црква је живописана. Живопис је из друге половине 16. вијека познате светогорске школе. Први и старији живопис пропао је, по чем су Турци неколика пута манастир пљачкали и запаљивали. Главни је хтитор садашњему живопису кнез Вукић из Мораче, који је измолован цјело-

[1] Ријечи: „Немани — и сиѭ быше вь дни“, што су тако прочитане дугујем захвалност г. Ст. Новаковићу.

куп на зиду с десне стране врата предњега дијела цркве. Поред њега над вратима стоји овај натпис:

Благоволѣниємь и т. д Си светы и божаставни храм Успениє пречистиє Богородици сазда се трудом и подвигом великаго краля нашего Стефана, сина великаго кнеза Вльκана, по сих же и пописа светыми ваображенми. По много лѣтех же бість порушени, и обрѣте єромонаха Θома ігумен ва турска нуждна времена, и обнови і пописа светы (храм) ваображенми са братіям, яже о христѣ и са хтиторі и приложници и са настоянієм кнеза Вукика. Вь лѣто .зпг. (7083 = 1575) саврши се.[1]

Пјевнице су и темпло дивно израђене с бијелом кошћу и црнијем дрветом. Јамачно је то српски самотвор. За то би вриједно било, да који наш умјетник и с те стране опише морачку цркву.

Велики кнез Стефан основач манастира сахрањен је у истој цркви. Гробница му је на десној страни поред зида на дну предњега дијела цркве. Њу покрива један велики мраморни камен исјечен једноставно у обличју гроба.

По приповиједању калуђера и околнога народа није могао до сада нико да покрене тај споменик са свој га мјеста.

Кад су год турци, ратујући, освојили Морачу, вазда су кушали, да виде, шта је под тијем великим и углађенијем каменом, па се прича, да га никад нијесу могли превалити. Копајући око њега, кажу, да их је свагда снашла нека несвјестица и мука тако, да су морали и преко воље прекинути ровење око гробнице.

То калуђерско и околнога народа живо приповиједање узрок је, што се ни до данас не зна, шта је у тој гроб-

[1] До натписа стоји ова биљешка једнаким мастилом и словима: „Мѣсеца октомврія 23. дань и ва тоже лѣто престави се србски патриар Макаріє.“

ници. Натписа на њој нема. Сва је прилика, да је био на зиду поред гробнице.

Из наведеног натписа од 1575 год. види се, да су калуђери још у 16. вијеку прозвали основача морачкога манастира краљем; а садашњи му калуђери додају пијетет: „свети краљ."

Вриједно је, да се повратимо на први наведени натпис, који је важан за родословје Немањића дома.

Домаћи љетописци говоре, да је Дмитар био син Вукана Немањића, од којега се је продуљила друга линија Немањића куће. Ту је гријешку по свој прилици најприје унио у љетопис Константин биограф Високога Стефана, па је други преписивали и у своје љетописе без критике уносили, као што је то опазио и г. Руварац. Само је у једном, што се до сада зна, љетопису (који је у пријеводу латинском наштампан у III. књ. Arhiva) споменут Стефан син Вуканов, од којега се продуљује та друга линија лозе Немањића.[1]

По том љетопису споменуо је и г. Руварац тога Стефана у чланку „Царице и краљице српске."[2] Али ни он при свој пипљивости и у истраживањима поузданости не каза о њему ништа више, него остави, да то који други историк расправи.

Тек морачки натпис освијетли и потврди, да је заиста Стефан, син великога кнеза Вукана Немањића. И тако је сада јасно, да је Дмитар, позније у калуђерству Давид, син Стефанов, а не Вуканов, управ као што стоји у љетопису III. књ. Arhiva.[3]

---

[1] Arhiv za povjestnicu jugoslavencku knj. III. s. 15. — Zagreb 1854 g.

[2] Матица за год. 1868. стр. 505. — Нови-Сад.

[3] Vlkanus, filius Nemagnae, frater primocoronati Regis Stephani et S. Savae.
Hic Vlkan, magnus knez, genuit filium:
Stephanum, magnum knezium, ædificavit multas elegantes Ecclesias in honorem assumpta in Morasca . . . Stephanus

По једној листини у I. књ. Rada jugosl. akademije јавља се и Ђуро велики кнез зетски, као син Вуканов.

Ни један домаћи љетописац не зна за то име, као сина Вуканова.

Али др. Рачки у наше доба највећи аукторитет за југословенску историју, приопћавајући листине у. I. књ. Rada, спомену у предговору кнеза Ђура, као сина Вукана Немањића, нагласив, да је листина под бр. 6. важна за родословје Немањића.[1] По томе би се могао сматрати и кнез Ђуро за сина Вуканова, док се ни пронађе још која листина, или какав други аутентичан извор за, или против.

Да се опет вратимо к манастиру.

Зграде су манастирске и ћелије калуђерске из новијега доба грађене и дограђиване у неколика пута од игумана и калуђера без икаква укуса и архитектуре. Од зграда из Немањића доба остале су само трпезарија и кухиња на своду, које турци нијесу могли да сруше до дна, и које су поновљене 1578 год.

У манастирској огради има и једна мала црква, у растојању око 5′ с јужне стране велике цркве. По спољашњем обличју наличнија је на кућу, него на цркву. У натпису, који се находи унутра више црквенијех врата, спомиње се, да је сазидана прије велике цркве.

У Морачи се двостручно прича о њој. Једни кажу, да је у прастара доба била идолопоклонска богомоља; други опет, да је сазидана на брзу руку, кад је одлучено, да се зида велика црква, да се у њој служи летурђија, док буде готова велика црква.

Натпис њезин гласи:

Изволєнiємь отца и поспѣшенiємь сина и съвршенiємь

---

genuit filium Dmitra Supanum. Dmitar factus monachus, dictuque David.“ . . . Archiv knj. III. s. 14—15.

[1] Rad jugoslavenske akademije I. knj. st. 131.

светаго доуха пописа се храмь сьи светаго архіереа христова Николи, троудомь и подвигом игумена кѵрь Анѳоніа ієромонаха сь братіями и ȣкрасише ѡко же достоить нь сьвршене божаставніе слȣжбы.

Заніє глаголють сьсданне ієи быти прѣжде великие црькви. И по нашасти иноезичнихь бысть порушена, даже до врѣмене сего, и паки христовою благодетію вь своіє благолепіе ѡблѣчи се. Тогда правещȣ кѵрь Паѵсею патриархȣ."

Црква је живописана, као и велика црква. Летурђија се у њој сада не служи, него је напуњена прахом и оловом за потребу на оном крају и граници црногорско-турској.

На зиду иза црквенијех врата унутра исписана је крисовуља, коју је велики кнез Стефан дао Морачи, и у којој се измеђ у осталога набрајају земље, ливаде, планине и рибњаци, које је приложио тој својој задужбини.

То је пријепис Стефанове оригиналне крисовуље са пергамена, коју је Ковалевски имао у рукама, кад је походио Морачу 1841 г.;[1] али је сада нема тамо.

По облику слова, каквијех има и по зиду изнад светаца, и по боји види се, да је тај испис савремен живопису цркве.

Како сам био у пратњи кнежевој, нијесам могао доспјети, да тај испис препишем и к овом опису приложим.

Од књижевнијех старина нашао сам, као важну, једну крмчију српске редакције, коју сам објавио у далматинском Магазину за год. 1866. Других књижевнијех старина, које би биле вриједне спомена и науке нијесам нашао. Али нијесам имао ни времена, да све угле прегледам,

[1] Вид. Черногорія и славянскія земли сочиненія. Е. П. Ковалевскаго С. Петербург 1872 г. стр. 119.

по којима се ваља по која србуља; те тако може лако бити, да сам коју превидио.

По дну једне велике иконе, која виси о зиду више Стефанове гробнице, и на којој су слике: св. Симеона и св. Саве српскога стоји написано ово:

„Благоволеніемь иже вь троици . . . здѣла се и пописа се икона сія повелѣніемь и подвигомь отца игумена кѵрь Луке еромонаха, Ровчанина сь братіяма. Семоу же бысть дѣлу пастоятель и ктиторь кѵрь Евремь еромонахь. Богь да прости.

При кѵрь Паисею патріярху и Паисею митрополиту Колашиновићу, еклисарху кѵрь Никифору, и дофиярь бысть кѵрь Силивестарь. Лѣта ,зрнг. (7153=1663). Тогда и келіе сьгради се у Поповой ныви.“ [1]

Тако и на једној другој великој икони успенија Богоматере, која је о зиду с десне стране пјевнице, стоји написано на сриједи с бијелијем мастилом: „Сь благословеніемь игумена Михаила ієромонах(а).“ И по дну иконе:

„Сію икону писа настояніемь духовникь Еѵѳиміе Морачанип родом сь Ліешня. И приложих цекина 15, и приложи Димитріе даскаль ђеду Давиду ц. 1 и баби Льиляни ц. 1 и отцу Босно ц. 1 и матери Даници ц. 1. и подручіи своиоіи Феміи послежде наречена бысть монахія Марія ц. 1 и я Димитріе предь моиомь душом ц. 1. Сьтворіше себи обще вѣчни споменъ вь ниніяшніемь вѣце и будущемь вь вѣки аминь. Вь лѣто 7221. от р. х. 1713. И сь благословеніемь вьсепреосвещѣннаго кѵріе кѵрь Герасіма и сь благословеніемь отца Моісіе кѵрь изографа Димитрія даскала рукодѣлисал сіне мьлонаученни юнь христу рабь Гавріило. Простите ме.“

[1] Попова је њива село са 10 кућа у доњој Морачи. Ћелије и црква стоје у развалинама.

Спроћу ове — виси о зиду с лијеве стране икона једнаке величине с овијем натписом:

„Благоволѣніемь иже вь троици славимаго Бога здѣла се сія икона повелѣніемь и платою отца игумана кѵрь Михаила еромонаха сь братіями. Богь да прости. Вь лѣта 7222. от р. х. 1714. И сь благословеніемь господина патріярха кѵріе кѵрь Моисея, при митрополиту захолмскому кѵрию кѵрию Герасиму,

Прежде сего на 2 лѣта прекри се са царской волѣ (храмь) пресветыя Богородици, еже есть на рецѣ Морачи.“

Над проскомидиом на зиду стоји ово:

„Повелѣніемь игумена еромонаха Макарія труди се усрдно о сіихь писани светыхь образь вь проскомиди еромонахь Лука и еромонахь Герасимь. Богь да прости.“

У припрати унутра над вратима стоји ово:

„Благоволеніемь . . . Сія света припрата пописа се светими ваображенми трудомь и подвигомь еромонаха Моисея игумена сь братіями, иже о Христѣ вь турска нуждна времена вь лѣта ,зпѕ (7086=1578). И ва тожде лета трьпезарию сагради зданиемь и сьврьши. И писаніе саврши се месеца июнія 18. дань.“

Једна чаша великога кнеза Стефана, коју нам показа архимандрит морачки, вриједна је спомена. То је воловски рог умјетно израђен и сребром около окован. Том се чашом напија у славу божију на дан манастирске славе. За њу би сада најприличније било мјесто у српском музеју.

Одмах иза зида манастирске ограде извире из једне греде доста јак поток, и пада поред манастира у ријеку Морачу са висине готово 100′. Гледати, како се вода претвара у бијелу пјену као сребро и неизбројне и разнолике млазове, док пане у Морачу, веома је интересантно.

Приповиједа се, кад су Турци први пут продрли у Морачу и опљачкали је, скинувши и олово с цркве ко-

јим је била покривена, у очи дана одласка из манастира, препадну се ноћу од нечеса, и појуре ка водопаду, с којега попадају у дубину Мораче, те се поломе и у њој утопе. И од тада се прозове то мјесто: Светигора.

Морача је, што но се рече, за божим леђима, и за учени свијет готово „terra incognita.“ Од странаца је дини је до сада био у њој Ковальевски, и нешто написао о манастиру и у опће о Морачи у својијем биљешкама о Црној-гори.[1] А од наших књижевника, колико је мени познато, само је др. Панчић, путујући по Црнојгори, био и у Морачи. Надати се је од заслужног писца поред научнога истраживања и описа црно-горске флоре и другим интересантнијем податцима и биљешкама о тој српској јуначкој земљи.

II.

ОСТРОГ

(манастир у Бјелопавлићима).

Под врхом планине Острога између Бјелопавлића, Роваца, Жупе, и поља никшићскога више живописне долине бјелопавлићске у високој и једва приступној литици види се црквица прилијепљена, као орлово гнијездо, у стијени. У њој почивају цјелокупни остатци св. Василија острошкога, митрополита херцеговачкога.

Црквица је усјечена у тој високој и готово недогледној литици, у коју се улази једном стазицом такође просјеченом кроз литицу и с доње десне стране подзиданом за безбиједност поклоника. Пред њом је један запећак, на којему је сазидана ћелија и кухиња за монаха и чувара цркве и свеца.

---

[1] Вид. Черногорія и Славянскія земли сочиненія Е. П. Ковалевскаго С. Петербург 1872. г.

Из кухиње се пење уз дрвене стубе још на више око 5′ на један други и много интересантнији запећак у самотворој и перпердикуларној литици пред једном пећиницом, у којој је такође мала црквица.

Та је пећиница била испосница најприје св. Исаија,[1] а послије св. Василија. Пред њом из саме стијене избија један са свијем мали изворић, а поред њега један стручак лозе обавио стијену око извора.

На тој необичној висини пред црквицом у самој стијени и код божијега угодника чисто се осјећа духовна надмоћност, и нека тајанствена милина прожима срце и поређа најдубље размишљавање о себи и свијету.

Вјера у Бога и његова угодника св. Василија доводи немоћнике ту готово из свијех српских покрајина, а особито из Црне-горе, Херцеговине, Боке и Зете.

Све хита, да се поклони остатцима св. Василија, и да се помоли Богу и његову угоднику, тражећи својијем мукама олакшицу.

Међу поклоницима има и турака и туркиња, које такође доводи вјера у Бога, да траже лијека код његова угодника.

Није један примјер да и хришћани и турци доходе у Острог, с каквом дуготрајном душевном и унутрашњом болешћу, па се из Острога враћају с убјеђењем да им је олакшано, завјештавајући се доброволно, да шаљу Острогу прилог сваке године, док су живи, у воску или тамјану.

Гледао сам о Троичину-дне 1864 год. међу поклоницима и једнога бега Љубовића с фамилијом из Невесиња, који је био дошао, да се поклони св. Василију, а видио

[1] Овај српски светац није споменут у србљаку штампаном у Биограду трудом неуморнога г. митрополита Михаила. А није га споменуо ни руски митрополит Филарет у књизи: „Св. южныхъ Славянъ“; јамачно за то, што нијесу за њ знали.

сам тада и Феризовића из Никшића, који сваке године о Троичину-дне или донесе, или пошаље у воску и тамјану прилог Острогу, као завјетину, што је ту нашао лијека.[1]

Манастир Острог није никаква старина. Он је постао у 17. вијеку. Али је са св. Василија чувен и веома уважен у српском народу, навластито у Црној-гори, Херцеговини, Боци и Зети.

Ниже свечеве испоснице и црквице ½ сах. низ брдо сазидан је манастир на једном заравањку међу орасима и изворима добре пијаће воде, и зове се доњи манастир. Црква је сазидана тек 1824. г. на мјесту старе и мале с одобрењем црногорског митрополита светог Петра цетињског, а трудом архимандрита Јосифа Павићевића и прилозима Бјелопавлића. Дуга је 23, широка 10½ и висока 8½ њемач. лаката са два прозора без кубета. Сазидана тврдо од тесаног камена без икакве умјетности и укуса. Звоник је одвојен од цркве. Храм је света Троица.

Ћелије су мале и просто сазидане на стјенама са горње и доње стране цркве. Њих су зидали и дозидивали редом игумани и архимандрити острошки: Јосиф Бошковић, Арсеније Бумбаковић, Стеван Павићевић, Петроније Дамјановић, Јосиф Павићевић и Ник. Раичевић.

Иза старе ограде манастирске са западне стране има дуг низ притремака сазиданијех 1864 г. за ноћиште поклоницима.

На средини између горњега и доњега манастира стоји црквица св. Ђорђија.

Калуђери и старци из околине приповиједају, да је та црква старија и од горње и од доње. Али једна записка, коју сам нашао на једној србуљи, не слаже с тијем предањем. Она гласи:

[1] Вид. Примјер. српско-славен. језика. Вук Стеф. Караџић, стр. 75.

„Да се зна, како саградисмо црков храм светаго Георгія великомученика, при игумне Исаия єромонах са братима. Поче се градити месеца априла дань 1., а саграђи се месеца новембра ва лето ͵аѱкг (1723).“

Црквица, у којој су остатци св. Василија, храм је Ваведење. Које је године сазидана нијесам нашао забиљежено. Зна се толико, да је владика Василије имао јепархију у источном дијелу Херцеговине[1] у почетку друге половине 17. в. То тврди и диплома, коју му је дао Арсеније патријарх пећски.[2] Живио је до 1671. г. што се опет дознаје из једне биљешке у једном јеванђељу (србуља) у Острогу:

„Престави се светопочивши владика Василије захолмски и скендерски (?) от бития ͵зроѳ (7179=1671).“

Владика Василије родио се је у Херцеговини. Био је постpижник и архимандрит у манастиру Твpдошу код Требиња. По том владика у источном дијелу Херцеговине. Пошљедње је године својега живота провео у испосници стијене острошке. Ту је умрьо и ниже садашње ваведенске црквице сахрањен, и позније цјелокуп нађен и за свеца објављен.[3]

Црквица, о којој је ријеч, преграђена је, и у обје половине не може станути више од 20 људи.

Више припратнијех врата стоји овај натпис;

„Во посящени светих божи манастиреи . . . съ благословеніем господина отца игумена кѵр Іωсифа Бошковића изволи поновити во сей обители двери и крст, а потле и

[1] Та је јепархија постала тек у 17. в. — До то доба нема о њој никаква трага у нашим домаћим споменицима. Види мој чланак Бока и Зета у XLII Глас. с. у. д.

[2] Вид. ту диплому у Магазину далматинском за год. 1863 стр. 164. — Њезина је матица на пергамену у г. Илариона митрополита црногорскога.

[3] Вид. Прим. Српско-словенскога језика Вука Стефано-Караџића стр. 74—75.

припрату, всем вѣрою приходеще благодатію божиею чудесна исцѣленія подавающе, аз раб грешни старац Михаило отачаством Васоевић, служитељ храма сего за вѣчни спомен себи и родилелеи своих Петру и Степаніи. Бог да прости. Устрои се лѣта 1774. юнія 8."

У другој црквици у пећини више ваведенске стоји унутра више врата овај натпис:

„Изволеніем . . . сагради се сия и пресветая церков ва име частнаго и животворещаго крста лѣта ,зрое (7175=1667); са благословеніем васеосвещенаго митрополита захолмскога кѵр Василія, трудом и подвигом и платою еромонаха игумена Исаие ва унук првога светога и преподобнаго отца нашега Исаие от Оногошта от села Попа. Бог да их прости, иже и почеше и совршише."

Обје су црквице вазнесенска и крстова живописане. Живопис је светогорске школе, као и у Морачи.

Свети Исајије, који се је у тој пећиници испаштао, родом је из Херцеговине, као и свети Василије. Калуђери острошки и народ бјелопавлићски живо приповиједају, како су турци спалили светога Исаију на Планиници, кад су први пут освојили Острог.

За овога светога Исаију српскога до сада се није знало даље од Острога и Бјелопавлића. А светога Василија српска црква признаје и броји међу осталијем свецима српским. Он је у српском народу оно, што је св. Сергије троицки у руском.

Острог је најбогатији манастир у Црној-гори. Поред обилнијех прилога побожнога народа, има многе своје земље, планине винограде, сјенокосе и рибњаке у Зети. Из једног оригиналнога писма светога Василија, види се, да је Острогу приложио сву своју имаовину. Писмо гласи:

„Василіе милостію божію митрополит захлмски и херцеговински.

Пишем увренія ради истини, да се зовет хрисовуљом.

Како бихь некое време оу Острогоу оу пустины, и приложихь оусрдно свои трудь и свое имение, не пощедиев Бога ради и светие богородице милости ради и понових и (с) некоею братиею, како се само дело каже с Богом. И мнози ми пакостъ деаше, али Богъ помощникъ мне бисть на васако дело благо. И пишем ва узнаніе служабникомь црьковнимь по мне, кои служите Богу и светей богородици оу Острогоу оу студены стене топлоти ради божіе, да весте и ви и христьяни по мне, кои оузбудете, що купих вели доо за дванаестъ гроша и по, и Спижића землю и Добропоље отъ пута до реке и съ лозом за два гроша; а що е негово било подъ лозомь, то е приложіо цркви, и що самь купио Заноуглицу оу Миլановића, у Ранча и у Вумила за грошъ и букилу пшенице. Беше пшеница скупа. И у Петра Живковића, що самь коупио Заноуглицу за два гроша, а више, що му самь дао види Бог и света богородица. То све приложих и дахь црькви оу Острогъ за окрьмление братиамь, где ми е тамо дуги трудь и имение, кое приложих и спеньжахь за свою душу от своега усрьдиа туи заедно, да е и ово више писаное ва са предахь ва руци вишнега Бога и светей богородици. Лето ,зрод (7174=1666). То е тако, да се знаеть."

По дну листине додато је истијем мастилом и руком:

„Купи велики до и све Владовића и Заугнице. Бог седокъ. И тко би се покусио (да) нещо отними от монастира отнимио господь Богъ таковому разорителю неговъ домъ, кућу и стоку са синови и ва се негово имение, да му господь Богъ порази и расипа ва незапу ва веки, амінъ. Да га трагъ и ожакь погибне ва веки, амінъ." [1]

[1] Ова је листина штампана непотпуна и с многим погрјешкама преписивачевијем у далматинском Магазину за год. 1865. стр. 173 и 4; с тога мислим, да јој је овдје мјесто,

Што се тиче књижевнијех и других старина, изузевши неколике србуље летургичне садржине, у Острогу их сада нема. Што их је било, већином су пропале у турско-црногорским ратовима навластито 1852 и 3. год., кад но Омер паша бијаше обсједнуо Црну-гору од херцеговачке и арбанашке стране.

Тада су турци под командом Ибрахим-паше заузели одмах у почетку доњи манастир под Острогом; а у горњи у стијени код свеца затворили су се: војвода Мирко Петровић. војвода Новица Церовић и архимандрит острошки Никодим са 30 ваљанијех другова, да га бране. И бранили су га јуначки 9 дана, ваљајући турке на гомиле на домаку пећине и зида. Једни турци бијаху дошли до под стијене и зидове с доње стране црквице и пећине; други сниже мало гађаху једнако топовима манастир и пећину; трећи покушаваху да озго с планине, камењем и ватром доскоче јуначким браниоцимаа свеца и манастира. Прве храбро одбијаше Мирко са дружином, други не могаху с топовима да нахуде пећини; а трећи се већином поломе низ високу и стрмениту литицу.

Али Мирковој дружини бјеше почело нестајати фишека и хране, као и досада трулијех тјелеса, за која не бијаше земље да се закопају. То су страшни тренутци; али их српски витезови јуначки савлађиваху, надајући се у скору помоћ од кнеза Данила.

Кнез Данило, гледајући с Богетића, турске непрестанс јурише, а немајући већ резерве, којом би подкријепио Мирка, и знајући да се без фишека и хране не ће моћи одржати, па да не би св. Василије допао у турске руке, поручи Мирку по једном момчету (које се је некако

да се с исправкама наштампа. Печат је св. Василија на полеђини ове листине.

прокрило кроз турску војску до горњега манастира), да узму свеца и ноћу избјегну из манастира.

Тако и учине, и ноћу кроз лијево крило турске војске срећно продру и свеца однесу. А турци сјутри дан заузму, опљачкају и запале манастир.

Овдје би ваљало казати, по предању онамошњега народа, како су и од кога Бјелопавлићи постанули; али је то споменуо неумрли Вук на крају књиге „Прим. Српскословенскога језика у Бечу 1857 год. стр. 76—78., те ћу томе додати, као допуну, само родословје бјелопавлићско, за које Вук није знао, иначе јамачно би га наштампао, као одвећ важно за генеалогију и у неколико историју Бјелопавлића.

Бјелонавлићи броје од Бијелога Павла до данас 15 кољена или генерација. Спуштајући се од садашње генерације до Бијелог Павла, овако броје:

Петар Токов,
Токо Живков,
Живко Сточков,
Сточко Чејов,
Чејо Радоњин,
Радоња Вукашинов,
Вукашин Вуков,
Вук Јанков,
Јанко Милеков,
Милеко Гојаков,
Гојак Лапов,
Лапо Калиманов,
Калиман Петров,
Петар Митров,
Митар Павлов.

Ову читуљу, као и читаво предање, које је Вук наштампао, сваки свјеснији Бјелопавлић зна на памет.

КРИТИЧКИ ПОГЛЕД НА ПРОШЛОСТ СРБА У УГАРСКОЈ.

(наставак.)

ПЕТИ ПЕРИОД.

ОД СМРТИ КАПЕТАНА ПЕРЕ СЕГЕДИНЦА ДО СВРШЕТКА ТАМИШВАРСКОГ САБОРА И ДО УТЕЛОВАЊА СРПСКЕ БАЧКЕ И БАНАЦКЕ ВОЈНИЧКЕ КРАЈИНЕ.

(1736—1792)

ОД

ПРОФЕСОРА Г. ВИТКОВИЋА.

Трагична смрт народног мученика капетана Пере Сегединца у гроб је понела најбољу наду обманутих Срба крајишника, да ће под закриљем колебљивих владара очувати уговорима освештена права.

Они су сад јасно увидели мучку политику маџарске хијерархије и аристократије, која једва дочека сумњиву прилику, да свом лаковерном владаоцу докаже, како су Срби неверни.

Узалуд се Срби позиваху на своју верност, коју су у безбројним приликама посведочили

Карло VI изгубио је већ и оно мало моралне снаге, он постаде савршено оруђе, које слепо врши, што му духовник језовита и маџарска аристократија и хијерархија прописује.

Он бејаше већ морално мртав. У место њега владаху попови и маџарски аристократићи, ови трајушни љубимци његове сујетне и биготне ћерке Марије Терезе.

Овим љубимцима лако бејаше уверити оне умне богаље у Бечу о тобожном неверству српског народа.

Мађарска аристократија чекаше потом на прву прилику, да оствари свој давнашњи атентат противу српске слободе.

Заступници круне св. Стевана ускорише давно изчекивани час, да од српских јуначких крајишника начине робље, коме ће под закриљем своје будуће владарице одузети земље и крвљу стечено кућиште.

Важне околности, које на скоро наступише, спречиле су остварење ове мађарске тежње.

Још једном обузе остарелог Карла VI сујетна тежња, да границе своме пространом царству рашири.

У тој цељи учини сајуз са царицом руском Аном. Уздајући се у моћни сајуз са Русима, рачунао је и у помоћ свеколиког српског народа. 1737 године одпоче ратовање противу Турака. Карло не узимаше на ум да је за 22 године владавине његове, чета његових грабљивих и неваљалих чиновника у српским крајевима коначно испрнела стрпљење народа српског.

Узалуд му бејаше и савез са Русима, који ванредном срећом војеваху противу Турака.

Непомогоше му ни његови љубимци, мађарска и немачка аристократија, ни римска поповштина.

Срби, који некад пронеше славом увенчане цесарске заставе до Балкана, Срби бејаху у својим најсветијим интересима повређеним, њих више не оживљаваше нада, да ће под закриљем бечког ћесара остварити сталан и миран политички положај на туђинском земљишту.

Страховита ноћ од 23 Јуна 1739 прикрила је ужасну поразу ћесареве војске у сурдуку и провалији грочанској.

Што је ова ужасна ноћ поштедела, то доврши издајство ђенерала Сукова командира града Београда.

После поразе ћесароваца код Гроцке, остави војску своју нови војсковођа а зет ћесарев херцег лотриншки Франња.

Мужу лепе Марије Терезе виђаше се пробитачније побринути се о умножењу и расплођивању ново основане династије, но се за љубав таште јуначке славе, излагати оштром мачу турских спахија.

Ђенерао Наиперг мучком предајом Београда (4 септембра 1739) заврши најзад ону невештином отпочету а издајством ћесаревих ђенерала окончану срамну војну од 1736—1739 год.

На скоро већ 7 Септембра 1739 год. закључи у Београду поменути ђенерао Најперг сраман мир са Турцима на 27 година.

Овај мир бејаше за Турке веома корисан, а за Аустрију сраман, јер изгуби све оно, што је год. 1718 задобила у пожаревачком миру.

И тако је праведна казна постигла верoломну политику аустријске владе.

Српски народ после многог мучења слабо је марио за поразу ћесароваца. О томе имамо уверења из једног писма, које је писао 29 Августа 1741 год. обркнез вароши и дистрикта пожаревачког Стефан Бугарин будимском таначу, у коме вели: „да не мислите, где смо ми остали у турској страни, фала Богу и царској милости цркве поју, како су и појале, а народ како је и био.“

Разуме се да је овај срамни београдски мир у многом упливисао на судбу заоставших Срба у Аустро-Угарској.

Једно што се наш народ политички поцепао. Што се са мањим бројем Срба у Аустро-Угарској, и њихова политична важност и уплив за много умалити морао. И што је најзад са ових узрока могућност настала, да се аустрij-

ска политика још више ослони на угарску аристократију и католичку хијерархију.

И потоме је широм отворен јаз себичној политици маџарској, да рашири власт круне св. Стевана и на земљиште чисто српско, на земљиште српске војничке крајине, које до тада стајаше под влашћу самих ћесар бсчких, уживајући своју народну самоуправу.

Са овом новом променом, повређено је и опо политично и хијерархијско стање, које бејаше у Срба аустријских до год. 1717.

Избегли патријар српски Арсен IV, настанио се прво год. 1737 у Београду у резиденцији српских митрополита, а год. 1739 пренесе своју столицу у сремске Карловце.

Пошто смо у кратко прегледали политично збиће и судбу српског народа, наставићемо опис унутарњег црквено-просветног стања његовог.

Расправни опште народни сабор, који је год. 1735 држан у Београду, није могао дати жељене користи народу српском.

Раздор, који се у народу изродио још по смрти митрополита Мојсија Петровића, под управом митрополита Вићентија произвео велику несрећу у народу.

У том раздору, кога је сам произвео, умре митрополит Вићентије 6. Јуна 1737.[1]

Са доласком новога црквеног поглавара патријарха српског и архијепископа пећског Арсена IV, није се то жалосно стање поправити могло.[2]

---

[1] Види II збирку будимских споменика бр. 117 стр. 96.

[2] То је онај патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента, родом из Пећи, а старином бејаше од Бањана из села Шаке, па с тога бејеше и назван Шакабента. (В. „Обшти лист“ стр. 77).

На позив ћесара Карла VI године 1737 покренуо је исти Арсен IV четврту велику сеобу Срба, и прешав у ћесареву област,

Новодошли патријар Арсен IV, кога је бечка влада обманула разним обећањима, те је толики народ унесрећио, у почетку живео је у истој обмани, као и пре 50 година дошавши патријар Арсен III.

Колико је овај јадни патријар живео у самообмани, и колико је веровао у обрицања бечке владе, види се из речи, што је о њему написао суврмени кроничар, који

добио је по смрти митрополита Вићентија столицу прво београдске (1737) по том карловачке митрополије (1740).

Дипломом царице Марије Терезе од 21. Октобра 1741 год. на сабору у Пожуну потврђен је патријарх Арсен IV за црквеног поглавара аустријских Срба. (Види Спомен. из буд. арх. бр. 156)

Арсеније Шакабента био је крив, што је након 40 година по смрти патријарха Хаџи-Калиника године 1765 интригом фанариота Грка под закуп дата пећска патријаршија цариградским патријарсима коју је поставио цар Душан на сабору у Скопљу године 1340,

С њиме је пренесено то велико црквено достојанство српско у Аустрију. И по том је у Аустрији то историјско право само српско, а никако право васколиког „грчко-оријенталнога" хришћанства, као што су дан-данашњи бечки и будимски дуалистички мудраци измудрили. За бољи доказ да је то досгојанство патријарха само српскога, служи нам та околност, што је то достојанство обновљено, кад и војводско, царским манифестом од 3/15 Декембра 1848 год. српском народу.

Са патријархом су прешли у Аустрију: Ђорђе Поповић митрополит нишки и белоцрквански, Јевтимије Дамјановић владика рашки и новопазарски. и Алексије Андријевић владика ужички и ахилски. Први постаде владика темишварски, а други владика костајнички и зринопољски.

И прешао је с њима и Танасије Рашковић кнез од Старога Влаха, са 1500 наоружаних људи, и био је такође као и Мојсија Рашковић, обрштар и вођа српској војсци, кад се оно по смрти Монастерлијиној укинуло и вице-војводство српско.

Са патријарком Арсеном IV прешли су и тако звани Клименте или Цимијоте племе арбанашко (арнаутско) из Арбанашке, једни су за времена млетачког дужда Ерицо населили село код Задра, прозвавши га по дуждевом имену, Ерицо, а други су пристали уз Србе, и прешли су у Срем, где су населили села: Мартинце, Ртковце и т. д. око Митровице. Они су се до данас (као некад Бугари) са свим пославенили, и говоре српски, као и Срби, само што су римокатоличког закона.

вели: „Сеи Арсеніи патріарх са одабраним народом колико возмог, въ Немецкія земли убѣгаю, и пріѥт бисть честно, не менше, но паки болше прваго (Арсена III), со всякою честію и упокоеніемъ и са потврждeніемъ првихъ и святихъ привилегіяхъ, подъ немъ же все хрістіянство сербскаго языка въ Мажарскихъ земляхъ, живетъ."

Но је то стање обмане за мало трајало, као што сведочи исти кроничар овим речима:

„Сего ради отъ статовъ Мажарских, наипаче отъ епископовъ и поповъ римских тамошни народ србски восточнаго православнаго исповѣданія утеснаемъ велми есть, наипаче во законѣ; ово усиліемъ, да празднуютъ и Серби празднике ихъ; ово данодаяніемъ великимъ; ово недающте цркви воздвизати, нити порушенуя обновити; ово разними уловленіами, недающти нашим купечествовати. Сего ради принужденъ бисть тужитися у дворъ цесаро кралѣвски, и по многихъ тужбахъ васимъ сицевіе предложи: Или браните насъ отъ неправеднаго усилованія Статовъ мажарскихъ, и садржите насъ по привилегіях намъ отъ васъ дарованимъ, или волю намъ самимъ даите, да се ми сами бранимо, како знамо. Или даите намъ свободу, да сви пођемо мали и велики, куда хоћемо, ми кои смо закона греческаго, еръ два закона држати не можемо, а своега оставити нећемо."

„И за овакое острое предложеніе наредбом Мажаровъ чрезъ фелчера варадинскаго во лаксиру или портаціи отравленъ бистъ Іуниа 18. Но понеже крепкаго здравія билъ, и таки се почео лечити, доживелъ отъ вишереченаго числа до Іануара седмаго, лѣта господня 1748 во росвитаніи дне у Карловъ дому своемъ, его же самъ създатель бисть." — — — — — — — — —

То је у кратко изложена слика судбине јадног патријарха Шакабента, а и народа српског у течају од године 1730—1748-е.

Да би политички и црквено-просветни положај аустријских Срба како ваља оценили; ми ћемо овде напоменути, како се обе придворне канцеларије, аустријска и маћарска о томе препирали, ко да заповеда Србима.

Аустријска придворна канцеларија у свакој прилици одбијала је утицај маћарске дворске канцеларије у делима, која се тичу српскога народа. Аустријска канцеларија изрично је тврдила: да су Срби „Patrimonium domus Austriacae."

Ради бољег обавештења о поменутом спорном питању о надлежности бечке царске и краљевско угарске дворске канцеларије, имамо још ово прибележити.

С почетка, после прве сеобе Срба под Чарнојевићем, отправљао је „илирске" послове сам собом најпре гроф Уљрик Кински, а за њим Хајнрих Штратман, а повеље и остали писмени налози, издавани су преко државне царске канцеларије.

Неко време управљао је тим пословима и принц Јевђеније Савојски. После ће се поставити у Бечу за „новодобивене" земље комисија „in neo aquisitis", под којим ће стајати посланство у тим новодобивеним крајевима у Осјеку.

Али је и угарска канцеларија привлачила себи „илирска" дела. Има један случај, где је и аустријски дворски канцелар поднео највишем месту извештај о избору митрополита.

На послетку године 1746-е, уреди се декретом једним преко врховнога намесништва независна дворска власт „за рацки или илирски народ", по имену: дворски одбор in Transilvanicis, Banaticis et Illyricis.[1]

---

[1] У књизи Дра Јаричека: »Actemässige Darstellnng der Verhältnisse der gr. n. n. Hierarchie in Oesterreich« на страни 21 вели.

Први је председник илирској дворској депутацији био гроф Фердинанд Коловрат.

Као што смо на жалост видели, у Угарској не престано противљаху Србима и њиховој самосталности после њихове сеобе тамо.

Осем онога тајнога уговора са цесарским двором, Мађари се и јавно усудишв противити Србима и њиховој политичкој автономији, и сабор у Пожуну г. 1723 одбије захтев, да се српске привилеђије узаконе (Inarticulirung). Те после морадоше владаоци издавати „Mandata protectoria“ налоге рад заштите год. 1715,[1] 1723,[2] 1727[3] и 1735[4] да би тобож сачували привилеђије од насиља световне властеле мађарске.

Угарска дворска канцеларија пак понављала је чешће своје захтеве, да јој се даде већега уплива у илирским делима.

Зато се председник гроф Фердинанд Коловрат трудио у своме казивању од 27-ог Августа 1748 год. (Kabinets Archiv број 26), да одбије насртања угарске дворске канцеларије, доказивајући: да ствар „илирског“ народа није никако provincialis-hungarica (провинције угарске), него „austriaco-politica“ (аустријско-државна), и да је „илирски“ народ „Patrimonium domus Austriacae“ (на-

»Endlich wurde im Jahre 1746 durch ein in Wege des Obersthofmeisteramtes erlassénes Decret für alle »die rätzische oder illyrische Nation« betreffenden Angelegenheiten als ein independentes Hofmittel die Hofdepntacion in Transilvanicis, Banaticis et Illiricis (illirische Hofdeputation) angeordnet, welche an die Stelle der neo — aquisitischen Commission trat, und aus Hofkriegs- und Hofkammerräthen, die lange Jahre in Servien und in Banate angestelt waren, zusammengesetzt war.

[1] Види Гласник ср. у. др. II од. Збирка прва, стр. 193; бр. 149.
[2] » » » » » » » » » стр. 267; бр. 174.
[3] » » » » » » » » » стр. 297; бр. 194.
[4] » » » » » » » » » стр. 187-202; број 88, 89, 90, 91, 92.

сљедство аустријскога дома), а не „regni Hungariae“ (краљевине Угарске). „Јужне су земље“ говораше Коловрат, „царским“ оружјем отете од Турака, па спадају по том царском дому, а не круни св. Стефана.

Ал Маџарима најзад испаде за руком, те мучким удварањем код њиове омиљене краљице Марије Терезе изинтригираше господарство над српским крајевима.

Колико су аустријски Срби у свако доба осећали грозни притисак, и ужасно господарење маџарске хијерархије и аристократије, сведочи меморандум, који је тамишварски сабор ћесару Леополду II поднео.

У овоме меморандуму жали се Сабор ћесару овим речима: „Sie (die Serbische Nation) war aber schon in der Lage zu empfinden, dan die herschende hungarische Hierarchie, und die weltlichen Aristocraten sich zum Theil Ziel gesetzt haben, und jene die Kirche, diese die Nation zu zerstören, diese (weltliche Aristokratie) den Nahmen derselben auszulöschen. — — —

„Sie (die Serbische Nation) verliess sich daher ganz auf die höchste Unterstützung der Könige selbst, ohne den Einwilligungs Beitritt der hungarischen Landstände für ihre Privilegien anzusuchen.“

„Hieraus wurde aber der Vorwand entlehnt, wieder die Gültigkeit erstgedachter Privilegien allerlei Anstände zu erregen, und zu verhindern, dass die Nation eigene Teritorial Verfassung nicht erhalten könnte. Mit diesen mussten auch nothwendig alle darauf sich beziehende übrigen Privilegial Rechten von sich selbst zusammenfallen.“

„Die Hierarchen unferliessen nicht, zur Vollendung dieses Sturzes noch mit dem beizutragen, dass eine Nation, die Sich zur ächten (?) Kirche nicht bekennet, ganz unwürdig sey in dem Umfang des apostolischen (!) Reichs die bürgerlichen Wohlthaten theilhaftig zu werden.

„Der vereinigte Hierarchisch-Aristocratischen Parthey, welche den wichtigsten Einfluss bei der Gesetzgebung und Reichsvervassung hatte, anbei aber ihre Privat Macht, durch Unterjochung mehreren Menschen zu erweitern, immer mit einem enthusiastischen Eifer strebte, gingen den Willen und der Fächigkeit nichts ab, sowohl den Landes gesetzen, als auch sonstigen öffentlichen Verfügungen einen für die Nation und ihre Kirche nachtheiligen Zug zu verschaffen und den Erfolg gerechtester und wahrhaft Landes väterlichen Gesinnungen der höchsten Regenten, entweder unkräftig zu machen, oder solchen unstandhaft an Sie zu überliefern."

„Durch Sie wurden geheime Pläne und Systema zur Unterdrückung dieser Nation und Religion entworfen. — — — — — — — — da Sie wieder die unverletzte Treue und bürgerlichen Tugenden dieser Nation nichts aufzubringen im Stande waren. — — —"

„Den unseligen Kunstgriffen mehrgedachten Hungarn ist es eigentlich zu zuschreiben, das Wojwoda unseres Nation Graf von Brankovics lebenslänglich eingezogen, — — — — — — ohne von seinem Verbrechen jemals der Welt was bekant zu machen."

„Von änlichen Kunstgriffen war auch jenes die unmittelbare Folge, wo der allerhöchste Hof im Jahre 1751 zu gestaltten verleitet wurde, dass die nation nach Russland — — — — auswandern musste. — — — — Bald darauf hat man die Schädlichkeit dieses Schrittes eigesehen — — — —. In zwischen aber war schon ein wichtiges Verlust so wohl für den Staat, als auch für die Nation geschehen.

„Ihr Werk war es auch meistens, dass die Nation die Gelegenheit zur wahren Erziehung, als zu einer für das bürgerliche Leben so sehr nothwendigen Eigenschaft,

nicht gelangen konnte. — — — — — — — — — — — —, die höchsten Königlichen Stellen waren für die Nation mit sehr nachtheiligen Vorurtheilen behaftet waren, und die Beschwerden der Nation bis zum höchsten Thron in ihrer wahren Gestalt durchzudringen verhindert wurden. Die Nation hingegen hatte keine aufrichtige Vertrettung beim König, dass wahre anzuzeigen.

„Bei Gelegenheit der in vormahligen Zeiten so oft ausgebrochenen türkischen Kriege, wo diese Nation mit ihren sämtlichen Kräften zu dienen nie ausgeblieben ist, hat der hungarische Adel niemals die Stime und Protestation da wieder erhoben, dass die Nation in die Erfüllung dem demsellben allein zukommenden Pflichten unerlaubt eingreife."

„Vor welchem Recht kann es also entschuldiget werden, das Ihr in diesem Königreich ein Teritorial Eigenthum versaget, und Sie da durch in Concreto zur Eigenschaft eines Nomadischen Volkes, Ihre meisten Theile hingegen abgesondert, zum Schicksal der beweglichen Eigenthums — Sachen für Privat Partheyen verurtheilt worden sein."

Из ове посве истините изјаве тамишварског сабора види се, како су Срби веома добро познавали виновнике своје народње несреће.

Народњи представници веле: како је њима добро познато, да је владајућа мађарска католичка хијерархија и светтовна аристократија себи за цел поставила, да она (католичка хијерархија) уништи народну веру и цркву; а ова (световна аристократија) да име и језик народа српскога са лица земље збрише.

А народ српски ослањајућ се у најмоћнију заштиту самога краља, није тражио одобрење својих привилеђија од угарског сабора.

И тако мађарска властела послужи се са овим измајсторисаним поводом, те народ српски није добио територијалну политичку самоуправу. Уништењем пак овог свог најважнијег права, мораше пасти и све, што на овом основано беше.

Сајужена хијерархијско-аристократска странка, имаше најважнији, тако рећи, искључиви уплив на законодавство и стварање земаљског устава.

Овим властољубним сајузницима недостајаше ни воља ни способност, да се послуже једностраним аристократским уставом и својим неодољивим упливом; да како политичном стању народа српског, тако и његовој цркви и вери, што више нашкоди и квара учини.

Таквим подлим оружјем служећи се ова мађарска аристократија, бејаше у стању, да уништи или паралелише кадшто и отачаскије мисли и наклоност узвишенијих владара.

Тамо, где се две странке борише о господарству над српским народом, где није државничка мисао, но себичност и грабљивост хијерархијско-аристократког сталежа, и тобожно историјско право решавало судбу нашега народа: ту се лако предвиђа излазак такве неједнаке и мучке борбе.

Поред таквих жалосних околности, после такве несрећне борбе аустријски Срби, поред свију својих врлина, ако су своју народну особину, име, језик и своју народну веру сачувати могли, заслужују поштовање и признавање својих потомака.

Ова кратка белешка о политичном стању аустријских Срба, биће за сада довољна, да се могу разумети узроци њихове потоње судбе.

А сада ћемо продужити опис унутарњег живота аустријских Срба, њихов рад на црквено просветном пољу.

Четврти период довршили смо радом и последицама расправног сабора у Београду године 1735-е.

Ми смо у кратко описали жалосне последице и трагијски свршетак одпочете борбе на сабору и ван овога.

Напоменусмо, да је виновник трагичне погибије Пере Сегединца, и несреће, која је из тога за наш народ поникла, митрополит Вићентије Јовановић, 6 Јуна 1737 годдине у Београду окончао свој живот.

Престо архијепископа и митрополита београдског заузео је оне исте године добегли патријарх Арсен IV.

Нови поглавар српске цркве у Аустрији, као дошљак, непознат са положајем народа према царској и краљевској влади, непознат са унутарњим стањем народа нашег, одпочео је владати са српском црквом онако, као што бејаше владао у Пећи са угњетеним народом, у српским областима, што стајаху под Турцима.

Арсеније IV дошао је у нову постојбину са предубеђењем, да у Аустрији живећи Срби у пуној мери уживају привилеђијска права.

Он је веровао, што га тако убедише аустријски ђенерали, с којима те по својој несрећи познао био у задњем ратовању Аустријанаца против Турака.

Јадни патријарх незнађаше и непознаваше судбину деспота Бранковића и његовог предходника несрећног патријарха Арсена III.

Да му је могао онај од мађарског канцелара и примаса Колонића отровани патријарх Чарнојевић пришапнути пророчанске речи: „Чаша, коју сам ја испио и теби је спремљена од истих душмана, и ти ћеш је испити, кад дознаш, да си од твојих позивача обманут, и кад се једном усудиш, да им то неверство пребациш."

Ал су мртва уста ућуткана, а за мало па ће и његов имењак жртвован бити високим државним интересима.

Док је овај нови поглавар веровао у владалачка уверења, дотле се он уздаше у своју моћ, и безбрижно се наслањаше на свој архијерејски жезао.

По својој спољашњости јунак, од природе доста разборит, окружен калуђерима, бејаше с почетка њихово оруђе а и сам доста самовољан.

Његов зли ђеније бејаше познати глупак и неваљалац архиђакон Јован Ђорђевић.

На скоро дође у разне неприлике са народом, који не бејаше вољан служити ћудима својих црквених поглавара.

За боље упознати наш свет са патријархом Арсеном IV, и стањем цркве наше 1740 године; упућујемо читаоце на суврежени историјски споменик,[1] у ком је живим бојама то стање насликано.

Потиски граничари и старешине града Сегедина бојећи се; да ће им патријарх наметути за владику поменутог архиђакона Јована Ђорђевића, моле се царици Марији Терези, да не би потврдила Јована за владику, ако би га патријарх на потврду царском двору представио.

У поменутом споменику верно је нацртана слика и жалосно стање, кога допаде онај део Срба, што становаше дуж Мориша и Тисе, — којима бејаше намењена још грознија судба од „господствујуштих.“ Пошто ће их најпре развојштити, наменуше их мађарској госпоштини, као завојевано робље.

И у осталом народу бејаху на дневном реду разна мучења, беде и невоље.

Од дана до дана све мучније стање настаде у народу. С тога је народ и тражио, да нађе себи лека и помоћи овом несносном стању.

---

[1] Види II збирку »будимских споменика« бр. 124 и 125. Стр. 270-278.

Свакад бејаше народ вољан потражити помоћи свом бедном стању на расправним саборима.

Но и до тих сабора долазаше народ тек тешким жртвама. Ваљало је свакад такву милост за новце одкупити од бечких власника.

Међутим се забрину и свети патријарх, многа обрицања ћесарска осташе глас у пустињи. И трећа година прође, а устрављеног патријарха још и не потврдише за црквеног поглавара.

И тако се сретнуше жеље народа и патријарха, да се изашље нарочито посланство у Беч царици, како би се пожалили владарици, противу многих злоупотреба цесарских камералних и маџарских световних и црквених власти. А том приликом молиће царицу, да патријарха Арсена IV потврди за црквеног поглавара српској цркви.

Из историјских података види се, како је свеколики народ, а поглавито знатније општине живо настали, да се у Беч иде.

Први је податак закључак будимског српског танача од 27 Јануара 1741 године,[1] у коме се казује, како је патријарх дошао у Будим, а одавде полази у Беч царици у походе. Ми, веле Будимци, одобравамо цељ путовања његова, што ће требати од царице молити потврду народних привилеђија. А могли би још и друга наређења код царског двора постићи на општенародну корист, будући је таквом делу сада најприличније време и прилика.

А пошто је потреба по древном всенародном обичају, да се од клира и славног народа воинственог и помјестног грађанства одреде пуномоћници, који ће настојавати, да се привилеђије и општа народна управа потврди.

[1] Види спом. из будим. арх. II збирку бр. 126. стр. 278.

„Но видећи“, веле Будимци, „да ни од клира, ни од славнога народа воинственог и помесног нису послати, ни уређени посланици ни пуномоћници. За то нехотесмо пропустити о том јавити, да би се отложило такво уређење депутације са пуномоћним писмо на корист и добро свога народа.“

„И ако за добро нађете, да се пожуримо и да поред господина патријарха неколицину и од наших крајева; то изберите посланике.

Што буде трошка, ми се нећемо устезати да дамо, што на нас припадне, само да се не закасни дело, и да се не учини која сметња, да нас не проклињу наши потомци док је века и света.“

Ово су писмо управили Будимци на све знатније српске општине и војничке поглаваре, који се на скоро одазвали племенитом позиву своје браће Будимаца.

Тако налазимо писмо арадског оберкапетана Арсенија Вујића, које је написано у Араду 31 Јануара 1741.[1] У истом писму захваљује оберкапетан Будимцима на њиховом родољубивом позиву ради одбране народних привилеђија. И патријарх нам о томе писао. „Ја, вели, сву вашу намеру, и такву слогу за веома нотребиту налазим.“

Ми Арађани одавна увидели и сагласили се на то, да пошаљемо посланике са пуномоћијем од нас.

Но, вели, ми смо крајишници војници, и без највишег одобрења, не смемо се кренути. Међу тим нам јавља патријарх, да је његовим настојавањем изишао распис дворског војеног суда на овдашњу команду, да би се један официр са патријархом у Беч упутио.

Мене су избрали за посланика и до нас Арађана неће застати, само ако и из других крајева, и од оних страна, што стоје под комором, пошаљу се посланици у Беч.

[1] Види спом. из буд. арх. II зб. бр. 127.

Сад је вели време, колико за потврду општенародних привилеђија, тако и за остала народна дела. Но ваља се држати стародревног обичаја, као што по бејаху изаслани од народа посланици са патријархом Арсеном Чарнојевићем, кад су и добивене привилеђије, с којима сада живимо.

Пре вели, оберкапетан, ваља бирати посланике од сва три сталежа, од клира, славног војинства и од световног сталежа, људе, који подпуно познају стање нашега народа.

Ови посланици да прате патријарха до двора и пред владарицу. И они да се потруде, што боље знаду, како би од двора потврду својих права постигли.

Још једно писмо износимо од знатног војничког поглавара и оберкапетана града Варадина Секуле Витковића,[1] који је од тамошњег народа изабран за народног посланика.

Обркапетан Секула одговарајући на поменути распис будимског танача, вели, како се и он са тамошњим народом радује том племенитом предузећу.

Но је и самом патријарху познато, како без допуштењакоманде до сада не могасмо поћи. А како је ово сада дозволење приспело; то смо неколицином господе војинставних и коморских, тако и са господином Андрејом Андрејевићем администратором, и осталом браћом договорили се, те избрасмо по једног официра од крајине, и од осталих са пуномоћијем.

Ми смо, вели Секула, од ове крајине скупа са јепископом бачким изабрани, да пођемо са патријархом у Беч, и ми ћемо се кренути час пре на пут.

Своје писмо свршава обркапетан Секула овим речма: „Ако господин Бог успехом благослови ово дело, те би

[1] Види спом. из буд. арх. II збирку, бр. 128.

која корист отуда потекла; то ћемо се постарати и за општи трошак, да се у том важном послу незакаснимо.

Тако нека ради цело хришћанство, само да би било сагласије и јединство.“

Чим су Будици добили од своје браће таква племенита уверења, одмах су за тим на саборном састанку изабрали од своје стране посланика Петра Димића.[1]

Из ових података видимо јасно, да је свеколики народ својски се заузео како за потврду народних привилеђија, тако и за потврду свога новога црквеног поглавара.

И овом приликом морамо на жалост констатовати један факт, да се овој племенитој жељи целога народа противио будимски владика Василије Димитријевић,[2] који је већ одавна познат био, као човек себичан, самовољан, и који је сваки час проклињао свесне општине, које се не дадоше терорисати од таквог црквеног поглавара.

Ни патријарх не могаше више трпети злоупотребе тог владике Василија; те га у свом писму од 9 Јануара 1742 најозбиљније укорава због његове прекомерне глобе и истезивања.[3]

На молбу народа српског потврђен је патријарх Арсен IV за црквеног поглавара аустријских Срба дипломом царице Марије Терезе од 21 Октобра 1741 год.[4]

Овај царичин диплом подписан је у Пожуну на оном несрећном сабори мађарском, који је користећи се опасним положајем своје краљице, изнудио од ње потврду законског чланка 18. који је за аустријске Србе био по све убитачан.

Поменути 18. законски чланак сабора угарског гласи по ориђиналном тексту овако:

---

[1] Види спом. буд. архива II збирку бр. 129 и 130.
[2] Види спом. буд. архива II збирку бр. 134.
[3] Види спом. буд. арх. II збирку бр. 135.
[4] Види спом. буд. арх. II збирку бр. 156.

§. 3. „Ut porro Loca etiam militaria dicta, in Bacsiensi, Bodrogiensi, Csongradiensi, Aradiensi, Csanadiensi et Zarandiensi comitatibus sita, jurisdictioni regni et comitatuum restituantur et subjicantur; atque districtus Tömössiensis, Sirmiensis et Inferioris Sclavoniæ, utprimum res in magis tranquillum statum repositæ fuerint, regno pari modo reincorporentur et ejusdem jurisdictioni submittantur; commissarii eum in finem per sacram regiam Majestatem ordinabuntur.

§. 5. Qui in præattactis Tömössiensi, Sirmiensi ét Inferioris Sctavoniæ districtibus, nec aliis partibus finitimis terrenum pro regulandis confiniis aptum ot obeunda inibi munia ita assignabunt, ut in finibus, non permixti aliis contribuentibus, subsistunt; atque terreno hoc modalitate prævia exciso et assignato residuum jurisdictioni comitatuum in omnibus de pleno subjicient;

§. 6. Suaque regia Majestas, comitatibus regni in partibus illis sitis, supremos comites præficere dignabitur.“

Српски:

§. 3. Да се даље и тако названа војничка места у бачкој, бодрошкој, чонградској, арадској, чанадској и зарандској жупанији, јурисдикцији краљевине и жупанија поврате и подчине; а да се округ тамишки, сремски и доље Славоније, чим ствари у мирније стање доведене буду, краљевини истим начином утелови и њеној власти подчини; комесаре на ову цел одредиће се од преосвећеног краљевског величаства.

§. 5. Који ће у предпоменутом округу тамишком, сремском и доње Славоније, као и у другим пограничним странама земљиште за устројење границе сходно и довољно означити, и крајишницима, да онде пребивају и своју дужност одправљају, тако предати, да у граници остану непомешани са другима, који порез плаћају; и кад се зе-

њиште ово на горњи начин исече и преда, остало нека власти жупанијској у свему подпуно подчине:

§. 6. Њено ће краљевство величаство изволети, у жупанијама, које у оника пределима леже, врховне жупане поставити.“ [1]

Ово је кобни за Србе закључак, којим је ова краљжена једним повлаком пера лакомислено решила судбу свог највернијег народа српског, вргнувши овај јуначки народ у руке охоле мађарске аристократије, која је већ поодавна грамзила и најгаднијим интригама послужила се, да својој азијатској ћуди подчини тако племенит народ.

Овај за наш народ посве кобан догађај имамо да објаснимо, да би дознали узрок таквом несрећном расположењу краљице угарске.

Ми смо почетак ове подле политике мађарске на свом месту напоменули и објаснили.

Рекосмо на свом месту, како се мађарска господа користили оним тренутком слабости свога краља Карла VI, кад им је на сабору 1723 године на потврду поднео тако звану прагматичку санкцију, или уређење наслеђа у изумрлој кући Хапсбуршкој.

Сабор мађарски желећи експлоатисати ову очинску брижљивост свога владара: ставише за ово признање услов: подчињеност српских крајишничких земаља под круну св. Стевана, а разоружање и развојиштење српских крајишника, и њихово подчинење под власт жупанија и жупана из мађарске аристократије.

Карло VI бејаше сувише простране свести, у његовим очима бејаше то мајушна цена.

Та племенити Мађари не искаше за награду таквога признања новаца од крунисаног тврдице, но у својој скромности искаше на жртву народ српски, народ акато-

[1] Види радње благовештенског сабора српског 1861. стр. 206 и 207.

лички, и земљиште овога народа под круну св. Стевана, коју носаше на својој глави тај њихов апостолијски краљ.

Ћесару и краљу чињаше се за ову куповину, за овај geschäft мајушна уцена. Срце га не заболе при тој куповини и продаји народа, та то не бејаху његови драги Немци но — Срби.

То мало Срба, што још преостаде од оних занешењака који лудо изгинуше на разним бојиштама у одбрани престола његовог и његових отаца, лако је било жртвовати оним Мађарима, који из превелике љубави према својим крунисаним апостолијским краљевима, толико пута протериваху ове своје љубљене краљеве. Од оружане руке ових верних Мађара бегаше Карло VI. са круном св. Стефана, и са колевком свога нејаког чеда, а потоње љубазне краљицс мађарске.

У том и бејаше највећа заслуга верног народа мађарског, што је своје љубљене краљеве — краљице са њиховом децом кроз три стотине година протеривао из престонице.

Зар не бејаше то најјаснији доказ најискренијег признавања историјског права и легитимитета својих апостолијских краљева. Та мађари бејаху дивни обожачи хабсбуршког легитимитета. Запоља, Бетлехен, Бочкаји и Ракоци са својим Мађарима толико пута доказиваху мађарску верност.

Верност и неверност бејаху одавна побркани појмови у рјечнику Мађара, као што и појмови о поштењу и правичности бејаху речи без икакве вредности.

Саборски гешефт од године 1723 тајно уговорен, а у току осамнаест година постепено удешаван и покушаван, остварен је на сабору мађарском 1741 године.

Ми смо корак по корак пажљиво пратили трагове тих подлих политички интрига и покушаја, да под ве-

штачком руком сазре зликовачко подривање српске народне автономије.

Но да видимо свршетак оне осамнајстогодишње сплетке и интриге.

Да би ове важне догађаје и преображај једног дела нашег народа, а по том и за Србе по све значајне и озбиљне последице, који су из ових важних догађаја поникли, што верније разложили; морамо да се и опет обазремо на наступивше важне политичне догађаје, који су загрозили опстанку хапсбуршке династије, а постојећем државном стању аустријске царевине коначну пропаст доносили.

Ми смо већ једном казали, како се ћесар Карло VI највише бринуо о том, да последњем огранку своје династије ћерки својој Марији Терези осигура престо, и наслеђе новој династији хапсбуршко-лотриншкој.

У тој цели чинио је највећа напрезања, а са највећим жртвама својих подчињених народа изнудио је од свију владара признање тако зване прагматичке санкција, или наслеђе државне власти у женској линији своје изумрле династије.

Међу тим се постарао Карло VI да се послужи и неморалним средствима, само да осигура насљество својој драгој ћерки. Он се послужи срeством, које доказаше, да је Карло достојан питомац својих учитеља језовита.

Он је фалзификовао тестаменат свога предка Фердинанда I, по коме би краљ баварски, а потоњи цар Карло VII по смрти Карла VI, по праву имао да насљеди ерцхерцегство Аустрију, и насљедне земље: Чешку, Моравску Штајерску, Корушку и Тиролску.

Карло VI не премишљаше много, но по науци својих учитеља „цел освештава средства“ помоћу калуђера Бесела и још четворице бенедикћана у тестаменти Ферди-

нанда I преиначи речи „eheliche Leibeserben“ у „männliche Leibeserben.“ [1]

Пошто је све ове своје поштене намере извршио, умре Карло VI, и понесе собом у гроб уверење, да ће његова крунисана братија поштовати уговоре, и да ће оставити његову ћерку, да у миру ужива тековину својих дичних ђедова.

За чудо је, да је онај човек и владар веровао у уговоре, које је сам целога свога века вероломно газио и које уговорио био са владарима, или са неким народима. Као што је погазио и онај уговор, што су његови праоци утврдили са Србима, и који је и он сам три пут потврдио.

Мало час видећемо сву ништавост оних уговора, и праву вредност прагматичке санкције.

Карло VI са Србима није уговарао због прагматичке санкције, а Срби су ипак најсвојскије бранили и сачували престо његовој ћерки краљици Марији Терези.

Како је примила и наградила иста жена краљ Србе и њихову великодушну помоћ?

Прогонством, гањањем њихове вере, уништењем народних привилеђија, које је сама потврдила.

Но да не измакнемо у напред са догађајима, који ће се тек позније збити.

Ћерка последњег Хапсбурговца, ослањајући се на право по прагматичкој санкцији, ступила је на престо год. 1739.

Њезино ступање на престо бејаше за народе у Аустро-Угарској по све кобно, ма да је све наследне земље признаше за владара.

Но владари свију векова мало ценише законитост воље народа. Владари јевропски бејаху вични, да својим захте-

[1] Види Gustav Struve's Weltgeschichte, VIII кн. стр. 255.

вима оружаном руком важност и поштовање прибаве. Ни мало се се обзираху на уговоре, који би њиховом насиљу сметали.

Није још ни загрејала престо својих отаца, а већ се са свију страна подиже олујина. Цео запад јевропски устаде, да круну по круну стргне са главе млађане владарице.

Краљеви од Шпаније, Францеске и Сардиније, изборни кнез од Баварске и краљ пруски бејаху се сложили, неки по праву а други но сили, да развуку наслеђе младе краљице.

Од свију ових нападача најсилнији бејаху: краљ пруски Фридрих II названи велики, и Лудвик XV краљ францески.

Почетком године 1741 навалише ови владари са свију страна, све ближе примицаху непријатељске чете, и престоница Аустрије не беше више сигурно склониште породиљи краљици.

У тој љутој невољи потражи заштиту и одбрану код својих народа породиља — мати и владарица.

И млађана владарица не мољаше узалуд своје народе.

У друго доба налазаше династија Хапсбурговаца извора свом увеличању или спасењу своје моћи у вешто оствареној девизи: „Bella gerant alii, tu felix Austria nube.“

Овога пута спасоше хапсбуршку династију лепе очи одважне убаве млађане жене Марије Терезе.

Својом лепотом, својом речитошћу, умела је ова млада мати и породиља да занесе и да плаховито запљени срца својих народа. И још никада не бејаше крвније љубави. Скупо платише заносни народи доказе њихне љубави према владаоцу. Премногих примера има народне љубави, народних жртава, а мајушан је број владара, који су народима признали крваве доказе ове крвне љубави, и крвних жртава.

На позив младе краљице искупи се сабор угарски у Пожуну 11 Септембра 1741 године.

У краљевском двору, на црном чохом превученом престолу сеђаше у црном оделу млађана краљица. Беше јој 23 година. На њезином необичню лепом и сетном лицу огледаше се страховање владарице, материнска брига, очекивање, шта ли ће сабор решити.

На другој страни стајаше црквенска и световна властела у фастастичнем оделу, ова у дворским парадама извечбана господа.

И једна и друга страна престављаше диван театрални призор. Улоге бејаху брижно изучене, а још вештије изигране.

Пошто је цео збор ових кавалира пламеним погледом очарала, одпоче беседити лепа краљица на латинском језику: „Заокружени са свију страна опасностима, и видећи, да је и нашој милој Угарској загрозила опасност, не могасмо даље више ћутати пред племенитим преставницима државе. У опасности је и круна ове земље; нашој сопственој и личности овог нашег милог чеда грози опасност. Од целога света остављени, тражимо уточишта у оном, историјским упоменама прослављеном оружју Угарске, у њиховом од старине познатом јунаштву и верности. Вашој верности поверавамо себе и ово наше чедо; на вас полажемо свеколику наду нашу, и налазимо утехе у тврдој вери, да у таквим опасностима не ћете нам отказати савета ни помоћи.“

Мађарски аристократски историк Хорват, по коме смо и горње речи саопштили, вели даље: „Очи многопотресене краљице, кад помену свога сина пливаху у сузама, и глас је издаде — — — — — — у један мах заори се са стотину усана: „Наш живот и крвцу нашу за на-

шег узвишеног краља Марију Терезу.“ (Vitam et sanguinem pro Rege nostro Maria Theresia).[1]

Често се спомињало и хвалом узносило ово ентузијастично великодушје мађарске господе. Но они, који су хвалисали ову бурну представу, нису хтели исказати или нису разумели праву цељ овог прорачуњеног театралног призора.

Ми поштујемо и клањамо се одушевљењу и племенитом самопрегоревању једнога народа: но лажан, прорачуњен и само говором изјављени ентузијазам једне касте, која туђ живот и туђе имање хвалисаво подноси на жртву својој владарици, док своју крв, своје имање мудро штеди и брижљиво чува своју кожу; такви лажни измајсторисан ентузијазам морамо осудити.

Резултат овог побожног и племенитог одушевлења и аристократског хвалисања ограничио се с тим, што је ова великодушна властела понудила у помоћ свом обожаваном краљу Марији Терези 21.622 ратника, но и та војска имала се наоружати о трошку жупанија и вароши.[2]

Како је пак у блаженој Угарској само неплемић, то јест прост народ „misera plebs contribuens“ данак плаћао, и све јавне терете сносила сиротиња раја; то се лако може оценити оно ентузиастички изјављено великодушије мађарске властеле.

Тако је мађарска аристократија разумевала — тумачила и остварила своју прослављену изреку „vitam et san guinem pro Rege nostro. — —“

Но се племенитост мађарске аристократије изјавила још и на други начин. Она је својој лепој краљици понудила три и по милиона форината. Међу тим ову за оно време голему суму није из свога џепа дала, но је та ма-

[1] Види Michael Horváth's „Geschichte Ungarns“ I Band Стр. 192.
[2] Michael Horváths »Geschichte Ungarns« I Band. Стр. 182.

ђарска племенита госпоштина прирезом прикупила од својих **несрећних поданика**.[1]

Како се пак у пресрећној Угарској[2] под именом поданика разумевала само сиротиња раја: то је и опет само овој јадној раји дозвољено било, да плати они три и по милијуна, што је њихова племенита госпоштина великодушно понудила својој **љубљеној** краљици.

Сво лично великодушје племемените мађарске господе ограничило се у том, што је наређено, да свака племићка породица наоружа једног војника. Но и овај војник бејаше из народа узет, управо за новце купљен или насилно узет.

То бејаше дакле она по свету раструбљена племенита помоћ, коју је мађарска аристократија дала својој обожаваној краљици, да јој спасе престо, да одбрани своју сопствену земљу.

По феудалном праву бејаше искључива дужност мађарског племства, да сваки племић лично и о свом трошку мора војевати у одбрану свога отачаства. Војевање бејаше по закону искључиво право мађарског племства.

Но је то племство, у чијој руци бејаше законодавство, већ поодавна отресло се те опасне дужности војничке. Међутим је иста госпоштина у својим рукама задржала законодавство, све повластице, и господарење над осталим народностима. Да чудне правде. Туђе народности бранише од непријатеља државу, у којој сва права уживаше мађарска аристократија, а најсветије грађанске дужности вршише остале народности.

---

[1] »Geschichte Ungarns« von Michael Horvath I Band. Стр. 183.

[2] Католички попови и мађарска властела с правом су могли пронаћи изреку: »Extra Hungariam non est vita, et si vita, non est ita« (Ван Угарске нема живота, и ако је живота, нема таквога).

О истини наших навода сваки се може уверити из мађарског закопика „corpus juris hungarici."

С правом је дакле исказао своју осуду потоњи тамишварски сабор против ове мађарске себичности.

„Der ursprüngliche und immer noch gebliebene erste Weg in Königreiche Hungarn den Adel- und damit verbundenen Vorrechte zu erhalten, ist selbst in der Grundverfassung dieses Reichs hauptsächlich für jene, welche Kriegsdienste sich ausgezeichnet haben, mit dem ausgemacht werden, dass Sie allein und persönlich das Vaterland zu vertheitigen schuldig seyn sollen."

„Bei Gelegenheit der in vormahligen Zeiten so oft ausgebrochenen türkischen Kriege, wo diese serbische Nation mit ihren sämmtlichen Kräften zu dienen nie ausgeblieben ist, hat der hungarische Adel niemahls die Stimme und Protestation da wieder erhoben, dass die serbische Nation in die Erfüllung dem demsellbem hungarischen Adel allein zukommenden Pflichten unerlaubt eingreife.

Сад смо дакле на чисто са оном големом жртвом, коју је мађарска аристократија својој искључиво мађарској краљици поднела.

Срби у Аустрији нису онакву ентустијачну параду изиграли, нису у китњастим речима и узвицима изјавили своју оданост.

Они су место речи изнели дела, они су на жртву поднели свој живот, своју а не туђу крвцу,, као она мађарска господа.

О том сведочи: превелики број бојева, и потоцима проливена крвца њихова за време крвавога седмогодишњег рата.

Док је и у самој области под круном светог Стевана дао мађарски сабор 21622 војника, међу којима је опет

било највише славенског живља: дотле су српске и хрватске области дале 14000 добровољаца.[1] (Осем тога најмање 150000 српских крајишника, борише се за одржање Аустријске државе на разним евронским бојиштама, а други су дању и ноћу бранили од Турака границе аустроугарске државе.

Но кад узмемо на ум захтеве и награде, које су Мађари за туђу муку и туђе жртве од своје, тешким невољама притиснуте краљице, на истом сабору пожунском изнудили: тек ћемо онда достојно оценити великодушну себичност мађарске господе.

На овом прослављеном сабору изнудише Мађари од застрашене младе жене краљице санкцију закона, да се противу воље српскога народа развојишти потиска и поморишка српска војничка крајина, а да се ова српска област подчини круни св. Стевана.

Зајиста, дивна црта мађарске племенитости, где за цену српске крви, српских големих жртава мађарски сабор насилно отима српске земље, уништава српска права.

Срби пролевају своју драгоцену крвцу, да спасу престо Марији Терези, да одбране целину Аустријске државе.

Мађари за лажну услугу отимљу земљиште српско, политичку слободу народа српског.

Краљица Марија Тереза узакоњава овај грабеж, овај плен Мађара.

Да ли Мађарима или њиховој краљици припада већа слава или већа осуда за ово недело: о томе нека суди непристрасна историја.

Ево већ 132 године прошло, од како је ово разбојништво узакоњено, и у толиком простору не нађе се српски историописац, да овај акат мађарског парламентарног злочинства верно опише, онако, као што се збио.

---

[1] Види Horváth Mihély „Geschichte Ungars" I Band. стр. 183.

Ми смо сматрали за дужност, да са правим стањем упознамо како своју браћу, тако и туђе народе.

Пошто смо наше гледиште, о поменутом за нас преважном историјском збићу, на основу поузданих података, расве̑тлили, у интересу бољег обавештења, а за љубав истине и непристрастности навешћемо овде у изводу прво неки меморандум, што је мађарска аристократија предала својој краљици, у којем износе многе податке о стању српске војничке крајине.

Цељ овог мађарског меморандума била је та, да краљицу увери о потреби утеловања ових војничких крајева са Мађарском.

Поменути меморандум у сувременом преводу гласи овако:

„Пунктови или примѣчанія о реинкорпорацiи воиничкихъ расцiянскихъ мѣста, шанцева (fossata) званихъ, коя се у долнимъ странама кралѣвине унгарске находе, а поименце пак у слави, вармеђама: зарандскои, арадскои, чанадскои, чонградскои, бачкои и бодрошкои.

I. Колико има у сваком дистрикту таковихъ воиничкихъ мѣста?

На 1-во. Она, коя къ сегединскои тврдини, и под заповѣст нѣну принадлеже, есу овихъ петнаест, сирѣчъ: Сегедински воиници са воиницима мѣста Реске:

Мартонош, — Канижа, — Сента, — Островo или Ада, — Мохоль, — Петрово село, — Фелдвар, — Бечеи, — Чуруѓъ, — Жабаль, — Сентомаш, — Брестовацъ, — Сомборъ, — и Суботица (Maria-Theresiopel).

Између коихъ ова два последня; Суботица и Сомборъ, у множини людства, остала мѣста у трипутъ надвисую.

Жители свію преднаведенихъ 15 мѣста по собственомъ сирѣчъ, своих капитана пристрастномъ попису, каже се, да у свему само три тисуће глава чине. Али, кад би се на оваи начинъ пописали, коимъ се пописи у вармеђама чине, нашло би се безъ сваке сумнѣ людіи, кои оружіе носити или пословати могу, три пут више, и у то у самомъ, као што е овде предизложено, діштрикту сегединскомъ.

Осимъ тога діштриктъ арадскіи (кои се надолазећимъ одъ коекуда населбинама данъ у данъ умножава), има подобнихъ мѣста двадесетъ и четири, сирѣчъ:

Арадъ, — Зимандъ, — Оровилъ, — Галъ (Gally), — Пиперски салашъ, — Глоговац, — Мандорлакъ, — Сабатхель, — Чингеръ, — Павлишъ, — Шомлошъ, — Опова. —

Ова премда нису тако велика, као она в сегединскомъ діштрикту находећи се, али их е већіи брои; и за то би по добромъ попису лако, као и сегединскіи діштриктъ деветъ тисућа людіи дати могла.

Къ тврдини петроварадинскои са ове стране Тисе и Дунава принадлеже шесть мѣста, сирѣч: шанац петроварадинскіи (Нови сад) помѣшани Ковилъ (Ковиљ) помѣшано, — Вилово, — Титель, — Паланка, и Чента.

Осимъ тога принадлежало би къ тврдини овои неколико мѣста, коя съ оне стране Дунава леже, и коихъ се имена знати немогу, будући да у Срему леже. Но кадъ се овихъ шестъ мѣста додаду къ шанцевима преднаведена два диштрикта, онда у цѣло сва три диштрикта даће више одъ двадесеть тисућа людіи.

II. Колико воіске дае у време наивеће нужде сваки одъ овихъ диштрикта?

На 2-го. Діштриктъ, кои тврдини сегединскои принадлежи, морао би истина у време такове нужде дати у цѣло тисућу коняника, и пет стотина пешака. Но

е ли ове у време последнѣгъ турскогъ рата подпуно дао, то се за цело знати неможе. Али будући да се то дознало да имајући таково народно воинство, кое у вароши Сегедину и ближнѣмъ мѣсту Реске званом живи, кои стотину педесеть и једногъ војника дати могу; ништа манѣ за годину 1737, ніе више него петнаесть простихъ војника са еднимъ капларомъ и еднимъ добошаромъ, а за годину 1738, само е деветь простихъ и едногъ ађутанта (а и ове са плаћу изъ касе операціоналне, по сили привілегія и свободе њине били би обвезани безплатно служити) дало. И ово е више него извѣстно. Тако дакле изъ овогъ одъ сегединскогъ воинства неподпуно даногъ броя може се лако заключити, да нису ни друга мѣста припадајуће на нихъ число воиника у наивећои владателя потреби дала.

У осталом сви 15 шанцева, кои къ Сегедину принадлеже у касу камералне префектуре сваке године плаћаю двадесет тисући форинти, од кое суме само сегединско и овамо принадлежеће ресканско воинство, осимъ удовице и сирочади, мора платити 495 форинти.

А то се мора изрично споменути, да е диштрикту арадскомъ и петроварадинскомъ, кои заедно толико исто плаћати имаю, што давати имаю, како воинике тако и данакъ за год. 1738 и 1739 царски дворъ одпустіо.

III. Какву су службу гдѣ съ каквимъ успѣхомъ чинили, — какву корист има отуда кралѣвско величаство или други ко?

На 3-е. Служба ове неуредне воиске, кою е године 1718 чинила, ако се на право мѣрило узме, извѣстно ће врло незнатна бити; еръ до године од прилике 1734, сѣдили су дома безпослени, и свое су домостроителство безъ свакогъ явногъ терета врло корисно умножавали; и послѣ су нѣколико компанія од ныхъ на шлеску границу на спрамъ

Полске на стражу послате, тамо су плату безъ сваке користи примали, и гомилама куђи бегали. За тимъ године 1735, они, кои су кодъ куђе остали, кадъ се бунтъ Пере Сегединца, кои е иначе многе одъ расціяна единомисленике имао, и нихова коловођа бьо, одкрие, они, кои нису были іошъ узъ нѣга явно пристали, свою кривицу и собствено дело покрити морајући, по заповѣсти комендаита арадскогъ противу привърженика истога Пере устали су, и них гонили су, и тако су изъ нужде добродѣтель начити морали. У коіои прилики по своіои нарави данакъ плаћаюћихъ у вармеђама Бекешкои, Зарандскои, и Арадскои више мѣста поробе, многу марву отерају, и много другихъ отмица учине, и на таи начинъ невину, данакъ плаћаюћу простоту више су угнѣтавали него заштиштавали.

И то е явно познато, како е расціянскіи митрополит на службу нѣговогъ величаства одъ ове феле людіи едну коняничку регименту пописати дао, па е иста регимента у Унгаріи, Италіи, и у нѣмачкомъ царству иступленія чинила? Какве ли е високимъ надлежателствама немира приузроковала? Иста ова регимента ніе се могла никако у редъ дотерати, и морале се, кадъ су се нѣна иступленія свима досадила, и кадъ се видело, да ніе но одъ какве користи, са свимъ укинути.

Изъ овога, што е довдѣ речено, родило би се питанѣ: Да ли се ово неуредно народно расціяско воинство на воиничку слушбу, а нарочито на обрану покраинскихъ мѣста, у коима целога кралѣвства добро лежи, згодно употребити и да ли се томе вѣровати може? Кад се ни предспоменута регимента расціянска крозъ нѣколико година строжіомъ регуломъ милитарскомъ довести да ли ніе, да користна буде нити е какве користне кралю своме службе чинити могла, него се укинути морала; кое регименте отпуштени люди, навикнути ништа не радити, него бадавадисати, раштркаю

се тамо амо низъ Саву, Дунавъ и Тису, и стану грабити и отимати, стране оне узнемиравати, па ни дан данашньи нису одъ тога престали, тако, да едва ко крозъ оне стране сигурно проћи може.

Али разбоиничство кодъ људіи овога народа, особито кодъ Петроварадина и Арада, башъ у самомъ крилу кралѣвине, одъ дана на данъ тако махъ отима, да се већъ и подъ предводителствомъ свештеника расціянскихъ, одъ кοихъ су већъ нѣколико ньихъ и смрћу каштиговани, тера, што више и сами предпоставлѣни имъ официри закланяю ихъ и закрилюю в злимъ тимъ дѣлима. Тако бечеиски капитанъ Вулинъ Страина са харамбашомъ пустахиіскимъ Іованомъ Враговићъ у споразумленю быо и нѣга е закрилявао и сакривао; па како овом, тако и другимъ овога другарима у тераню пустахисаня за дуго руку помоћи пружио, докъ се ніе наипослѣ дѣло одкрило, и тако онъ прошкрибиранъ и капитанства лишенъ буде.

Догађа се, да су вармеђе бачке воиници такове пустахіе расціанске гонили, а еданъ расціянскіи свештеникъ затвори ихъ у цркву, и сакрие ихъ. Еданъ капитанъ изъ покраине савске пре нѣколико година быо е у Београду, а други тако исто капитанъ Радићъ званъ быо е у последнѣ врѣме у Петроварадинъ збогъ крађе, пустахисаня и разбоиничства, онаи обѣшенъ, а оваи на точку испребіянъ.

У чанадскомъ діестриктв похараю еданпутъ ноћу шестнаестъ расціянскихъ воиника касу исте вармеђе, касадржацъ ніе срећомъ быо кодъ куће, но ньгову фамилію разбоиници страшно измуче. Одъ овихъ су седморица од прилике у Араду обѣшени.

У шанцу Брестовац поставлѣныи народногъ овогъ воиства мѣстозаступникъ Мириловичь званъ, са подчинѣнимъ себи официрима, знаюћи, шта е и како е, узме дѣо

еданъ одъ новаца, кое су жители истога шанца добили за нѣка залутавша говеда, коя су людма изъ Сармаціе одъ Турака избѣгнувшимъ принадлежала, а они ихъ похватали и попродавали. Збогъ чега е заедно са сукривцима своима одъ команданта сегединскогъ каштигованъ, а они сиромаси люди, кои су одъ страха турскогъ изъ куһа своихъ побѣгли, ни данашніи данъ нису подпуно намирени.

У наиновіе време истога шанца капитанъ ніе знао у шанцу находеһих се од прилике ньыхъ осамъ явныхъ пустахія ухватити, а вармеђскимъ воиницима, кои су исте хватати хтѣли, стане на путъ. Ови су после похватани, и нѣки су веһъ и каштиговани, а петорица сѣде оштъ и данасъ у тамницама града сегединскогъ, и неһеду валда смртнои каштиги утеһи, да буду за примѣръ другима врло многима.

И ово се види, да е обштемъ добру шкодливо, што подложници вармеђски и другихъ надлежателства, коя право мача имаду, кадъ какво зло дѣло учине, па у нѣму онаи час ухваһени не буду, таки, да каштигу избѣгну, у милитарію бѣже, и тамо ихъ приме, па онда се веһъ више нити натрагъ добити, а камо ли каштиговати могу. Тако су били у Сегедину знаменити злодѣи Іованъ и Стеванъ Фараго, Пушкашъ, Іованъ, Стоянъ, Петаръ Месаръ, и други.

Осимъ тога подъ овимъ извѣтомъ, многи данакъ плаһаюһи, оставивши у пређашнымъ обиталиштама обште терете, бѣже у мѣста воиничка, а напротивъ ни едномъ се воинику недопушта мѣсто своје оставити, и на другу страну отиһи, и ако кои иде, то га военомъ силомъ натрагъ одвуку.

Къ овоме бы приступило и то, што е народно воинство расціянско кола помоһне саксонске воиске кодъ Ниша, куда су сирѣчъ у служби земалскогъ господара, проша-

стогъ турскогъ рата, послата била, поробило; а осимъ тога месаре у станъ и изъ тога натрагъ путуюће, оплячкало, збогъ тога су, као што е явно явлѣно, у Оршави каштиговани.

Истогъ народногъ воинства већа честь изъ стана царскогъ у самои воини кући е побѣгла, и збогъ тога е сегединскіи командантъ свакогъ бѣгунца са 25 форинти глобе каштиговао, и ніе ни едногъ изъ арешта пустіо, докъ ніе глобу платіо.

У наиновіе време воиници расціянски суботички заклали су камералногъ подложника у Алмашу, и кућу су нѣгову оплячали.

И премда бы се безброини примѣри навести могли, кои противъ овогъ расціянскогъ воинства савѣтую; но већъ и то, што е овдѣ наведено, доста и сувише показуе, какву користь одъ своихъ расціянскихъ воиника краль и кралѣвина има? Напротивъ пакъ ово толико пути споменуто воинство народно расціянско одъ наивеће е користи своимъ официрима, будући да крчме, месарнице, риболови, ловъ, и све собствености капитанима, као и спахіяма служе. Осимъ тога простъ народъ истимъ капитанима, приликомъ пролѣтнѣгъ и есенѣгъ усѣва, шест дана ору, а шесть дана рукама раде, осимъ тога, што своимъ капитанима свакіи шанацъ дрва за ложенѣ, у коима е тамо великіи недостатакъ, давати мора, іошть имаю власть воинике свое плаћанѣмъ глобе каштиговати.

Кои капитани ствари и дѣла обшта незнаюћи, а у толико манѣ законе земальске и воене познаваюћи, а свое користи любительи, и криминалне случаеве у произволне превраћаю, и подчинѣне свое у тамницу бацаю, па ихъ дотле муче, и съ батинама прете, докъ по нѣколико дуката одъ ныхъ не истргну. Сви капитани имаю кодъ своихъ кућа даню поћу стражу од четыръ човека, а кадкадъ

и одъ шесть, осамъ и више людіи. У време наивеће раднѣ богати люди одкупую се новцима, да не морају на ову стражу ићи, а капитани онда сиротиню на стражу дотераю. И будући да у шанцевима къ сегединскои тврдины принадлежећима (изузимајући Суботицу) нигдѣ вино не роди; то капитани хрђаво вино и ракію на другои страни купую, па онда сиротины по то, ношто они хоће, точе и продаю.

Ови шанцеви имаю пространа селишта (prædia) камерална, одъ коихъ наивећіи дѣо капитани са своимъ подручнимъ официрима заузимаю, па текъ оно, што се ныма свиди, другима жителима даю; одкуда сила марве, различитогъ рода, и сила угоенихъ волова држе. Залуталше скотове себи присвояваю, люде натерую, да имъ за незнатну плату служе. На кратко, све користи, кое спахія може имати (!); свакіи шанца капитанъ за свою душу при руци има, тако да наиманьи одъ ныхъ, осимъ сегединскогъ, нѣколико тисућа форинти прихода годищня има.

Далѣ ови капитани, да се своимъ старіима препоруче и умиле, и да подобна изтезиванѣ сакрию, и да ихъ далѣ себи сачуваю, одъ обштина различне поклоне у сѣну, житу, пићи за марву, сланини, маслу, коньма, марви, землями, и овомъ подобнима, као за уздарѣ старіима изискую, пакъ онда скупляю за исте те свое старіе сваке године по кою стотину дуката по диштрикту.

Не иначе узимаю ови расціяноки официри велику суму новаца одъ народа на одправлянѣ своихъ дѣла и одржанѣ свога станя, како милитарскогъ тако и економіискогъ, и то страхомъ одъ анатеме, кою епископъ ныховъ на противнике баца, па онда га употреблюю у време нужде на то, да се бране, и тако себе у више описаномъ воиничкомъ реду одрже, а плачућіи народъ ныховъ нити се саслуша, нити пусти, да свою неволю изложи.

А речени народъ са сто ярмова одъ предпоставлѣнихъ обтерећенъ, едва би дочекао, да свое терете сбаци, и подъ вармеђу дође (!!!), кадъ би само до начина доћи могао. Као што су не тако одавно тужбе жителя шанца суботичкогъ до ушію нѣкогъ сегединскогъ комендаnта дошле, кои ихъ тако къ срцу прими (!), да е на таи конццъ, да ихъ бѣде опрости, и угнѣтепый народъ утѣши, самъ своелично, са интерималнимъ аудиторомъ у реченый шанацъ изашао. Гдѣ е, дознавши учинѣне жителыма од официра неправде, да сиротиня више одъ произвольства своихъ официра у смотренію земльишта изъ 17 од прилике зелишта састоећегъ се, не зависи, изъ народа дванаесть сенатора или судія избрао и одредіо, да они у свимъ економіискимъ предмѣтима пресуђивати имаю. Овомъ утѣхомъ обрадованъ народъ, свакіи с истомъ комендаnту честанъ даръ поднео, а официри новошћу ствари поражени, хотећи умалѣну свою дѣятелность у пређашнѣ станѣ повратити, даду комендаnту више, него што му е народъ дао, па онда се комендаnтъ са даромъ обадве стране врати у Сегединъ, а ныма остане власть народъ гнѣчити, као што су е пре имали.

И будући да одъ нѣколико година раздаванѣ упразнѣнихъ капитанията одъ комендаnта (одкуда су ови знатне приходе имали) одузето, и за вpсоки военый завѣтъ задржано; зато су на мѣсто изгублѣногъ тога благодѣянія, исти комендаnти у обичаи увели вице-капитане, капитанлаитнанти назване (непазећи на заслуге и старію службу) правити, и то у такомъ брою, да се може на сваку десетину истихъ народнихъ расціянскихъ воиника, по еданъ таковый вице-капитанацъ узети, а то су за то уобичаили; еръ свакіи такавъ вице-капитанъ мора да плати по 50 и више дуката.

Овдѣ дакле лежи узрокъ, зашто се то воинство брани. Єръ премда ово нити кралю, нити кралѣвини сигурне користи какве доноси, али кад би се укинуло, то бы многа благодѣянія, одъ коихъ добро живе, изгубили, па зато на свакіи начинъ съ пасіимъ зубма то станѣ бране, осѣћаюћи, да е укидавѣ тога воинства више ныхма, него кралю и кралѣвини шкодльиво, и предпоставляюћи свою користь користи обштои, и небое се благостанѣ иограничнихъ мѣста овомъ расціянском народу, кои се по срећи царства турскогъ равно као и христіяни управля, повѣрити.

IV. Да ли су нужни, и могу ли се нужнима назвати погранични народни расціянски воиници.

Били би истина преко нужни на обрану граница кралѣвине воиници, кои бы за отачаствену землю, и за добро христіянске државе и крвъ свою пролити желили, и одъ свое волѣ у военои служби учили се: али ови Расціяни нити се могу у редъ дотерати, нити су стални, нити прави грађани отачаства (!), ни притежательи прави, ни съ црквомъ саединѣни, ни оружіемъ, коньма и одѣломъ добро снабдѣвени, и уређени, бѣгству и грабежу научени, словомъ, башъ ни на што се употребити не могу. Па и кадъ еданпутъ у 20 година, кое число воиника дати мораю; то не да больи сами лично на воиску иду, него понаивише несталне, подозрителне люде мѣсто себе наимаю, и те сад еднимъ пиштольомъ, садъ са захрђаломъ пушкомъ, на кратко са потреби военои неодговараюћимъ оружіемъ снабдѣвене, на воиску шилю, кои као што безъ реда куда иду, тако и безъ свакогъ плода оданде бѣгаю, почемъ ихъ нити поштенѣ, ни любовъ къ отачаству, ни користъ државе не подвиже.

V. Коимъ би се начиномъ могло мѣсто овыхъ воинство народно унгарско држати, и одъ куда

бы си могло ово обдржавати, и куда бы било нужно границу преместити?

Како су од овога народногъ расціянског воинства границе кралѣвине удалѣне, тако се исти діштрикти и вармеђе за границу узети, а сљедователно и предnаведени Расціяни за погранично воинство држати не могу. У пређашния времена была е краина у самои средини кралѣвине, но ова е таки престала, како е Турчинъ далѣ одтеранъ быо. Па како су сад границе кралѣвине садашнѣ преко Саве и Баната пренешене; праведно бы было, да се и погранично воинство на исте границе разреди, а ови Расціяни, као некористни подъ вармеђе подложе, изъ коихъ данка могло бы се тисућу конянина и толико пешака народногъ сталногъ и на свагдашню владателя службу употребителногъ воитства, по начину Велико Варадскогъ, Солночког, Ђурскогъ и Коморанског пописати, и слѣдећимъ начиномъ издржавати и плаћати.

1-во Већъ горе смо споменули, да се ова три діштрикта народногъ расціянскогъ воинства изъ 42 мѣста састое (осимъ многоброинихъ ньиховихъ официра, кои више землѣ имаю, него простыи народъ), и 4800 форинти плаћаю.

2-го Унутарня благодѣянія, као крчме и месарнице, држе капитани, коя бы у свакомъ мѣсту, едно на друго доносила по 500 фор. и чинили бы заедно 12500 фор.

3-ће Епископски десетакъ и спахіискіи деветакъ, кое ни едно не даю, доносили би по врло маломъ рачуну такођe едно 12000.

4-то Многоброина, више од 100 ньихъ, камерална и приватна селишта, коя ово безполезно воинство туне притежава, кадъ бы се у закупъ дала, доносила бы одъ прилике 15900.

И ово се разумѣ само о праву управо господарственомъ. Но

5-то. Кадъ бы се ови Расціяни, као и по другимъ кралѣвине вармеђама живећи люди пописали, и ньихово иманѣ порезу вармеђскомъ подложило, башъ да реченихъ 45 села пєтъ само (премда бы двогубно дали) тисућа гостію садржаваю, и да свакіи одъ овыхъ одъ иманя свога десетъ само форинти сваке године вармећи плаћа; па ньиховъ данакъ износіо до 50000 фор. а обе посте давале бы 137000 фор. изъ кое би се суме оне две тисуће людіи лако издржавати могле, на оваи начинъ.

1-во. Да се раздѣле на 4 или 5 частіи, па да се свакои части означи на границы мѣсто, гдѣ бы воиникъ у време мира послове землѣделске одправляо, да за себе и свою фамилію хлѣба, а за коня сѣна прибави.

2-го. Такавъ воиникъ имао би држати себи коня, оружіе и еднако одѣло (униформу), и да ово, што му е нужно преправити може, имала бы му се плата одъ шест мѣсеци у напредъ на еданпут дати.

3-ће. Коняникъ бы имао на мѣсецъ пет фор. а пешакъ 4 фор.

4-то. Свако мѣсто имало бы едног капитана, мѣстозасупника, баряктара и корнорале. На издржаванѣ овихъ по сразмерности чина имала бы служити крчма, месарница и свакога приватно домостроителство, овима бы се додала полутина уредне плате свакога, коя бы изъ частице две тисуће людіи долазити морала, тако бы се и предреченихъ официра урачунѣномъ поломъ плате оне две тисуће людіи брояли.

5-то. Капитани и ова воиска зависили бы од сваке покраине комендаанта и морали бы и у напредъ на ученѣ воиничка вѣштбаня свакога мѣсеца двапуть држати.

За ове две тисуће людіи узимаюћи плату у више изложеномъ начину, требало бы годишнѣ 108000 фор.

И ово се све има разумѣти изванъ уштрба вишихъ надлежателства.“ — — — — — — — — — — — —

Овај документ има за нас велику важност. Из њега видимо, мимо подлог умишљаја шпекулативне мађарске аристократије, како су наши праоци у бачкој и банатској милицији стојали; из њега видимо, како су они живели.

Истина, да је овај саставак непријатељским духом задахнут; али није тешко истину распознати од непријатељских умишљаја. Само се собом казује, што је у ствари заиста било, и како то потмули противници за друго што узимају и продају.

Да не поменемо наше домаће изворе, министар Бартенштајн довољно сведочи о услугама српских граничара, он казује, како су српски граничари знатно се бројем умалили због непрекидних услуга војничких.

Операт говори само о себичности српских капитана, а неће да говори о њиховим војничким врлинама.

Зашто ли операт не помиње оберкапетана Дедину, који 1716 године са 1200 Срба у Влашку јуришио, и 25 Новембра ноћу на Букурешт напао, и влашког кнеза Николу Маврокордата са породицом заробио, и ма да му је овај нудио 500000 фор. да га пусти, Дедина ипак није га одпустио, већ га је предао принцу Јевђенију. Показује ли то да су Срби били грабљиви и лакоми за новцем, на коју операт толико виче?

Што не казује операт о сјајној победи Срба над Турцима 16 Августа 1717 код Гроцке, где се српски коњаници отликовали, и где су заробили 186 топова, силни барут и олово, пртљаг, чадоре и камиле. За што ли не признаје, како су Срби на путу од Гроцке до Ниша 5000 Турака смлавили.

А џаба би им било војевање Срба у Италији, где су Срби опет толике хиљаде браће своје у туђој земљи сахранили. За кога?

Све су то прећутали, но траже војничке заслуге од 1718—1734 год. у време мира.

А од 1734 године опет само су то нашли, како су многи кући побегли. А што не споменуше рат Шпански од 1733—1735, где су и Срби у Сицилији војевали?

Што ли не рекоше, да је у турском рату 1737 год. 50000 граничара Сремаца, Банаћана и Бачвана било?

За што ли не споменуше, да су Срби 29 Септембра 1737 год. кад се царска војска натраг повлачила, аријергарду чинила, наваљујуће Турке отерали, 500 људи изгубили, али 3000 Турака помлатили, и то они исти Срби, који су дан пре авангарду сачињавали, и Турке први дочекали.

Што не споменуше оно велико јунаштво српске милиције 30 Септ. код Ужица, где се 3 Србина по ужету у град увукли, тамо све промотрили, и опет по ужету натраг дошли, и стање града показали. На које је по том српска милиција под маршалом Секендорфом 3. Октобра на јуриш град узела?

За што ли не наведоше бој код Јабуке под ђенералом Најпергом?

Ал све то њима није у рачун ишло, па за то нису хтели ни да знаду за то; но су волели сумничећи питати: да ли су Срби у пуном броју на војску ишли?

У време рата неће да питају, шта су Срби у рату чинили; него питају, шта су Срби за време мира у војни радили. А што не питаше, шта су Срби у време мира чинили, па би можда што и нашли.

Но зато баш нису хтели питати, јер би морали казати: да су сушили баре и ритове, и правили путове, зи-

дали Тамишвар, утврђивали Ковин, Паланку, Панчево, и радили друго шта, и да су преправили Банат, да се у њему населе и шире Немци и Мађари.

Ово нису хтели да кажу, но шта су навели?

1-во. Да српски капетани сиротињу глобе. А зар је у вармеђама друкчије било? Зар и у саме наше дане, по вармеђама сиротиња не мора давати и даје, зар су солгабирови питомији били и друкчије живели, но турске паше? У овоме мађарске вармеђе нису заостале за српским капетанима; па зар се зато морала укинути српска милиција? Или се није дала регулисати? Онда у време турских ратова заиста није, али требало је мало претрпити се, па би се о ова милиција тако лепо уредила, као и остала садања граница. А зар су они хтели да се претрпе? Та нису они трпели, него Срби. Али су они непријатељи српског народа, па и српске неодвисности.

2-го. Да српски капетани живе као спахије. А то би био вапијући грех, да српски капетани живе онде онако, где би се мађарске спахије могли лепо наслађивати! То је за Мађаре довољан разлог, да се српска милиција укине.

3-ће. Да су Срби отимали и грабили. А где је онда већа сигурност била? Јамачно у мађарским вармеђама, где се читаве ђенерације мађарских разбојника прославиле. Та још пре 5—6 година мораше аустријски војници спроводити жељезничке влакове у прослављеној Угарској, да их мађарски сегињ легињи не не опљачкају А то се све догађало у данашње дане, и подобне сигурности само још налазимо код црвени Инђијанаца у Америци. Наравно ови мађарски јунаци, нису скидали шкалпове, но само новце и драгоцености.

Због пустахија неукидају се институције, но је довољна крепка воља, да се закони у сили одрже, и онда би милиција пре утаманила разбојнике но вармеђе.

Статистички податци грофа Радајије доказују, да ни једна народност није боље заступљена но мађарска у броју разбојника. По том се може јасно доказати, да су и у оно време Мађари много већи број разбојника давали, но Срби.

Ако је дакле било нешто српски пустахија, то је узрок томе непрестани ратови, који јунаке разређују и поједу, а злочинци главу подижу.

4-то. Да су српски војници бегали из војске, то само казује но недоказује операт. Истина је што и министар Бартенштајн казује,[1] како се читава регимента Вараждинаца 1737 год. из Италије вратила кући. Али операт не казује кроз што. Но Бартенштајн вели, да се ови вратили кући за то, што је ђенерал Петација насилно хтео да њихове породице пошокчи. А да ли су имали право ти јунаци, што се вратише, да одбране своје породице од насиља; о томе нека сваки свестан човек суди, како је право. Бартенштајн вели, да ове Вараждинце нису казнили, што је у исто доба множина граничара борила се у свима крајевима Јевроце за опстанак државе аустријске.

Значајно је, што те у поменутом операту помиње „да Срби нису прави грађани отачаства.“ Ког отачаства? мађарског? Срби то нису ни тражили, већ су са ћесаром Леополдом тако и уговорили, да слободно живе на особеном земљишту. На основу тога уговора ћесар Леополдо издао им године 1694 декрет у којим је Србима обећано одвојено землиште. А о томе имамо уверење у споменику из будимског архива[2] од год. 1708, где у 12-ој тачки стоји ово:

„Декретомъ цесарскимъ светлости ꙋ години 1694 намъ издатом и обештано, како се нами хоће дати Шла-

[1] На стр. 57.
[2] „Споменици из будим. и пешт. арх.“ I збирка на стр. 99—100 у броју 63 под 12 тачком.

воніа и Сирмія между Савомъ и Дунавомъ до хрватске краине, и поле бачко и ђулинско между Крижемъ и Моришемъ. — — — — —"

У истом операту говора се: да ли је нужна погранична српска милиција? На то вели писац операта, да већ и с тога није нужна та милиција, што ни с црквом (римском) нису сједињени! — — — што нити поштење ни љубав к отачаству, ни корист државе не подвине.

У неколико речи изјављује се јаук и лелек интересованих лица, који скидајући образину одкривају нам оне, који су диктирали овај операт. Што Срби нису сједињени римском црквом, кукају јамачно мађарски католичи јепископи, а поштење и љубав к отачаству и корист за државу јамачно одричу мађарски великаши, јер су такву очиту лаж могли изрећи само та мађарска господа.

Тако исто су у V тачки поменута операта исказали своју неситу грабљивост мађарски прелати и великаши, који јадикују, што Срби не плаћају јепископски десетак и спахијски деветак, који би олако доносио годишње 12000 форинти.

И за то је требало укинути ту српску народну милицију! —

Ни једном речи не споменуше, шта ови јадни Срби трпе? Какво ли је добро натерало, да земљу, коју су својом крвљу прибавили, 1723 и 1727 године оставе, и у страну државу, у Русију оду?

Кад казују, како се неки српски свећеници владали, зашто прећуташе и непоменуше и то, како су други као мученици страдали, како су мађарски попови батинали српске свећенике, неке у ар као коње везивали, а још друге на црквеном прагу убијали, што се нехтеше своје вере одрећи.

8*

Али што то све и питамо. Та насилници нису хтели да својој краљици одкрију узроке оног стања, на које вичу, јер ни помишљали нису да те узроке уклоне и то стање поправе. Они су сви само на то ишли, да докажу краљици, да српску народну милицију треба укинути, а земљу и људе под вармеђе и спахије дати.

Но најчудниватији је крај овог операта.

Нужна је и превећ нужна милиција; али ова треба да буде мађарска народна милиција. Зато да се Србима земље одузму, и да се Мађарима даду. Срби треба да плаћају, па из ових новаца, да се издржава мађарска милиција.

Тако је то. Ова установа, која може дати 20000 људи за војну, ваља да се укине, па да се заведе друга, која ће 2000 људи дати за војску.

И ово је само једна корист за државу. Друга је још већа. Што ће ту земљу, коју сада они Срби држе, који 20000 војника и 48000 форината у државну касу плаћају, већином усрећени бити спахијама, који су од свакога државнога терета слободни, и у државну касу ни пару не дају.

И обманута краљица по савету будућих спахија и својих поштених саветника, изрече: да буде по жељи својих лепих Мађара. И тако се збило. Али је држава изгубила преко 100000 људи, који су укинућем границе принуђени били својом крвљу напојену земљу оставити.

Аустријска влада мало подоцкан увидела је, куда то води, и тако пренагљени посао у половини пресекла.

Пред нашим очима успеше, те је њихов краљ Фрања Јосиф подписао и одобрио коначно развојиштење целе српске војене крајине.

Са укинућем границе прекинута је и она стара веза, уништени су уговори, којима је народ српски привезан био за судбину аустријског дома.

Идемо да видимо, ко ће се кајати. —

А сад да видимо, шта беседе о узроку и начину развојиштења српске војене крајине најзнатнији мађарски историци Михајло Хорват и Владислав Салаји.

Срби су дакле у крајевима, који су граничили са правом Угарском, имали три војена диштрикта, (или управо три војене команде): сегедински, варадински и арацки.

У сва три диштрикта било је 45 шанчева (fossata) или опкопима утврђена места.

Сва три диштрикта, као што вели овај саставак могла су дати 2000 војника, који су о свом лебу и оружју војевали и сами се одевали, и мимо тога плаћали су у камералну касу префектуре 48.000 форината.

Сегедински диштрикт давао је у војску 1000 коњаника и 500 пешака. Колико су други диштрикти морали давати, не каже се овде изрично, али може се замислити, да су њих два толико исто војника дати морали, колико и сегедински.

Осим тога о народном трошку ставио је митрополит (Вићентије Јовановић) једну коњаничку региме́нту.

Сваки шанац имао је свога капитана, а у тврдињи диштрикта седео је командант, који се зваше Оберкапетан. Капитане су најпре коменданти именовали; а позније је себи то право војени савет задржао, за чим су после коменданти завели вице-капитане, и ове сами постављали.

Под капитанима стајали су местозаступници (лаћмани) и каплари. Команданти имали су своје помоћнике или побочнике (ађутанте).

Коменданти диштриктски или Обер-капетани давали су отпустне листе војницима, и казнили су оне, који су из табора утекли, затвором и глобом. Они су мотрили, да се ред у управљању шанчева држи; а могли су, где су се

злоупотребе увукле и нов ред увести. За њих су капитани сваке године, које у житу, марви и пићу за ову, а које у новцу од народа дарове купили.

Капитани примали су приходе од крчме, касапнице, риболова, зверолова, и живели су као господари места, у ком су командовали. Народ им је морао с пролећа и у јесен за време орања шест дана орати, а осим тога давао им је народ и дрва за огрев.

Капитани су имали власт подручне своје осудити на затвор, глобу и на телесну казну.

Код своје куће имали су дању и ноћу по неколико момака на стражи.

Шанчеви ови имали су врло велико земљиште. Од овех велики део државу капитани и други официри, а остало је било међу људима раздељено.

Колико се из операта види, морали су ови капетани добро стајати, особито у стоци. На пространим пашњацима држали су они много говеда, коња, овце и свиње. А особито су морали са воловима у велико радити.

Ове српске колоније за првих педесет година, по преласку Чарнојевићевом, не стојаше ни у каквој свези са осталом Угарском. Угарски државни и муниципални систем беше навалом Турака силом оружја уништен. А позније пошто Срби са ћесарском војском заједнички оне крајеве од Турака очистили, и пошто су Срби са ћесаром Леополдом I нарочитим уговорима освештали и обезбедили своје право на поменуто земљиште, а те уговоре и потоњи Јосиф I, Карло VI. па и сама Марија Терезија потврдили: то је Србима право на поменуто земљиште ван сумње стајало.

Но су мађарски великаши овај самосталан положај српског народа завидљивим оком гледали и за овим земљиштем лакомили се и грамзили.

Ова несита госпоштина непрестано је на томе радила, да се овај војнички систем укине, да се српска народна милиција развојишти, и провинцијалише, а то ће рећи: да развојиштени српски крајеви, са Србима заједно дођу под мађарске спахије и вармеђе. Они су на тај начин могли доћи до оних лепих добара, која капетани с народом уживали.

Мађарски великаши тежили су за господарењем не само у овим крајевима но и у Славонији, Срему и у Хрвацкој.

Да би ову своју тежњу лакше остварили, и да би неки лѐгални вид дали овој грабљивој чезњи, то су се они позивали на нека давно сарањена права круне св. Стевана, а у Срему, Славонији и Хрвацкој па имађинарно право тројѐдне краљевине. Носиоци једне и друге идеје бејаху мађарски и назови хрвацки великаши. У томе правцу радила је мађарска аристократија у Угарској, а у званој тројѐдној краљевини је преко својих скутоноша, које је рекрутовала из авантирнјера и пробисвета из најразнијих јевропских земаља. Отуда поникоше Одескалкије, Раухови, Прандауви и множина других готована.

Отуда је и она велика узајамност интерсса представника круне св. Стефана и тројѐдне краљевине. То је она вешта и себична нолитика, која је гвозденом руком притиснула народе у Угарској и тројѐдној краљевини. Ова здружена мађарска и хрватска аристократија у Угарској и тројѐдници још одавна је свима могућим средствима радила на томе, да туђе народности помађари или похрвати.

Мађарска аристократија потпомагала је идеју у право име тројѐдне краљевине, као неки атрибут мађарског апостоличког краља, по неком тобожном историјском праву. А кад је године 1848 народ на народносном темељу васкрсао

тројецну краљевину, онда је тадашња мађарска влада свим средствима радила на том, да у клици задави ту народњу тројецну краљевину. Тројединица, само као скутоноша и подлога мађарској госпоштини, трпи се по милости својих господара, ал као автономна, као представница народа ускрснути неће, док коначно не утоне моћ мађарских и хрвацких великаша, и њихових скутоноша.

Срби по томе и у оно време мађарског атентата морали се борити са силеством противних елемената, и зато су и сами морали на средства мислити, да се бранити могу.

Једно је од ових средстава било шиљање депутације цару, а ове су морале имати трошка. Зато је бивао цео народ у време таквих потреба позиван, да на ову цел, ради обране народних права, прилоге даје. И те прилоге народ је радо давао, само да се од напасти одбрани.

Но то не бејаше мило писцима поменутог операта, што Срби за ту цел прилоге дају. Тој господи било милије, кад би Срби оног времена с прекрштеним рукама гледали, како их мађарска господа преображавају у своје работнике и вољне робове мађарске вармеђске правде.

Но какви је овај операт? На самом делу надписа и подписа нема, који би нам то изрично казао. Али се можемо лако досетити, да је овај операт дошао од комисије, коју је јамачно одредила мађарска дворска канцеларија, и која је имала задатак, да измајсторише предлог, који би младу и невешту краљицу обмануо и задобио за предлог мађарског сабора, по ком би се развојиштила и провинцијалисала српска војничка (бачка и банацка) крајина. То се очито види у журном предлогу мађарског сабора у Пожуну год. 1741.

Овај мађарски операт за нас Србе и по томе је важан, што нам открива голема напрезања мађарских великаша. Да ли су ови великаши због важности и моћи ове српске

народне милиције штовали важност и моћ српског народа: јамачно неби морали ову тактику њихове давнашње интригаиске политике употребити, а да своје намере постигну.

Известно је даље, да је овај операт написан 1740 године, јер се у њему спомиње година 1739, као последња, до које допиру њихови подаци.

У овом делу каже се, да арацки диштрикт има 24 шанца, а имена се само од њих 12 наводе. Међутим смо из другог извора дознали још и за ова места: Вилагошвар, — Борош-Јенё, — Сикула, — селиште Нађ-Тарош, — Побунски Гај, — и Томашевски Гај.

Министар Бартенштајн очито нам казује: „Мађарски придворни канцелар гроф Надажди мимо све своје познате мржње према неунијатима Србима[1] — — — —;“ и опет на другом месту:[2] „Код већине Мађара омражени народ српски“, видимо дакле, да су Мађари Србе мрзили: а на толиким местима навели смо узроке, због којих су њима били немили ови Срби.

Исти министар излаже, да су царичини саветници за то помагали мађарске великаше, и за то су наваљивали, да се српска народна милиција разграничи и укине, да могу у томе диштрикту добити спахилуке.

За што дакле у овом операту тако непријатељски дух веје према Србима, према показаним фактима неће никога зачудити, и сваки ће лако разумети тако благородну политику ћесаричиних саветника и мађарских великаша.

---

[1] Bartenstein на стр. 39: „Der ungarische Hofkanzler Graf v. Nádasdy ungeachtet seiner gegen die nicht unirte Illyrier sonst bekannten grossen Abneigung.« — И код Стојачковића „Црте из живота срп. народа.« Стр. 50.

[2] Bartenstein на стр. 29: »Bei den meisten Ungarn sehr verhasste Nation — — — —.«

Ми нећемо одрицати, да су неки капетани глобили народ, но само питамо од куда у тих ћесаревих саветника и маџарских великаша то осећање милосрђа и правичности према угњетеним српским крајишницима, кад знамо да су ова иста милосрдна браћа немилице глобили и злостављали Србе, који су у провинцијалу и краљевским варошима живели. Где је онда, па и у позније време, у целој Аутсрији, а нарочито у Угарској било правде и правице за Србе? Ни су ли морали Срби угарски час по час трчати у Беч, и са големим трошковима изнудити заштиту противу маџарских власти.

У оно време, кад су ратови са Турцима вођени, народ се није могао упитомити у оно време, кад су ратови на све стране беснили, и домаћи ред и сигурност остављена је тако рећи доброј вољи тамошњих становника. Не можемо прећутати бестидан нападај у овом операту, где говори против војене вредности српских војника, противу користи српске милиције. Такво што могу тврдити они, који су на ову милицију већ зато мрзили, што је то била српска милиција, и што су њено укинуће одавна желели.

По очитом незнању дели овај операт бачку и банацку милицију од друге српске милиције, која је чинила једну целину. Тај операт неће да зна за услуге, што је ова српска милициа чинила до 1718. год. Наравно мучно је било признати тој маџарској господи, да је та српска милиција баш за оно време чинила своју дужност противу маџарских бунтовника.

У операту казује се, да је српска милиција од 1718 године за 30 година на миру била, и одмарала се. Зар се служба војничка по кордунима могла назвати мировањем?

Хорват маџарски аристократски историк, у својој аристократској наивности неудостојава спомена ово важно историјско збиће. Он просто ћутањем умртвљава ону исто-

рињску неправду и непоштени рад мађарске аристократије. Као мимогред са две три речи помиње овај догађај као ствар свршену, за коју не треба трошити речи. Ево шта Хорват говори: „— — — Ferner sollten die Comitate Kraszno, Mittel-Szólnek, Kővár und Zarand, wie auch die bisher militärisch verwalteten Gespanschaften Bács, Csongrád, Arad und Csanád, sammt dem Temescher Banate, Sirmien und Unter-Slavonien dem Reiche wieder anverleibt und der constitutionellen Verwaltung unterworfen werden."

То је све што је Хорват исказао. А страни историци по обичају као неоспориву истину усвојивши са таквом истином усрећавају своје читаоце. Јамачно је још неки историк такво великодушје мађарског законодавства окадио похвалом. Онај јадни историк сматрао је за највећу срећу, што су ти Срби заслугом мађарске интелигенције ослобођени од чемерне војничке управе, а усрећен **мађарском конституционом слободном управом!** —

Тај дубокомислећи историк, који је тако судио о овој ствари, тај није познавао мађарску конституцију, по којој човек почиње од барона, а све остало сматра се као стока. А јамачно није знао тај страни историк, да мимо такве дивље конституције, у тој пресрећној Угарској, влада један народ, који је и бројем и свешћу далеко изостао од осталих народа, а међутим господари, јер му на челу стоји грабежом и пљачкањем обогаћена аристократија.

А сада да чујемо, шта говори о истој ствари разглашени мађарски либералац историк Салаји:

Ево његових речи, а наши читаоци нека их сами оцене. [1]

---

[1] Szalay László »A' magyarországi Szerb telepek jogviszonya az államhoz.« Pest. Kiadja Heckenaszt Gusztáv. 1861.

„Године 1741 на сабору мађарски станови на првом месту журно захтеваху, да се од државног тела очупани делови, међу којима су нарочито тако зване доње славонијске жупаније, потиски округ и поморишје (или: од жупанија, Бачке, Бодрога, Чонграда, Арада, Чанада и Заранда очупана војничка места) и тамишки Банат журно утелују. Жалосним срцем помињући судбу под војничком управом налазећих српских насеобина, које су од земаљског устава одступајућим начином управљане, узрокују забуне, но противу верозаконских правица њихових не подигоше гласа.“

Међу тим наведеним повредама, што их поднеше Далмација,[1] Хрватска и Славонија (Tótország), на првом месту помиње се, како они увидевши опасност, што грози од оних из Турске досељених староверaца католичкој вери! „која једина правно постоји у Тројeдној краљевини.“ „Коленопреклоно моле њено величанство, да се шизматичке јепископије коначно збришу“; „пошто наиме свидничком (унијатском) бискупу припада свеколики народ грчког обреда, тако и духовна власт и право како над уједињеним тако и над шизматицима; нека се најстрожије забрани шизматичком митрополиту, да на доњим у речи стојећим војничким крајинама тако и у краљевинама: Далмацији, Хрватској и Славонији живећем народу који су грчког обреда, не врше духовну власт: да се најзад у краљевинама: Хрватској и Славонији и овим ђенералатима и крајинама настањеном рацком народу дате повластице, у колико би сметале католичкој вери или ма чијим

---

[1] Сујетни Мађари у својим саборима говоре о краљевини Далмацији, као о својој области, неосврћући се, кто је Далмација била под Млечићима све до мира кампоформијског год. 1796, а после под Французима до 1815, а бечки конгрес даде је аустријској царевини.

правима, као такве које су се потајно подкрале (!), да се коначно униште, и да се мимо тога најмилостивије изјави, да од селе такве повластице нећеју се издати, и ако би се издале, да буду неважеће.“

Жалосна је истина, коју овде помиње Салаји, незнајући, како грозно оптужује католичку поповштину и хрватско племство, које се као и оно у Маџарској, под заштитом католицизма и биготне бечке владе, наметнуло за господаре чисто православном српском живљу у Троједнoј краљевини.

Како се докопали ови маџарски и хрватски авантиријски готовани господарства? О томе ће нас најбоље поучити министар Бартенштајн: „Кад су оно Турци на свршетку XV века навалили на Угарску и Хрватску, тада су стари становници разбегли се, Угри у карпатске горе, а Хрвати у Корушку, Штајерску и западну Угарску до најсидлерског језера. По томе су ови крајеви остали пусти. И одмах за тим дођоше и населише ове пустолије људи добро оружани из Арбанашке, Далмације, Босне, Херцеговине и Србије. Народ тај има свој властит језик. Прве су његове врлине, да је веран своме владаоцу, да љуби правду, гостопримство и јунаштво. — — — — — Држи се староверске вере. — — — Тако се дакле намножио илирски народ — — — после изгубљена Београда за владе Карла VI бројао је 135000 породица — — — ма да је толиким крвавим ратовима здраво умаљен. — — — Ове досељенике погрешно данас нaвивају Хрватима — — — —. Но упливом маџарске дворске канцеларије састави се нека комисија „in Neoaquisitis“, која оне разбегле племиће, јер су били католици, прикупи, и врати им добра, и земље, које су кроз столећа од Турака бранили они јуначки дошљаци.

И тако ове кукавице, који су се по карпатским и штајерским планинама и гудурама крили, отеше овим јунацима крвљу одкупљене и столећама очуване земље.

Тако сад се ови кукавички готовани начинише господарима оних јунака, којима отеше земље, задавише привилеђијама освештана политичка и верозаконска права и слободу.

Ал оне кукавице и силеџије бејаху римски католици, а угњетени јунаци шизматици. Разуме се, да је то у очима биготне бечке владе и маџарске канцеларије, којој председаваше католички кардинал и арџибискуп, све право и богоугодно дело било.

А што се тиче манастира Марче, о том вели познати писац дела „Slavonien und zum Theil Croatien“ Јован Чапловић у другој књизи на страни 18 и 19.

„Lange vor der Schlacht bei Mohács (1526), etwa um die Mitte des XV Jahrhunderts, hatten sich mehrere tausend Serbler aus Bosnien und Macedonien in den jetzigen Warasdiner Generalat angesiedelt, und das Kloster Marcha erbaut. Nach der Schlacht verwüsteten die Türken sowohl dieses Kloster und die Wohnstätte der Colonisten, als auch die ganze übrige Umgegend. Und daher hiessen die verwüsteten Bezirke desertum primum und desertum secundum, wovon das erstere das Warasdiner, und dac letztere das Carlstädter Generalat heut zu Tage heisst. — Bald darauf bevölkerten diese Deserten serbische und bosnische Überläufer wieder, und untestützten des Königs Ferdinand I Parthei wieder Zápolya mit vielem Nachdrucke — — — — — wofür sie denn von Ferdinand 1564 mit Priwilegien beschenkt wurden.

Unter dem Nachfolger König Maximilian ward die Ansiedelung ebenfalls aus Bosnien ansehnlich verstärkt. Und unter dem König Rudolf kam ein zahlreicher Schwarm

unter der Anführung des Wukovics und Beassinovics herüber. Bei dieser Gelegenheit langte auch der Metropolit Gabriel mit etwa 70 Kalugern aus dem Kloster Chermlja (andre nennen es Szermil) an dem Flusse Zermanja, unweit Bihacs in Bosnien an. Von Seite des Hofes war ihnen nicht nur freie Ausübung ihrer Religion, und andre ansehnliche Begünstigungen, sondern mittels des bekannten Brucker Libells im Jahre 1578. auch zur Dotirung ihrer Bischöffe zu Marcha jährliche 300 fl. zugesichert. -- Das Volk liess sich — laut vor mir liegenden Bericht — an dem Morast, welchen der Fluss Glogonicza bildete, unweit des verwüsteten Kloster Marcha wieder. Der Metropolit Gabriel erbaute das Kloster und die Kirche von Holz. Diese Colonisten haben sich — — durch Urbarmachung und Vertheitigung des Landes wieder die Türken — — — — — verdient gemacht. — — — — Dem ersten Patriarchen Gabriel folgte in der Bischöflichen Würde zu Marcha: Simeon Wratonya, Maksim, Mojsilo, Makarius, Gabriel Miszlenovics, Szawa Stanisawljevics. Dieser Bischof legte sich an den Bau der bis jetzt bestehenden gemauerten Kirche im Jahre 1634, und vollendete ihn im Jahre 1657.

7. Gabriel Miakics; von diesem Bischof lese ich in einer, von Auditor Colneri 1738 verfassten Schrift: „Pro gratiosa memoria, succincta, und wahrhafte facti „species, was es mit dem Kloster Marcha, und denen „alldort befindlichen nicht unirten Völkern vor eine Be„wandnuss habe?" — dass derselbe von dem bekannten Peter Zrini zur Empörung wieder Leopold I eingeladen, und dafür von der griechischen Geistlichkeit und Nation eingemauert worden sei.

Statt dessen wählte das Volk.

8. Den Paul Zorcsics, Vicar des Vorherigen, welcher den Grund zu den nachfolgenden Religion verfolgungen legte. Er war ein pfiiffiger, eigennütziger und stolzer Mönch, und wollte durchaus Bischof werden. Daher wendete er sich an den Agramer Bischof und versprach die Union anzunehmen, und zu befördern, wenn er ihm zur bischöflichen Würde verhülfe. Es geschah; er ward zum Swidnitzer Bischof und Vicar des Agramer Bisthums ernannt. — — — — — — — — — — — — —

9. Isaias Popovics in der bischöflichen Würde bestettigt, er war ein kluger und mässiger Mann. — — — — — — Nach dessen Tod ward zu Bischof

10. Gabriel Turcsinovics — — — — — — Diesem folgte

11. Georg Jugovics, der sich aber zur Union bekannte — — — wurde aber vertrieben. — — — — — Darauf ward

12. Raphael Markovics 1727 in demselben Kloster zum Bischof gewählt. — — — — — — — — —

Zur Beruhigung des Volks ist im Jahre 1735 Simeon Philippovics zum nicht unirten Bischof ernannt worden. — Um aber das Unions geschäft nicht stocken zu lassen, befahl der Hofkriegrath dem nach Wien geflüchteten unirten Bischof Sylvester Palkovics in das Kloster Marcha zu installiren, und dem Volke vorzustellen, welches auch durch den General Grafen Strassoldo wirklich geschah. Das Volk sowohl, auch die Geistlichkeit protestirte bei der Installation wieder den Bischof; die dasigen Mönche sagten ihm den Gehorsam auf, und einige Tage darauf sammelten sich etwa 600 bewaffnete Grenzer bei Csasma, um ihn aus dem Kloster zu vertreiben. Aber der General bewirkte, dass sie auseinander gingen. Die Unruhe und das Missvergnügen der Grenzer dauerten fort.

Es enstanden noch mehrere Aufläufe, bis endlich am 8. Septembar 1737 bei der Fahnenweihe in Kreutz ein Tumult enstand, wobei das Volk die Absicht hatte, den unirter Bischof von Marcha mit Waffen zu entfernen. Dieser liess es nicht darauf ankommen, sondern floh nach Agram, und starb auch warscheinlich' dort. Den bald darauf ist zu seinem Nachfolger ein gewisser Paschics ernant. Im folgenden Jahre wollte das Volk am Michaelstage die Kirchweihe in Kloster Marcha feiern. Der neue Bischof setzte sich zwar dawieder und verweigerte die Kirchenschlüssel, allein das Volk bahnte sich mit gerechtem Unwillen den Weg, und liess die Liturgie celebriren in seiner von Unirten Bischof arglistig beraubter und entweihter Kirche. Der Bischof erschrocken, floh sammt seinen zwei Mönchen ebenfalls nach Agram, wovon auch die ewige Hetzerei und Angriff auf die alte Volks Religion ins Werk gesetzt wurde. Und doch hatteu diese unverschämten Proselitenmacher von Agram, alle die hierbei unterlaufenen Excese auf Rechnung des armen nicht unirten Bischof Philippovics angeschrieben. ·Und diese elende Kreaturen, die zugleich Kläger, Richter und Gesetzgeber waren, bewirkten bei dem gleichgesinnten Hof Kanzlei und von den ungarisches Hof Kanzler unterstützt, dass im Jahre 1741 mittels des 46 Gesetzes eine Untersuchung wieder denselbeu angeordnet wurde, als wenn er dem Swidnitzer unirten Bischof an dem Besuche des Klosters Marcha hinderte. Ja, man ging so weit, dass man in demselben Gesetz § 4. auch die, dem Erzbischof durch die Privilegien ausdrücklich und feierlich zugestandene Gerichsbarkeit über seine Kirchengenossen, in Beziehung auf diesen District aufhob.

Endlich im Jahre 1753 ward das Kloster den Nichtunirten förmlich abgenommen, und durch den berüchtigen General Petazzi dem unirten übergeben, die

dortigen Mönche aber in das Kloster Lepavina übersetzt.

Dieses alles wirkte auf die Stimmung der orientalischen Gläubigen sehr widerlich. Erzürnt über die erlittenen Misshandlungen, und über die gewalthätige Wegnahme des, durch Jahrhunderte im Besitze der orientalische Gläubigen gewesenen Klosters, und Übergabe dessen an die Unirten, wagten sie zu Anfange der Jahrs 1755 abermals einen Aufstand, der sehr gefährlich hätte werden können, wenn er nicht durch verschiedene Versprechen gedämpft worden wäre."

И у Бартенштајновом кратком извештају на више места налазимо, где и овај аустријски министар осуђује насиље, којим су од православних Срба одузели прастари православни манастир Марчу.

Ко се о тим наводима уверити жели упућујемо га на поменуто дело Бартенштајна, који о тој ствари говори у глави петој на страни 58-ој.

Но је важно, што сувременици Срби и то Срби у мађарској престоници Будиму и Пешти најмарљивије заузимају се за своју браћу у горњој војној крајини, па и за њихов манастир Марчу.

То братско заузимање огледа се у упуству, што су Срби из будиске јепархије дали својим посланицима на карловачки сабор 1744 године.

Тачка 12 поменутога закључка будимског јепархијског сабора гласи овако:

„Особливо ради манастира Марчи, кои отъ почетка и до днесъ нашемꙋ гречаскомꙋ законꙋ надлежитъ, а римокатоличанска цръковъ безъ ѳꙋдамента насилнꙋю претензию чинитъ; да бы ихъ кралевско величаство конечніи раздѣлъ ꙋчинили, и ꙋ нашои посесіи монастиръ оставити заповѣдали."

Из ових навода види се, како су хрватски представници на Угарском сабору год. 1741 њихове насилничке поступке противу православних Срба помоћу њихове равномислеће браће Мађара бесрамно узаконили.

У поменутом 46 законском чланку наведена жалба хрватских племића и посланика на мађарском сабору, да „католичкој вери грози опасност од досељених Срба шизматика“, ове речи ваља овако тумачити. Ови досељени Срби до гођ буду православни, неће хтети да се назову Хрватима, а то је за нас опасно.

Ево шта је још тиштало и мучило хрвацку господу.

Срби из свију крајева поднели су у име свеколиког народа молбу царици, да не узакони утеловање Славоније Срема и Бачке.

А да су сви Срби противни били том утеловању и сдружењу са Мађарском и племениташком поповском Хрвацком; то нам опет сведочи често поменуто упутство будимске јепархије за карловачки сабор 1744, где се изрично казује у 20 тачки (Види Спомен. будим. II. св. стр. 303—309. бр. 137.).

„Притомъ Инкорпорацию кралевины Славоніи, Принципата Срема и Бачке, котори жители всѣ языка нашего, понеже милостивѣйшимъ привилегиамъ противо стоитъ, изволили бы ихъ кралевско величаство ꙋ дѣйство не ставити: но паче по тенорꙋ свободи, самымъ орꙋжиемъ имъ слꙋжити, ꙋчинити.“

У 18-ој тачки поменутога упутства стоји ово;

„Равно томꙋ имѣли би ихъ кралевско величаство надъ народомъ милостъ нашего национа под Јобађъ (спахинско работништво) не давати, како что ꙋ Славоніи, Сремꙋ и Бачкои находится; но еште више таковыхъ, которые дѣиствително Іобађемъ стоетъ, освободити, да бы милостивымъ привилегиамъ преюдиціи не бивало.“

Даље 13-а тачка гласи овако:

„Вообште ради десетка, да бы ихъ кралевско величаство милостивѣише изволили, въ цѣломъ кралевству ѵнгарскомъ съ принадлежаштими части, како Славоніи, Срему, Бачкои и Банату у народу публицирати допустити, да въ предъ, не тому, кому суть десетакъ давали, но како клиръ и народъ нашего закона поредокъ учинитъ, давати имуть, кое бы на нужде обштинске и воинске употребили."

Даље су Срби у 14, 16 и 17 тачка истог јепархијског еласора захтевали, а наиме:

у 14 тачки: „Сверху того, понеже милостивѣишиѧ привилегіи гласѧтъ; что бы народъ нашъ расциѧнскіи само оружиемъ служилъ, тако да бы ихъ кралевско величаство изволило приказати, никаквои краини или шанцевъ въ редукцию допуштити, но еште выше въ добрыи поредакъ и аинрихтунгъ поставити, и редукциратиѧ шанци досада пакъ въ первыи штантъ (стање) милостиво поставити; нити при таковом аинрихтунгу другаго национа офицѣровъ мѣшати, но само нашихъ националистовъ употребѧвати."

У 16-ој тачки: „Все милиціи по всехъ краинахъ коначно отъ свакиѧ даціи и работы освободити бы, какъ свобода гласитъ."

У 17-ој тачки: „Також де отъ всякиѧ армиціи въ цѣлои Ѵнгаріи да бы все народа нашего милицји свободно было, равно и свештенство."

Због овог одпора католички попови подигоше грају противу православних Срба, што ови нехтедоше полетити у наручје јединоспасавајуће римпапске вере, што нехтеше православни Срби давати десетке оној неситој римској поповштини. За то је била у опасности католичка вера.

А хрвацки племићи, ови готовани, који се намећу за господара јуначком народу, изинтригираше помоћу готован-

ске браће маџарских племића, развојиштење и утеловање доње славонијске војничке крајине. Тим начином посташе те пропалице, спахије, а они ратоборни Срби посташе робови ових несрећника. Отуда почиње са заједничких интереса и она кобна заједница Хрвата и Маџара.

Потоме можемо и тумачити узрок симпатије хрватских и маџарских паша, и несносно стање Срба под маџарском и хрватском аристократичком управом.

Даље вели славни Салаји: „Краљица је у договору на поднесене од маџарских сталежа увреде (gravamina) обрекла, да ће журно захтевано утеловање одобрити; а на оне, од стране краљевина: Далмације, Хрватске и Славоније изјављене бриге, овако се изјаснила:

„Њезино величаство похваљује (!) побожно одушевљење сталежа (хрватских) што би се међу њима очувало јединство (sic) вере, и за то дозвољава (!), да се у интересу (!) православне вере донесени статути, и приликом овога сабора потврде, и као што се 1723 год. сабразно 86 законском чланку наредило, да у простору поменутих краљевина само римокатолици могу имати непокретна добра (спахилуке): дозвољава њено величаство, да се ова наредба односи и на спахијске чиновнике; не иначе нардиће се за варадински и горњокарловачки ђенералат тако, да не би што православној вери закраћено било. Како пак митрополиту грчко-несаједињеног обреда на простору поменутих краљевина ни иначе никаква јурисдикција не припаде (!), то се неће такво право дозволити ни клиру ни народу поменутог обреда."

Они, који су се од Турака разбегли, а на готовину и на грабеж се вратили они католички племићи хрватски имаше образа, да оне насељенике, који су кроз пуна три столећа јуначки бранили и одбранили од Турака земљи-

штс, што су те кукавице племићи издајнички напустили; ти полтрони, који су браниоце њихове тобожне краљевине Хрватске и са њиховом поповштином најгрозније злостављали због вере; ти подлеци траже и налазе заштите код маћарске биготне краљице, код маћарског законодавства, траже одбрану њихове католичке вере, којој грози опасност од православља, које су они нечовечно и некажњено гонили.

И либералац Салаји налази за добро, да без прекора прећути тако нечовечну, част достојанство, човечанску понижавајућу себичност и интолерентност оних хрватских и маћарских законодаваца и дволичну и биготну политику интолерантне краљице; но још се не стиди лажним подацима бранити и одобравати такву гнусну политику.

У примедби на 51 страни поменутог свога дела говори Салаји овако: „У овој хрватској краљевини у Костајници и у Плашкој постојали су владике грчког обреда, који обоје у она доба у оној великој војничкој покрајини станујући, с тога и могаше изрећи онај законски закључак: да митрополиту у хрватској краљевини, разуми у грађанској, не дозвољава се уплив. А под именом Славоније“ тадашње законодавство разумевало је, само горњу Славонију, или жупаније: вараждинску, загребачку и крижевачку, на којем простору није било владике старе вере. А тако звана доња Славонија, или вировитичка, пожешка и сремска жупанија, још тада не бејаху утеловане, а митрополиту и владици пакрачком бејаше, ту, а на име у варадинској пуковнији и у Пожеги, место пребивања.“

Да је Салаји и овом приликом неистину говорио увериће се сваки, који сравни што је мало пре речено, да је баш у горњој Хрватској, а на име у манастиру Марчи била столица прво митрополиту Гаврилу, и потоњим православним владикама, и да су православни Срби у тим кра-

јевинама још од половине XV века живели, сведоче привилеђије цара Фердинанда I од 1564 год. „Brucker Libell.“ Цара Рудолфа II од 1578, и повластице дате Србима под насловм: „Statuta Walachorum“ од Фердинанда III потврђене год. 1630 у Регенсбургу, и које су од свакога потоњег цара па и од саме оне биготне царице Марије Терезе потврђене, ма да се ова царица није стидела потврдити у законском чланку 46 год. 1741 оне непоштене захтеве хрватских племића на сабору пожунском.

Што се тиче „краљевине Далмације“, која је била под Млечићима, да је и ту било православних Срба, о томе уверава нас упуство будимског јепархијског сабора својим посланицима на карловачки сабор год. 1744, где се у 24 тачки поменутог упуства ово казује: „Мимо све то, понеже народ наш греческаго закона в кралѣвстве Далмаціи, подъ властію славныя република венецианской сѫштіи, своего архиерея отъ 1725 лѣта пе имѣетъ, и о томъ в господина патриарха нашего непрестано просили. Тако ихъ кралевско величество, за височайшую милость поданнѣйше молимъ: да бы в томъ, како о своем крлѣвствѣ принадлежештей кралѣвинѣ височайше слово ходатаиства, чрезъ славныя републики посланике милостивѣйше учинити благоволили; да бы тога славныя републики дозволениемъ, слободно было нашемв господинв патриархв ондешнемв народв желаемаго епископа поставити и послати.“

Салаји, који износи само резултате и успех, а међу тим мудро ћути и непомиње узроке тих успеха, јер ти резултати и успеси то су плодови најнепоштеније политике, најгнусније махинације, коју је створила сдружена хрватско-мађарска аристократија.

И по томе је очевидно, да српско-хрватска народна задруга може поникћи коначним уништењем хрватско-мађар-

ске аристократије, овог вампира и најопаснијег непријатеља бољој будућности ова два, по крви и језику, братска народа.

Салаји дакле сасма наивно вели: „да је по смислу и речима захтеве хрватске господштине постао онај 46 законски чланак од 1741 год., предпоставком, да је „освештано краљевско величанство, по свом колико милостивом тако и усрдном закључку, а са једногласним одобрењем и гласањем станова и редова краљевине Далмације, Хрватске и Славоније, оне, у корист и ради обдржања (!) православне вере донесене статуте потврдило.“

Даље вели Салаји: „Сообразно жељи мађарских саборњака, донесен је 1741 год. 18 законски чланак, који у 3—6 за Србе велсважним (!) одсецима наређује: „да се даље, у бачкој, бодрошкој, чонградској, арадској и зарандској жупанији лежећа тако звана војничка места, земаљској и жупанијској јурисдикцији поврате (!) и да им се подчине; а по томе тамишки, сремски и дољно славонијски дистрикти, чим настане мирније државно стање, да се такође из нова утелују са угарском и да се мађарским јурисдикцијама подчине.

У тој цели наименоваће њено величанство комесаре, и то од стране мађарског палатина, а за Славонију бана Далмације, Хрватске и Славоније, а и станови и редови ових краљевина заједнички избраће комесаре, који ће у тамишким, сремским и дољно славонијским дистриктима, као и у осталим крајишничким деловима, одредити рад регулисања граница, згодно и довољно земљиште граничарима за њихово становање, а због званичног одношаја тако ће бити уређени, да у истии пределима, са осталим становницима, што плаћају порез, не буду помешани. И да се на тај начин избележена и предата земља, са остатком, у свему и подпуно подчини жупанијским јурисдикцијама.

А њено краљевско величаство, у овим странама државе лежећим жупанијама наименоваће велике жупане.“

Ови законски чланци сабора угарског неописано су озлоједили цео српски народ. И то незадовољство народа таквог је озбиљног карактера било, да је Марија Тереза ради умирења Срба издала 24 Априла 1743 год. и морала потврдити српске привилеђије.

То највише решење царичино, које је изашло из дворске канцеларије, а 18 Маја преко мађарске канцеларије експедовано у изводу гласи овако: „— — — — — узевши у призрење: да је патријарх Арсеније Јовановић архиепископ и митрополит, за време потоњег турског рата, по примеру свога предходника Арсена Чарнојевића, напустио своју пећску патријаршеску столицу, и са повереним му народом из турске царевине прешао у нашу државу, и овај народ подстрекао, да светој круни Угарској[1] и нашем узвишеном дому чини верне и корисне услуге; а именовани рацке фајте[2] народ, прикупив војску из Мађарске, Хрватске и Славоније, и о свом сопственом трошку набављеним војничким потребама добро спремљене, а у садањем жестоком рату, у Баварској, Чешкој и Италији противу нашег непријатеља наших земаља војујуће наше војске снажно и одважно бори се:“ потврђује царица са додатком „salvo jure alieno.“ Повластице, што је даровао њен отац и стриц „у сваком тексту, клаузулама и одељ-

---

[1] Салаји је у поменути царичин рескрипт утурио и додао ове три речи: »светој круни Угарској«, а у ориђиналу стоји само „нашем узвишеном дому.« Из овога се види, колико се може веровати туђинском а нарочито мађарском писцу, који у интересу мађарске сујете лажно додаје изразе, да свет обмане. (Види „Cabinets Archiv Zahl 118 vom Jahre 1743).

[2] И ове две речи „rácz faju« (рацке фајте) фалсификовао је славни Салаји, а у ориђиналу стоји »natio rasciana« (Види »Cabinets Archiv Zahl 118 vom Jahre 1743). Овај фалсификат показује, како је мрзео Салаји народ српски.

цима, у толико у колико су оне повластице у свом реду издате, и у колико оно што је изречено оствари се.“

Мимо тога налаже угарским становима и редовима, да рацком и српском народу, са њиховим правима и повластицама дозволи (!) живети, „догођ према нами и нашем светлом дому у верности и покорности без прекора остану“ и њих у овим њиховим правима противу оних и такових у одбрану узму, који у потврдници нашег љубљеног господина стрица од 29 Септембра 1706 године а у клаузули наведеном изразу: задржавајући себи — — — — — због рђавог тумачења поменуте рацке фајте[1] народу неке неприлике граде. — — — — Дато — у Прагу у нашем краљевском граду 18 Маја 1743 год. — — — — — — Марија Тереза. Гроф Баћани Лајуш. Фрања Колер.[2]

Видећи Марија Тереза големо пожртвовање српског народа после ове потврднице на четири године установила је „илирску“ дворску депутацију године 1746, и ова илирска депутација имала је да бди на извршењу и очувању српских привилеђија.

Овим делом царице Марије Терезе одбијен је овај први насртај мађарске и хрватске аристократије на уговорима освећена права и повластице српског народа. Но ови диндушмани немироваше, и ова нехотична милост младе царице наскоро је утонула у превеликој љубави и симпатији осетљиве краљице према лепушкастим мађарским аристократима, који су непрестано око своје обожене краљице лебдили.

---

[1] У орићиналу, што сам Салаји на страни 143-ој наводи, стоји изрично genti et populo Rascianorum, но Салаји ипак руковођен мржњом према Србима тај израз превео „rácz fajnak és népnek.“

[2] Види орићинални текст поменуте царичине потврднице: (Szalay стр. 140—143).

Но о томе ћемо доцније говорити.

А сада да се вратимо на рад српскога народа на опште народном сабору у Карловцима год. 1744.

Народни сабори, на којима је народ српски преко својих посланика изјављивао своје жеље и своје потребе износио, на којима је своју тугу, своју невољу, своје големе патње народ из свију крајева изјадао, као брат брату своме.

Општи народни сабор бејаше Србину оно свето и једино место, где су оне на јепархијским саборима покренуте мисли, и жеље налазили одјека у грудима најсвеснијих представника свеколиког народа.

Ван овога места није имао Србин где, да искрено прозбори о најпречим потребама свога народа, о својим тегобама и невољи, о сремствима да своју народну особину развије на просветном и политичком пољу.

Ови јепархијски са општим народним саборима даваше могућност, да Србин своје мисли измени са својом браћом, коју везиваше само једина веза, једини интерес, одбрана и подржавање својих привилеђија и верозакона.

Њихова географичка поцепаност, њихова подчињеност под разне господаре, различитост стања војничког и провинцијалног, различити закони и све друге од њихових непријатеља измајсторисане пречаге, не дадоше Србима да се политички развију.

И народ наш осећао је и познавао добро све ове мајсторије, што му спречаху, да се као народ развије.

Зато се наш народ на свима јепархијским и општим својим саборима најозбиљније старао, размишљао и договарао о сремствима, како би створио себи автономно и политично биће, као народ под заштитом јединог господара, с којим су његови предци уговорили, кад се оно кренуше са својих огњишта у туђу државу.

Мимо свега напрезања народних противника, још је живела у нашем народу свест, те је опазио и осујетио бар за овај пут подле улизичаре и сплетке својих вечитих непријатеља.

Ми смо на једном месту рекли, како су Срби из свију крајева изаслали посланике, да свог новог црквенога поглавара патријарха Арсена одпрате до престонице младе владарице.

Ови посланици народни са својим патријархом стигоше у Беч у најодсуднијем тренутку. Они су дознали какви је опасан законски закључак подписала царица приморана од мађарске и хрвацке аристократије.

И српски посланици са патријархом свечано протестоваху противу непријатељских закључака мађарскога сабора.

Са свију страна грозила је опасност престолу младе царице, на јуначким грудима српских војника одбијаху се нападаји моћних непријатеља царичиних.

Млада царица увидела је, да своје искрене браниоце Србе не сме вређати је, да ублажи ону очевидну неправду, која је српском народу нанешена од себичне мађарске и хрватске господштине.

Својим указом од 18 Маја 1743 потврди српско привилеђије а с тиме одгоди извршење оних нечовечних законских чланака, што је под моралним притиском на мађарском сабору подписала.

Том приликом одобри царица, по молби ових српских посланика, да се општенародни расправни сабор почетком идуће 1744 године сазове у Карловцима.

Српски посланици и патријарх враташе се кући јавивши народу за срећан успех свога посланства, ма да су знали оценити несталност и колебљивост младе владарице а уплив богате аристократије мађарске и калуђерске по-

повштине на женску околину царице а и на само превећ милостиво срце младе Марије Терезе.

И одмах за тим сазвани су јепархијски сабори, да се о том размисле, какве ће предлоге изнети на општи сабор преко својих посланика, а главна их је мисао руководила, како да сачувају своје привилеђије, а поглавито да обезбеде војничке крајине од развојиштења, и од подчињености под Мађаре.

Ми ћемо овде за сада изнети резултат рада будимског јенархијског сабора. Овај предлог довољно ће осветлити како сувремене потребе, тако и јавно мишљење народа српског.

Овај предлог јенархијског сабора сведен је у 24 тачке.[1] И овај будимски предлог примљен је на општем сабору од свију народних посланиа.

Ми ћемо тачку по тачку пропратити овај важан предлог, тумачећи узроке појединих захтева, тако и везу ових предлога са оним предлозима ранијих сабора.

Но ваља нам предходно коју рећи о краљевском комесару или комесарима. Прва тачка поменутог будимског предлога помиње само једног комесара: „опредѣленаго въ томъ высокаго кралевскаго комесара."

Међу тим Јиричек[2] вели: „Zum Publikation Allerhöchster Rescripte[3] sollte eiu National Congress einberuffen werden, zu welchem zwei landesfürstliche Commissäre, nämlich General Franz Freiher von Engelshofen von Seite des Militärs, und Graf Batthyan, Banus von Kroatien, als

[1] Види Спом из буд. архива II 36. бр. 137. стр. 308.

[2] „Actenmässige Dastellung der berh. der gr. n. u. Hierarchie in Oesterreich« на стр. 24 позивају се на кабинетски архив бр. 29. од 1744 год.

[3] Потврда патријарха Арсена IV. од 24 Априла 1743, и потврда народних привилеђија од 18 Маја 1743 године,

aber verhindert war, Alexander Graf Patačić de Zajezda von Seite des ungarischen (?) Provinciale[1] ernant wurde." — — — — — — „Der Congress wurde in Anfange des Monates Februars 1744 eröffnet und dauerte bis gegen Ende März. Es waren 98 Deputirte erschienen, aber ausser den Bischöfen wurden nur 76 zugelassen."[2]

На овом сабору дакле било је два комесара: Енгелсхофен за војничке крајине, а Баћањија за провинцијалце. Мађари дакле изинтригираше, да њихов човек комесарује на сабору. Ма да је Баћани био бан хрвацки, ништа мање тај чемерни бан бејаше мађарски магнат, и брат мађарског палатина Лајуша Баћаније. Из тога се види, колико су Мађари преко хрвацке аристокрације, господарили над јадном Хрвацком.

А сада прелазимо на претрес саборске радње, која се, као што рекосмо огледа у будимском предлогу.

У самом уводу казује сабор, како је краљица најмилостивије дозволила конгрес, а та се потреба јавила у народу, како по користи краљевског величаства, тако и у корист самога народа српског.

И по томе ми цели народ, који смо природно верни најсветлијем двору аустријском, преко краљевског комесара у највећој поданости и највећој покорности подносимо нашу просбу, која је исказана у сљедујућим тачкама:

1. По што на разним местима, а поглавито у слободним краљевским варошима нису публиковане најмилостивије потврђене народне привилеђије: за то молимо њихово краљевско величаство, да би чрез своју краљевску угар-

[1] Овај израз ungarischen Provinciale посве је неумесан, јер осим будимске јепархије, није ништа друго било под круном св. Стевана, зато је за посланика из провинцијала био наименован бан тројендне краљевине, а не мађарски званичник.
[2] Види Cabinets Archiv Zahl 101 und 132 vom Jahre 1744.

ску канцеларију, и краљевско намесничко веће налог поновити дало, како би се народне привилеђије публиковале и онде, где још нису публиковане.[1]

2. Како у народу поредка нема без политичког устројства, како је у привилеђијама назначио, то молимо да се по смислу истих привилеђија успостави народни маћистрат, који био склопљен од три духавна и десет мирских лица.

3. А дужност би била тога маћистрата, да брани и очува народне слободе од свију противника, како би се сва народна дела при светлом двору оправљати могла по смислу општих народних привилеђија, и да само ова народна маћистратуална лица могу ново шта прилагати и исправљати, а други нико; и да би најзад од оних 13 лица, тројица од разног чина, под именом депутације у Вечу постојано становала.

4. Тако исто, да би се свуда, где је наш народ помешан са другима у Угарској наши народњаци у сваком маћистрату и вармеђама у службу се постављали; како би поступно у напред били сенатори, бирови, среске судије, поджупани и велики жупани.

Где би који могао, да добије пошту.

5. Не мање, да би њихово краљевско величаство чрез своју угарску канцеларију и остала краљевска надлежателства, свима местима и градовима заповедило; да се нашим сународницима незабрањивало куповати непокретна добра, као куће, виногради и овима подобне; и да буде слободно у сваком месту, граду и вароши, где то може бити, дућане држати, и трговати, такође да занатлије могу бити у цеху, а поглавито, да би њихово величаство забранило противити се подизању цркве, где би год се подизали цркве православног закона.

[1] У овом предлогу тачке: 1, 4, 5, 6 тичу се Срба у краљевским варошицама, а на име у буд. епархији.

6. Тако исто, да би њихово краљевско величаство допустило, да племићи нашега народа могу куповати и закупити села и добра, као и други становници Угарске.

Што је сабор карловачки у 5 и 6 тачки захтевао узрок је тај, јер су добро познавали опаке намере својих противника. А да се нису у том варали наши ђедови, то нам доказује законски закључак пожунског сабора од 1741 године, у ком је утврђено: „да у простору тројedне краљевине само римокатолици могу имати непокретна добра."

Овим законским чланком лишени су били многи Срби својих властити добара, који нехтеше примити римпапску веру. И тако су остали само они Срби господари својих добара, који су изневерили своју веру и народност.

7. У седмој тачки захтевао је забор, да царица подари благородство оној десеторици мирским члановима народног мађистрата, и да сваки будући мисирски члан мађистрата добије благодордство, а најзад сви тринајест мађистратлија добију наслов: „краљевскога саветника." Што су Срби захтевали благородство за своје народне представнике, то је одговарало тадањем духу времена, ноје овај захтев у посљедицама посве штетан био, јер се већина ових нових племића по човечанској сујети приљубила и опријатељила са мађарским аристократизмом. Таква нова племићка породица по времену коначно се одродила.

8. Овај захтев у осмом члану посљедица је оним захтевима изјављеним у 2 и 3 члану овог саборског предлога.

Карловачки сабор захтева, да царица подари један доминијум, од куда би се издржавали чланови народног мађистрата.

Из овога доминијума имали се издржавати и српске народње школе.

Да су наши преци за издржавање својих школа одредили приходе од народних добара, јамачно би се боље користили.

Након четири године налазимо народне предлоге, да се српски питомци у страним земљама изучавају из опште народне касс и из прихода појединих јепископата.

Што се ова народња жеља није остварила, јамачно су криви били тадањи наши јепископи, који су из себичности тражили и нашли помоћи и заштиту противу ове корисне народње жеље, код својих протектора маџарске и немачке господе, који су свагда вољни били, да спрече умни развитак српског народа.

9. Познато нам је, како су поједини црквени поглавари често злоупотребили своју духовну власт, глобећи народ свој, а своје противнике гонили разним црквеним казнима, одлучењем од цркве, анатемама, и другим самовољним сревствима.

Како пак ови наши јепископи ни свог старешину митрополита ни патријарха слушали нису; то је карловачки сабор, пошто се постарао за поредак у световним пословима, желио уредити и црквено стање.

У том смислу и написана је ова 9-та тачка, у којој се казује: „ради боље духовне управе и међусобног сугласија, да би дозволило њихово величаство поставити у освећеном клиру духовни синод, коме ће председавати патријарх, а чланови тога синода да буду јепископи, архимандрити, игумни, протојереји, јеромонаси и мирски свећеници.

10. У овој тачки одређује се круг рада овом синоду, по коме би синод свакоме без разлике судио, који би погрешио противу предања св. отаца и црквених обичаја, а сваки да трпи оно, што му се досуди и што је заслужио.

11. Познато нам је и то, како је римска хијерархија подпомогнута од световних (маџарских и немачких)

силеција, од православне цркве насилно отимала цркве, манастире и народња црквена добра.

Зато у овом 11-ом члану моли сабор, да царица по привилеђијама у одбрану узме сремске манастире, противу којих је пуномоћник кнеза Одешкалкије парницу повео у тежњи, да од ових манастира отме црквенска добра. Не иначе, да оним манастирима, који немају писмене повластице, као што је манастир Бођани у Бачкој, и још друге, који су приморани давати деветак и десетак обдари слободом, да што на том земљишту имају, слободно држе.

12. Карловачки сабор нарочито заузима се за манастир Марчу, о коме смо на свом месту говорили, да је од памтивека принадлежао православној цркви, а римска црква безправно и насилно је присвојила овај манастир.

Сабор дакле моли, да би царица једном прекинула ово насиље, и народу српском оставила поменути манастир Марчу.

13. Ма да је од најстаријих времена, по саборским закључцима, за владе Матија Корвина, Владислава и Максимилијана, тако је и поново у привилеђијама изрично установљено, да народ српски буде слободан од давања десетка римским поповима, мађарским спахијама, тако и од свакоper сногa давања и намета „in Decimis, Contributionibus et quarteriis antiqua immunitate gaudeant;“ то су ипак римски попови и мађарске спахије махом газили ова законита права народа српског, изтезивајући од незаштићеног народа десетак, деветак, издржавање римских попова, и сваковрсним наметима глобећи народ српски.

Зато и преставници грозно угњетеног народа српског у овој 13-ој тачки траже заштиту од своје владарице, молећи, да она објавити изволи народу српском по краљевству Угарском, тако и у Славонији, Срему, Бачкој и Банату; да у напредак недају којима су приморани давати

десетак, но како клир тако и народ да десетак употребе на подмирење својих сопствених општинских и војничких потреба.

14. Овом тачком изјављују саборски посланици у име народа највеће негодовање противу развојиштења и провинцијалисања српске народне милиције. Ове и сљедујуће тачке управо су протест и најсвечанија ограда противу 46 законског чланка мађарског сабора. И тај протест целога народа српског овим речима изјављује општи народни сабор: „Врх тога, пошто најмилостивије привилеђије гласе: што би наш народ српски само оружјем служио; тако да њихово величаство наредити изволило, да се ни једна војничка крајина или шанац развојиштио и редуцирао, но шта више, да се у бољи поредак доведе и устроји, и да се већ развојиштени шанчеви успоставе и у пређашње стање доведу; нити пак при таквом преустројству туђинске официре мешати, но само оне од наше народности употребљавати. А у 22-ој тачки вели: „А за показане всевисочаишои милости ихъ крал. величества изволили би при такову аинрихтѹнгѣ нашои народнои милици поставити от националистовъ генераловъ, да би чрезъ то исто вѣрность и охота къ слѹжбѣ височаишои въ нацiонѣ ѹмножалася."

Из ових изјава сабора српског види се, како је народ српски негодовао због оног закључка мађарског сабора од год. 1741-ве.

А што је такође важно, и што најјасније говори, да је онај више поменути операт мађарски лажно износио, да су крајишнички официри омражени били у народу, јамачно не би тај народ захтевао, да се народњачки а не туђински официри постављају у народној милицији.

Но још из ранијих времена видимо, колико се народ

српски грозио и од помишља, да постану мађарски работници.

Тако налазимо већ у 25 тачки београдског сабора од год. 1730. где сабор изрично казује: „камера по експедициахъ своихъ есть ȣчинила, да бȣдȣть наши люди као и остали іобађи. Ми паки имамо своѥ правіце и привилегіе, да кȣпити и продавати насъ херцовти не могȣт.“

„Што светла камара цесарска по експедіціахъ своихъ ȣчиніла есть, да бȣде народъ нашъ, кои сȣ подъ спахилȣкомъ, какоти іобађи. Ми поредъ правилеђіа нашихъ стоимо и отговарамо се, да како нисȣ никадаръ іобађи били, тако и садъ прошеніе ȣмилѥно код єго светлаго цесарского величанства чинимо, да би насъ светли цесарски дворъ іобађе неȣчиниіо.“

Тако налазимо даље у 18 тачки поменутог сабора карловачког (1744) ову изјаву народних представника, где јасно исказују своја мишљења у овим речима: „Равно томȣ имѣли би ихъ крал. величаство надъ народомъ милость нашега национа подъ іобађъ недавати, како што у Славоніи, Сремȣ и Бачкои находится, но еште више таковихъ, которие дѣиствително іобађемъ стоетъ, освободити, да би милостивимъ привилегиамъ преюдиціи не бивало.“

У истом смислу написали и 20 тачку, у којој још одсудније протестују противу утеловања овим речима: „Притом инкорпорацију краљевини Славониіи и Принципата Срема[1]) и Бачке, котори житељи всѣ языка на-

[1]) Види Спом. будим. IV. 36: бр. 16 и 17. стр. 26—30. препис протеста српског од год. 1699, у коме се казује, како је незаконитим начином дошла фамилија Одескалкина до титуле херцега сремских, и до силних добара у Срему, и свечано протестује народ противу овог насиља, доказујући, да тај наслов припада само српским владарима.

шего, понеже милостивѣйшимъ привилегиамъ противо стоитъ, изволили би ихъ крал. величаство ꙋ дѣиство неставити: но паче по тенорꙋ свободи, самимъ орꙋжиемъ имъ слꙋжити ꙋчинити.

Што више овај карловачки сабор захтевао је, „да и они Срби, који по страним добрима и спахилуцима и под вармеђама у самој Угарској живе; да по наредби њиховог величаства онима, што на основу привилеђије са свеколиким народом уживају право слободне сеобе, та слобода неукрати се, но да могу и с места на место пресељавати се, и да имају слободу пресељивати се по целој држави њихова величаства.“

По томе видимо, да су наши стари сматрали за члана свог народа сваког Србина, ма где он живео, и да су и за ове, по Угарској живеће Србе захтевали уживање привилеђијских права. Кад су дакле и ови Срби сматрали се као изузетне од мађарских феудалних права и суђења, а да камо ли су Срби из војничке крајне имали право чувати се ово грозне благодети азијатске конституције.

Али да су Срби пуним правом одбијали насртај мађарског сабора од крајишничких српских земаља, доказ је тај, што на угарским саборима, који се држаху па свршетку XVII и у течају XVIII века, не бејаху представљени нити Срби, нити предели, што их ови заузеше. По том ни закони мађарског сабора не простираху се на српске војене колоније, и оне су зависиле, но смислу даних привилеђија народу српском, једино од бечке централне управе.

Још и боље ћемо се уверити, колико су Срби право имали одбрањивати од тих мађарских вармеђских средовечких иштитицуја, што се у 19 чланку саборског постулата у многим оригиналним жалбама поднешеним предходно

јепархијском сабору, побрајају насиља, што претрпеше Срби од необуздане мађарске господе и разних местима, а поглавито у комитату печујском, баранском, веспримском и толнанском.“

И за одклонити ова мађарска насиља од Срба живећих у помснутим жупанијама, захтевају народњи представници у поменутом 19 чланку; „да њихово краљевско величаство одреди комисију, која би као она у Славонији примала од народа тужбе, ове расправила, и уредбу учинила, да би људи излишне тегобе нетрпели.

Срби знајући колике су услуге учинили владару аустријском, а сећајући се својих уговора са истим владарима, с правом су дакле захтевали у 16-ој и 17 тачки: да је сва милиција по свима крајевима коначно ослобођена од сваке дације и роботе, као што гласе привилеђије. Такође да би сва народа нашега милиција слободна била као и свештенство од свакога плаћања на ђумруцима по целој Угарској.

Нами је познато, како су сви ранији народни и јепархијални сабори, а исто тако и многе општине, често зборили и тражили, да од српских општинских власти потврђене тестаменте ни варошки мађистрати ни жупанијске власти некваре. Као што је најзад сабор београдски год. 1730 забранио, да митрополити ненаслеђују заоставштине оних, који су умрли без насљедника.

Тако сада овај карловачки сабор (1744), допуњујући наредбу поменутог сабора београдског, у 15-ој тачки одређује: да све духовне и мирске без насљедника заостале посмртнине општи народњи мађистрат прикупи у општу народну касу, по смислу народних привилеђија.

Но није мање важно, што је овај сабор у 23 тачки исказао, јер се из тог поступка народних представника, огледа акт пијетета народњег према успомени умрлог несрећног деспота Ђорђа Бранковића.

Познато је и сувише, да кривица последњег деспота нити је судски испитана, па по томе ни пресуђена није могла бити.

Ма да је дакле политични поглавар народа српског по „државном резону“ 22 године, до спрти своје, противу свију човечанских права, у затвору држан био: то је још и његова породица на разбојнички начин лишена била свију добара, што их је ова породица столећама правно на основу краљевских донација уживала.

Потомци деспота Бранковића осташе просијаци, јер је бечка влада, разуме се из државних резона приграбила силна добра[1] од несрећног деспота, а одредила је несрећном

[1] Која су била добра Бранковића, види се из приложеног списа:

№ 5. (број рукописа Бранковићевих акта)

— die 12-ma Januarii et subsequentibus.

Coram Excelsa Commissione Neoaquistica producta sunt quaedam Camaralia Instrumenta Illustrissimi Domini Comitis Georgii Brankovics Slavo-Serborum ét Rascianorum Despotis etc. hac serie: ratione Bonorum Materno Avicorum medio Egregii Stephani Bayzath Mandatarii sui.

№ 1. Transumptum Literarum Donationalium Sigismnndi Principis super integro Castro Arad, paritep integro ejusdem nominis opido; Totalium item et integrorum Praediorum Balván, Csieser, Chiofock, Bátya, Bikacs, Sz. György et Sz. Ivany omnino in Comitatu Orodiensi existentium et situatorum cum Collatione Nobilitatis centum et sexaginta militibus Rascianis Lippensibus facta, de dato Albae Juliae die 18 Augusti Anno 1607 emanata ex Capitulo vero Varadiensi, Sabatho videlicet pro festo diei Beatorum Viti et Modesti Martyrum Anno 1620 extradata.

№ 2. Perennalis emptio Portionum Possessoriarium in Possessionibus Alsó et Felsö Csily; item integrorum Praediorum Valyen. Rastocs, Talagy et Kremenasza in Comitatu de Zarand. per Michaelem Talagy Michaeli Korda facta. cum inserti ibidem consensu Principis Anno 1618 die 12 Jannarii Albae Juliae expedito, ex Capitulo Varadiensi ipso die Beatae Luciae Virginis et Martyris. Anno 1647 exorta.

№ 3. Donatio Sigismundi Rákoczy Zavae Episcopo super Totalibus et integris praediis: Brusznik, Radamanoczia (Rad-

обманутом Бранковићу жалосно издржавање, а његовом сину Јовану уделише просијачки штап.

Узалуд се деспотов син и насљедник Јован обраћао молбом преко принца Јевђенија Савојског самом ћесару, да му се породична добра поврате.[1] Отмичари не нађоше за вредно, да одговоре овом потомку Бранковића.

Након тридесет и две године учини Марија Тереза велику милост (!) поклонивши српском народу мртве мученичке остатке насрећног деспота Бранковића. —

---

manovezc), Melitkocsa (Melytkozn), Zubatill (Şubatú) in Comitatu Orodiensi sub dato in Kolosvär die 28 Junii Anno 1607.

Litera E. Pura Statutio duarum jam mediate praemissis in Lippa 16 die Statutionis Anno 1607 peracta.

№ 4. Donatio principis Gabrielis Totalibus et integris Possessionibus Ivanisits, Sárcsa Zöldes, Tamaseste, et Becsey. in Comitatu Teömösiensi existentibus. Cibinii 26 Aprilis Anno Domini 1611 facta militibus Rascianis.

N-ro 5. Item (Principis) Gabrielis Donatio super praediis Hernyak, Copacsy in Comitatu Tömöjiensi, Laurentio Székely Joanni Cáspar de Lippa sub dato Albae-Iuliae die 19 May 1608

L(ite)ra K. Pura Statutio super jam mediate praemissis in Lippa 16 ejusdem Statutionis Anno 1611 peracta et relata.

N-ro 6. Nova Donatio Principis Gabrielis centum et sexaginta militibus Orodiensibus Rascianis super portionibus possessionum Arok et Ságh in Comitatu omnino Orodinesi cum inserta confirmatione Juris iniisse habiti eorundem Donationum collata Albae-Juliae die 7 Mäy Anno 1627.

L(ite)ra M. Pura Statutio ejusdem Possessionis pro dicto Donatario anno Domini 1608 die 20 Junii in Lippa die — — modi Statutionis 16 expedita.

N-ro 8. Protestionalis occassione deserti Loci Milit. per Gabrielem Principem pro parte — ensium Comitatui de Zarand sonans emanata de dato Albae-Juliae die 2 Augusti, Anno 160. —

N-ro 9. Gabrielis Principis Installatoria pro parte Joannis — bek, Ladislai Porcolab et Stephani Trombit(as) Albae-Juliae 20 Novembris. Anno 1610 (cum ad) nexa Donatione dictorum Donatariorum in Possessionibus Keresztur, Nádas et Godonovosz ela(rgita) (ex)tradata et emanatà.

Extractus genuinus Literarum Senatus registratus.

[1] Види Спис у архиву срп. уч. др. под бр. 169. и Срп. Љетопис од 1861 II. Стр. 61—73.

И то је учињено по молби овог сабора карловачког, који је изаслао нарочиту депутацију у Егер, која прикупив кости свога последњег деспота пренесе их у Карловце и изложи у саборној цркви. Патријарх Арсен IV Шакабента у присуству саборских посланика и непрегледне множине ожалошћеног народа, по обредима црквеним свечано опевао, и за тим испратио деспотов костур у манастир Крушедол, где ове мученичке кости сахранише у цркви до Мајке Анђелије.

Но је српски народ сувише пијетета имао према свом последњем деспоту, но што би се задовољио са овом спољном изјавом свог осећања.

Народни представници незаборавише на потомке свог деспота. У 23 тачкој саборског закључка препоручују милости царичиној два млада Бранковића два унука деспота Ђорђа, овим речима:

„На конец обштимъ всѣхъ гласом, поданѣише их кралевско величество молимъ, что бы национа нашего раихсграфовъ и от фамилиiи деспотскои два млада Бранковића, котори ѹ краинѣмъ падежѹ стоѧтъ, не ѹпустити; но за ѹтѣхѹ народа, въ мѣсто их многихъ добръ, котории послѣ первихъ турскихъ воискъ, фишкалѹ (царском) подпала: за воспитание и обѹчение ихъ пристоиною сѹпсистенцию помиловали их.“

Народ српски учинио је своју дужност, но двоглави орао нектеде испустити из својих канџа грабеж.

Након сто година умре последњи потомак силних Бранковића пукозник граф Јован у највећој сиротињи.

Народ, који се пијететом сећа на потомка оне породице, која бејаше кроз столећа уплетена са његовим бићем, чије име подсећаше га на своју самосталност, ал и на чемерне дане подчињености и големих јада; тај народ ни је заборавио и на своју браћу, па ма где они живели.

Тако се и представници народњи на сабору 1744 год. сећају своје браће у Далмацији, који у то доба бејаху под Млећићима. Ови биготни Млећићи недадоше православним Србима црквенског поглавара, у тежњи, да папизму подчине Далматинце, ове своје најбоље морнаре, који још од вајкада својом вештином и својим мишицама учинише, те је флота и трговина на мору најславнија била у Млећића, а њихова моћ од свију призната.

У својој невољи обратише се Далматинци својој браћи на сабору карловачком. И сабор брацки прихвати и усвоји жељу своје браће, и у свом елаборату сабарском у 24 тачки уврсти молбу Далматинаца овим речима: „Мимо све то, понеже народъ нашъ гречаскаго закона ꙋ кралѣвствꙋ Далмаціи, подъ властию славния републики венецианскои сꙋштіи, своего архиерея отъ 1725-ог лѣта неимѣетъ, и о томъ, ꙋ господина патриарха нашего непрестано просили. Тако ихъ краљевско величаство за височаишꙋю милость поданнѣише молимъ, да бы ꙋ томъ, како о своеи кралѣвстѣ принадлежештеи кралѣвинѣ, височаише слово ходатаиства, чрезъ славныя републики посланика милостивѣише ꙋчинити благоволили; да бы тоя славныя републики дозволениемъ свободно было, нашемꙋ патріархꙋ ондашнемꙋ народꙋ желаемаго епископа поставити и послати.

Но није сва жеља српског народа у поменутим постулатима карловачког сабора исказана.

Ми имамо још велеважних података, што је наш народ из разних крајева овом сабору подносио.

Тако налазимо по све важан предлог будимских Срба, који су преко својих посланика Петра Димића и Гаврила Станковића изнели на опште народни сабор.

Од свију дојакошњих предлога будимских Срба ово је најзначајнији и најважнији. Због краткоће времена овај

предлог није дошао на дневни ред. За то су будимски посланици овај исти предлог изнели поново на карловачи сабор год. 1769-те.

Поменути велевачни предлог Будимаца по орићиналу гласи овако:

„Изјава и захтеви господара (општинских чланова) из слободне краљевске поштене будимске вароши Табани, што траже од господина најблаженијег (патријарха), који се помоћу божијом подигао на престо архијерејски, да обећа, да ће следујуће тачке предлога цело и подпуно одржавати и својски испуњавати како његово блаженство, тако и остали јепископи, и да би они у свом столичном граду и месту у Карловцима, писмено и печатима потврдили. А не као што је у пређашњим нашим саборима бивало, који су не мало негодовање узроковали, а чрез њих није имало опшество користи; јер што су данас подизали, су тра су разорили. И ако по сили слједујућих тачака саизволи господин најблаженији патријарх да их одржава, како његово блаженство, таке и друга господа јепискупи, и обећају се подпуно испуњавати, ради општег покоја и користи, и ово своје обећање својим подписима и печатима потврде: то смо ми његови, и он наш до краја живота, а иначе никако.

I. Да његово блаженство несаизволи савет и дело духовно, војинетавно или камерално, ма какво то било, особито да нерадн по својој вољи и са својим млађима, који коначно да буду искључени из савета: но да се његовом блаженству придаду по опште народном сагласију четири искусна лица и од духовног, војничког и камералног чина, која споменута четири лица да се од народа изберу и са сагласијем његовог блаженства да се потврде. Да се изберу и нареде и за саветнине поставе она четири лица, с којима ће његово блаженство договорити се и ве-

ћати, и осим знања ова четири наређена лица, да коначно не чини никаквог савета ни дела, ни његово блаженство без њих ни они без његова блаженства, а ни његово блаженство, ни они без народа, но скупа шњима и с народом; а не као што је досада било, што су архијепископи, особито по својој вољи и по савету својих млађих, што су ктели, то су и радили. Одкуда није што друго рађало се но забуне и поруга вере, неслога, штета, и убитак целоме народу. О чему смо и сувише уверени.

Такођер, како општа народна каса, тако и остало архијепископско имање, да буде у рукама и у власти поменутих од свега народа изабраних четири лица. А не како је бивало, што се допуштало до руку митрополитских дворјана, чрез које опште народна каса и архијепископска имовина није се умножила но коначно пропала. Као што то данас очито видимо. Од какве би нам потребе било, да имамо општу народну касу, и њу да сабирамо, а народ да нема никакве користи од пометуте касе. Тако исто, да предречена четири саветника сваке године регледе рачуне од опште народних прихода, изузевши оно, што по одобрењу свега народа одређено буде на трошак његовом блаженству.

II. „Да господин најблаженији патријарх никаквим образом саизволи избрати ма кога на упражњену јепархију кандидата и краљевском двору представити, и на јепархију поставити, по вољи својој или својих млађих, без знања ова четири саветника и целога народа. Но коме саизволи народ, и кога народ изберe, и нађе достојна како науком, тако и са свима благим наравима даровита; тога да кандидује и краљевом величаству

предложи, и на јепархију да постави учена, искусна, који ће добро чувати своје стадо. И да се не обзире, што он при двору архијепископском и јепископоком услужан био. Као што је то досада било, да би једном легла превелика неслога. Тако исто и свећеника у својој јепархији да непостави неучена, недостојна, ни без сагласија вароши или места онога."

Из ове две тачке види се, како је народ српски брижљиво чувао своја права и желео је свога црквеног поглавара да ограничи законима, да не би чинио злоупотребе.

Као што се види из овога будимског предлога, народ је застрашен поступцима умрлог митрополита Вићентија Јовановића, који је покушао, да поунијати народ, а међутим и сувише вољан био, да као слепо оруђе, послужи и ћесару а и осталој немачкој и мађарској господи. А стрепња народа и сувише је оправдана, што знамо, како су мађарска господа пре три године (1741) на права народња насрнули.

Од свију страна налазећи се у опасности, није чудо, што је наш народ зазирао и од свога црквеног поглавара. Да би се дакле народ од могуће беде зачувáо: то у својој суверенoj власти наређује четири саветника, који ће окружавати патријарха, и без којих да не сме патријарх савет држати ни дела свршавати. Но као што патријарх без ових саветника, ни саветници без патријарха, тако ни патријарх и саветници да несмеду без народа саветовати се ни доконавати о општим народним пословима.

У истој тачки захтева народ, да **народна каса** и **митрополитска имаовина стоје под надзором** и **у рукама она четири од свега народа избрана саветника**. А не као дасада, што је и народна каса и митрополитска имаовина налазила се у рукама митрополитових дворјана, који не само што нису умножили народну касу ни митрополитско имање, но су ово коначно упропастили. Као што веле сада очито видимо. И још веле даље;

на што би нам била та народна каса у коју би прибирали новце, а народ не би отуда користи имао од поменуте касе. А да би се ова народна каса сачувала, захтева се у овој тачки предлога, да именована четири народна саветника сваке године прегледе рачуне од општих народних прихода. А у рачуну могу ови саветници признати само оне издатке, што је патријарху од свега народа одобрено на трошак.

У другој тачки захтева народ, да патријарх по својој вољи или по вољи својих млађи несме кандидовати јепископа на нову јепархију, но у договору са она четири народна саветника и целога народа. Коме дакле саизволи народ, и кога народ изберe и нађе достојна како науком тако и са благим наравима даровита; тога да кандидује и краљу на потврду предложи.

На јепархију да пошаље човека науком отлична, искусна и који ће добро чувати поверено му стадо. А при овом избору, да се необзире на оне, који су двору архијепискупском или јепиской само услужни били, као слепа оруђа и улазице својих старешина. Као што је вели на жалост досада било. Но да се овом злу на пут стане, те да би једном престала неслога, која је због ових злоупотреба народ упропаштавала.

Са овим горњим захтевом сагласно нарећује народ, да ни владика у својој јепархији несме постављати свећеника на парохију неучена и недостојна, и без сагласија вароши или места.

Наш народ, имајући право да себи изберe црквеног поглавара, задржао је и упражњавао право да сам себи бира и владике. Што смо на толико места доказали поузданим историјским подацима.

Овде ћемо још само показати, зашто је народ на поменутом сабору о праву избора владичина говорио.

Патријарх Арсен навикпут на самовољу у старој својој престоници, а мимо тога по сведочби славног нашег историка Рајића, окружен посве глупом околином калуђерском, чинио је многе злоупотребе.

Но народ нектеде трпети те злоупотребе, већ одма стане на пут тој самовољи патријарховој.

У једној просби од год. 1740 жали се потиски и поморишки народ царици, како је патријарх Арсеније без знања, сагласија и дозволења народњег завладичио неког Јована Ђорђсвића. А по сили привилеђија „народ има право да бира и самог патријарха, па потом и владике. Патријарсима и митрополитима пристоји право само посвећења, а никако и избор владике, кога само народ дотичне јепархије може бирати.

Подобни иступи црквених поглавара принудили су народ, да на општим саборима што више и што боље ограничи такву самовољу патријарха или митрополита.

Такви узроци принудише и Будимце, те су у другој тачки и на другим местима јасно исказали и прописали начин, како да се митрополит и владике ограниче.

Колики је био број оних безпосличара, који су у пратријаршеском двору о народном трошку живели, међу собом гложећи се, и бавећи се интригама и сплеткама, то нам показује трећа тачка будимског предлога, у коме народ нарећује, да патријарх не сме држати на двору осим двадесет лица, које ће народ одредити, због прекомерног трошка, као што је до скора бивало.

Шта су ове придворне слуге зла по народу чинили, најбоље види се из четврте тачке истога предлога, у коме се нарећује: „да господин патријарх конечно не имат во својеј јепархији чрез себе и своје служитеље бедни народ глобити, безмерно и неприлично узимати: но колико по народном сагласију уречено будет, чтоб јединожд престала

тужба и печал од овец противу пастира, и не би било целому религиону нашему на пониженье.

У петој, шестој и петнајестој тачки говоре Будимци на који начин да се просветни заводи у народу подижу и издржавају.

Ми смо већ једном показали, како је наш народ чезнуо за просветом, и како је већ на сабору 1708 год. закључио, да се у Карловцима подигне велика школа, а по осталим крајевима основне школе. И то смо показали, како је на свима познијим саборима бринуо се о подисању просветних завода.

Но је најзнатније, што је исказано о унапређењу просвете у поменутим предлозима.

У петој тачки захтева се, да патријарх „окром школ партикуларних, да таштитсја всјачески опште народне школе уредити, и урежденье садержавати, а не како в скоро пресшедшим временем случилосја. Из школ бо происходит третие рождение, архиепископи, епископи, свјештеници и народ.

У шестој тачки предлажу Будимци, што још од народа није никад предлагано, а то је; „из општенародне касе да имадутсја најменше по два ђака во инија краљевини и земљах непрестано содержавати, и трошак на њих употребљавати, чтоб и наш народ јединожди чрез своја почал а не чрез инија уста говорити.“

И најзад у петнајестој тачки захтевају: „чтоб кији ждо јепископ во својеј јепархији по варошах и мјестах тштал сја школи производити, но јединог проповједника имјети при себи; и о својем трошку по јединаго ђака непрестано во иних страних и земљах на науки имјети.“

Седма тачка стоји у свези са четвртом, у овој народ изјављује: „господин блажењејши фамилији својој конечно толико пристрастија неимјети, и корест себе собирати, и чрез их какова доношенија и препоруки примати.

Таква је од вајкада била околина архијепископа и јепископа, да се обистини јеванђелска, изрека: одкуд закон отуда и безакоње.

Даље се наређује у истој седмој тачки: „такожде же еже от црковнаго стјажанија и обштаго, било в коих либо вештех, движимихъ и недвижимихъ, в животје и при смерти својеј отдат би не могал. Но еже собоју стјажал ест или стјажет, всја предреченим господаром совјетником, со знањем опште народним до руку во општину придадетсја. Подобње и прочи јепископи. А не јако в скоро прешедшем времени дјејалосја."

На свакомп сабору одређиван је био свитак, у коме се наређују приходи јепископа и свештеника.

У овом предлогу осма тачка о том говори и наређује овим речима: „господин блаженјејши свитак от народа урежденп да штатитсја цјело и подпуно обдержавати, и не допуштат господом јепископом преко свитка по својеј вољи, јако они хоштет, тако и творит."

У деветој тачки узима народ у заштиту јепископе и свештенике против самовоље митрополита. „Господин блаженјејши за каковују либо кривицу, да не имјејет јепископа или кого от клера без знања целаго народа штрофовати, или со степена низложити, за уклонитисја поношенија цјелому религиону, јако пред сим бивало."

Десетом тачком ограничавају владике, да не глобе народ. „Сваки јепископ по општенародно установленом свитку, да има од својих дијецезанов своје надлежаштеје (преко свитка конечно да не дерзнет) узимати, да не би чрез своје млађе, какоти јексархе, протопопе и прочеје бједни народ безмјерно глобил, ни мертваца цјенил, неприличне вјенчанице и милостиње силоју од бједних људи изтезивал, но јелико му кто что својеволно соизволит дати, со тим да будет контент.

Ова тачка стоји у вези са четвртом и осмом тачком поменутог предлога, у цели, да митрополитима а и владикама стане на пут, да не би народ глобили.

Зајиста је вапијући грех био, што су наши стари црквени поглавари безмерно глобили народ, који је по својој склоности радо давао на цркве школе и свећенике.

У споменицима будимског и пештанског архива саопштили смо повише тестамената, из којих се види, да су тако рећи више остављали манастирима, црквама, митрополитима, владикама и поповима, но својим најближим сродницима.

Из једанајесте тачке дознајемо, како су јепископи грамзили за земним благом, ма да су своје верне упућивали на небеска блага. И ово је највеће зло, што је народ од својих владика трпео, и што је морало убити у клици веру, коју је народ имао према црквеним поглаварима.

Владике су за новце постављали свештенике и учитеље, шиљали у народ људе, који осем требника и јеванђелија ни читати умели нису. Природна је посљедица била, те је наш народ поступно морао опадати морално и материјално поред таквих глупих и раскошних владика.

У већ поменутој просби потиских и поморских крајишника налазимо, где се жале царици: „како им је патријарх натурио задуховног пастира (протосин-

ђела Јована Ђорђевића), незналицу и идиота, који ни читати ни писати зна, ни што разуме, по чијој би невештини наш народ коначно пропао, који је иначе већ крајње напуштен и занемарен — — — — одвраћен од своје старе добродетели и урођене правичности. — — — — А то све долази са оскудице у научним јепископима, који овај прост и задивљачен народ и попове као што треба ја ли неумеју или баш нећеју да поуче — — — — — — — и ако се због грјехова наших хришћана дозволи, да буде такви пастир, како ли ће њему поверено стадо напредовати у божијим законима и у вери — — — — — пошто је владичанска наклоност и страст само у томе, да раскошно живе, и да десницом и левицом отима од јадног народа."

Отуда је она брига и старање у народу, што се огледа у једанајестој тачки будимског предлога: „ни један јепископ да может по својој вољи свештенике произвести на степен свјаштенства иного, не смотрја учен ли он или ни, но само имјејет ли задовољно новаца, тој и свајштенства достојин, о чему задовољно екснеријенције имјејем. Но јегоже варош и мјесто изберет и видит искусна во сем, јако науком, тако и добрими нарави, чтоб од јего непроисходило цјелому религијону и народу уничиженије, но слава, когда бо сам невједјајет, како может иного научити.

А на другом месту вели за свештеника „что би за свјетилника бил, а не за безчастије религиону, клиру и народу. Бо в њекотори нињешни јепископи обичај јест, несмотрети, учен ли он, на ползу ли будет народу, достојин ли свја-

штенства, но само јако пред рјекохом, имјелет ли он дуката, достојин јест свјаштенства.“

У истом смислу говори и дванајеста тачка предлога будимског. „Једини кијиждо јепископ чтистелив би бил, не интереса својего ради, что в некотори јепархија јавствено видитсја, да их (јепископа) всја чувства не иному, токмо безмјерному и богомрскому пјењазособранију склонена сут, которије на посљедак без всјако јего иној ползи разхиштено бивајет. Но народ свој по својему званију учил би, и позор остри на јему подчиненија свјаштеники имјел би, что би и они в парохији својеј благочино поступали, народ учили, а не развраштали чрез их пијанства, псовке и битке со својим парохијаном. Весма бо редко и почти никогда слишахом, что би гдје нашег свјаштеника, игумана, протопопу, попа или калуђера хвалили, да он добро свој народ по своему званију учит, и на пут благочинија и благочестија настављајет. Но то једино од предречених слишитсја: „Ха брате, над нашим протом или попом не има човека, који би више вина поднео, како седне од подне до зоре може пити, да се не крене с мјеста. Ала баш је човек. Чујеш брате, не ватај се ти с нашим игуманом пити, не.“

„Что би ни један јепископ својего ради интереса обштег духовника постављал, котори ни сам себе не зна љечити, а камо ли другог уврачевати, котори невједајет себје разрјешити, како може иног ослободити, а да не испољњајетсја (пословица); „сљепац сљепца водит, и оби в јаму впадут“, по искусна в всјачем и силу духовенствија знајушта.“

У првој и седмој тачки овога предлога јасно се огледа тежња, да се црквенски поглавар митрополит заокружи и ограничи са народним саветницима.

Тако у дванајестој тачки (по препису) одређују се „два саветника или тутора, који ће окружавати владике, и скојима ће договарати се о свакОм делу, и они ће бити од народа уређени саветници.“

„И кад би се јепископу оне дијецезе смрт прикључила, да присуствују саветници или тутори код самртника јепископа, да би се јепископско имање неразграбљавало, као што је досада било.“

„Ни је дао јепископ особито са својима млађима не чини савет или важно дело, без знања више именоватих саветника и народа, ни да чини ни да твори, ни парницу да започиње; но да буде обвезан своме архијепископу, саветницима и народу јавити; а ови о томе да се постарају. Нити има сам по себи да неку јепархију захтева од цесарског двора; јер се отуда рађа само неслога.

У тринајестој тачки предлога прописује народ и јепископима, што је прописао и митрополиту у седмој тачки. Захтева дакле народ, да владике небуду пристрасни према својој родбини, ни да их око себе прикупљају, нити пак да од њих примају доношења и препоруке. Даље наређује се: да владика не би за живота и на самрти својој родбини додавао, што је црквено имање или опште народно, било ма шта; покретно или непокретно, но све што је сам собом прибавио, или прибави, све то да у руке преда именованој четворици избраних господара саветника са знањем општенародним. А не као што је било у скоропрошлом времену.

И истој тачки налаже се, да се владике повинују архијепископу, да се једном уталожи несједињење.

Четрнајеста тачка строго забрањује владикама: „да не дрзну ма кога свога дијецазала проклети или подчинити неком отлучењу од цркве, што се до јако често збивало.“ О чему имамо на жалост сувише примера у разним спо-

женицима; да се, због таквих средовечних појава, рађала омраза и неслога у народу.

Петнајеста тачка значајна је по томе, што се у њој препоручује као у V и VI тачки; да се потруди сваки јепископ у својој јепархији по варошима и селима школе подизати, и по једног проповедника имати при себи. Такођер о свом трошку по једног ђака непрестано издржавати на наукама по иностранству и по туђим државама.

У шеснајестој тачки изјављује се жеља, да ни један владика за себе самога не држи у Бечу агента, но једног оппттенародног, кога народ са митрополитом избере, да би једном било јединства у народу. Ова народна жеља била је по све умесна, што су владике и онако били самовољни и радили без народњег знања, и непрестано сплеткарили код двора лично, и преко својих агената. А да би у свако доба њихови лични интереси заступљени били: то су издржавали у Бечу сваки свог агента. Отуда се порађала неслога између њих, митрополита и народа, што су ови бечки агенти у свом интересу својски подпиривали. Народ је по све негодовао и осуђивао ову себичност својих поглавара, и није пропустио прилику, да на саборима изјави жељу, да се владикама забрани то вечито парничење.

Пошто је народ на овај начин изјавио своје жеље, захтевао је од својих црквених поглавара, да се пре избора усмено и писмено обвежу пред народом, како ће ове народне жеље, у 16 тачака изложене, усвојити и одржати. И на том основу у седамнајестој тачки очито налаже својим посланицима: да само на тај начин бирају новог митрополита, пошто од свију владика добију уверење, да ће народне жеље усвојити. А кад то уверење набаве, да изберу митрополита, и за његову потврду учине нужне кораке код краљевског двора.

У свези са овим у осамнајестој тачки захтева народ,

да сабор изиште од цара потврду и публикацију својих народних привилеђија, но да сабор добро пази, да се у привилеђије не увуку неке нове тачке, које би закону и народу противне биле.

Не иначе у деветнајестој тачки моле цара, да народ по сили привилеђија ужива своју слободу, како духовни тако и мирски чин, што под влашћу ћесаревој живи. И да би по томе дозвољено било по варошима и селима цркве поправљати и из нова правити. Да буде дозвољено народу на свом језику судити се, осим у кривичним делима, како се не би јадни народ губио и упропаштавао због тумаче и адвокате. Да се њихове тестаменте не кваре. И да се најзад не силује народ празновати и своје и римске празнике, јер је по све несносно бреме народу двоје празновати празнике, и поглавито због рђавог времена.

У двадесетој тачки моле се цару, да им дозволи у војничким и световним судовима имати своје сународнике, пошто су и они смешани у војничком и грађанском стању.

И ове своје дивне предлоге завршују Будимци двадесет првом тачком у којој се нарећује, да се трошкови на сабор подмире прилозима из јепархија.

Осим овога предлога добили су будимски посланици и упуства, која су изложена у 13 тачака, које се већином слажу са предлогом.

Само последња тачка засебно заступа интересе будимских Срба, који моле сабор, да преко царског комесара подејствује од двора налог, по коме би и будимски мађистрат публиковао српске народне привилеђије, које до селе није публиковао, изговарајући се, да од двора нема нарочити налог о томе.[1]

Мимо предлога и упуства још су будимски посланици поднели сабору и жалбу Срба из будимског дистрикта противу мађарске световне и духовне власти.[2]

[1] Види налог краљевског намесништва из Пожуна од 16 Децембра 1743 бр. 150. Стр. 340 и 341).

[2] Види спом из буд. арх. II зб. бр. 140. Стр. 322-325.

АНАЛИЗЕ СРПСКИХ МИНЕРАЛНИХ ВОДА.

3. Анализа терме бање алексиначке.

Температура воде (12/7 1874) 37,2°R — 46,5°C.
Температура ваздуха (у хладу) 23°R — 28,8°C.
Специфична тежина воде (на 20°C) 1,00043.

Терма бање алексиначке извире на северо-западној страни подножја једнога брега, који се из кречног камена састоји. Брдо ово подигнуто је ерупцијом трахита (ортоклас олигоклас-кварц трахит), с тога Жигмонди држи, да топлота ове воде долази отуда, што у великој дубини пролази близу поред пукотина трахита. Сама вода извире из пукотина кречне стене, избацујући непрестано гасне клобуке; извор лежи у земљи до 3 метра, и толико је јак, да у једном сату даје од прилике 25 кубних метара воде. Вода је по себи бистра, без икакве боје и мириса, а укусом нас на кречне воде подсећа; у суду остаје дуго непромењена, испуштајући ситне гасне меуриће, а кад је дуже кувамо хоће да се замути, одвајајући бео талог од неутралних карбоната; исто тако и у току свом одваја карбонат калцијума, који се на земљи као чврста кора вата. Да су и Римљани знали за ову терму, и да су се и они њоме служили, казују нам они остатци римских грађевина, који се и данас на том месту виђају.

Температуру воде мерио сам Ромировим и Целзијусовим термометром, на којима је подела степена толико размакнута, да сам и делово једнога степена ценити могао. Термометре сам спуштао у извор у једном повећем стакленом цилиндру, који сам у воду загњурио и после дужег времена извлачио сам га пуна воде, и температуру на термометрима брзо прочитао. — Специфичну тежину одредио сам у једној флаши, која је Фрезенијусовом пикнометру подобна, но која на запушачу и један термометар има, којим се температура мерене воде одредити може. Ова флаша вата управо 100 грм. дестилисане воде на температури 14°R. При овом опиту измерио сам прво празну флашу, за тим пуну дестилисане воде и најзад пуну бањске воде, пазећи да у оба последња случаја вода истоветну температуру има; ја сам градио овај опит на 16,°R. Тежину ове запремине бањске воде поделио сам тежином исте запремине дестилисане воде, добивени количник јесте тражена специфична тежина.

Воду за анализу наточио сам из славине што у амам тече, и у флашама, са добрим запушачима стакленим, донео сам у лабораторију. Гас сам у самом извору уватио, и то нешто у цеви стаклене, које сам одма дуваљком затопио, а нешто у флаше, које сам плутом запушио и воском добро затопио. Још на извору сам опазио, да у овом гасу мало има угљен-диоксида, јер се у калијум-хидрату врло мало раствара.

Осим овога извора, који је у вароши самој, постоји још један у кориту бањске реке, за 1 километар испод вароши, који се Бањица зове. Ова је вода у свему подобна прво-поменутој, само је нешто мало ладнија и нешто мање минералних састојака садржи; ово долази по свој прилици отуда, што се та вода са обичном слатком водом меша; или јој је може бити пут до површине земље много

дужи. Вода бањице топла је 29,5°R = 37°C, а у једном литру те воде има 0,1656 грм. сталних тела; бистра је, без мириса, са кречним укусом; извире на подножју истога брега из кречне стене, избацајући гасне клобукове као и прва вода.

Ја ћу да изложим овде одма анализу воде бање алексиначке, а не ћу се упуштати у то, да описујем сам ток анализе, јер сам се и овом приликом држао у главноме оне исте методе, коју сам код анализе „Врњачке бање“ и „Киселе воде“ изложио.

А. Анализа воде.

1. Оригинални бројеви анализа; 1 литар воде садржи:

Калијум-оксид K_2O	0,00772.	грм.
Натријум-оксид Na_2O.	0,00699.	„
Натријум-хлорид $NaCl$	0,00939.	„
Калцијум-оксид CaO.	0,10054.	„
Магнезијум-оксид MgO	0,00950.	„
Алуминијум-оксид Al_2O_3.	0,00279.	„
Феро-оксид FeO	0,00156.	„
Силицијум-оксид SiO_2.	0,02244.	„
Сумпорна кис. као SO_3	0,01030.	„
Угљена кис. као CO_2.	0,21130.	„
Укупни састојци	0,38253.	грм.

2. Срачунати састав воде; 1 литар воде садржи:

Натријум-хлорид $NaCl$	0,00939.	грм.
Натријум-карбонат Na_2CO_3	0,01195.	„
Калијум-карбонат K_2CO_3.	0,01133.	„
Калцијум-сулфат $CaSO_4$.	0,01751.	„
Калцијум-карбонат $CaCO_3$.	0,16665.	„
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$.	0,01996.	„
Гвожђа-карбонат $FeCO_3$.	0,00252.	„

Алуминијум-оксид Al_2O_3. . .	0,00279. грм.
Силицијум-оксид SiO_2. . . .	0,02244. „
Стална тела скупа	0,26454. грм.
CO_2 слободна и као бикарбонат.	0,11799. грм.
Укупни састојци	0,38253. грм.
Непосредно одређена стална тела из 1 литра.	0,2666. грм.

Б. Анализа гаса.

Гас, који сам на извору Бање алексиначке уватио, испитао сам по гасометријским методама Бунзеновим. У једну евдиометарску цев упустио сам 54 куб. сант. мет. овога гаса, па сам у цев унео овлажену куглицу калијум-хидрата; после неког времена смањила се запремина гаса у евдиометру за 4,2 куб. с. м. а то је угљен-диоксид, који је калијум-хидрат упио = 7,8 куб. с. м. %. За овим сам увукао у цев куглу фосфора; и фосфор је упио нешто из овога гаса, па сад му је смањена запремина за 1,5 куб. с. м.; то је кисеоник = 2,8 куб. с. м. %. Кисеоник сам одредио квантитативно и овако: у евдиометарску цев упустио сам 49 куб. с. м. гаса који испитујем, за тим сам му додао 15 куб. с. м. праскајућег гаса, и 13,6 куб. с. м. чистог водоника (обадва гаса добивена су електролизом воде), па сам електричном варницом запалио ову смешу. После експлозије смањена је запремина гаса у евдиометру, и то сав праскајући гас претворио се у воду, а један део додатог водоника сагорео је исто тако са кисеоником, што је у испитаном гасу био. Праскајућег гаса додао сам с тога, да би експлозију у евдиометру подпомогао. Кад сам сравнио запремину гаса пре и после експлозије, — водећи рачун о изгорелом праскајућем гасу и о напону водене паре, — нашао сам да је од додатог водоника изго-

рело са кисеоником испитиваног гаса за 4 куб. с. м. Из овога сам израчунао да је у испитиваном гасу било кисеоника 2,7 куб. с. м. %.

Онај гас, што је после прва два опита у цеви заостао, јесте азот; о томе сам се овако уверио: ономе гасу, што је у евдиометру заостао после абсорбције угљен-диоксида и кисеоника, додао сам 10,5 куб. с. м. праскајућег гаса и 5,2 куб. с. м. чистог кисеоника, па сам га онда електричном варницом запалио; после експлозије видео сам да је само праскајући гас изгорео, а то показује, да у испитиваном гасу није било никаквог сагорљивог гаса, дакле је сам азот.

Гасна анализа казује нам дакле да испитани гас садржи: угљен-диоксида, кисеоника и азота, и то у овој количини:

Азот. . . .	89,5	куб.	с.	м.
Кисеоник . . .	2,7	„	„	„
Угљен-диоксид.	7,8	„	„	„
	100,0	куб.	с.	м.

Београд, у фебруару 1875.

С. М. Лозанић.

ДВОСТРУКО ПРЕЛАМАЊЕ СВЕТЛОСТИ

ОД

ДИМИТРИЈА СТОЈАНОВИЋА.

I.

Кад сунчани зрак пређе из једне средине у другу којој су физичка својства различна од оних у првој средини, онда као што је познато, зрак не задржава свој правац него скреће. Ако је нова средина исотропна т. ј. хомогено тело, које у свима правцима има иста физичка својства, нови правац зрака лежи у продуженој равнини упадања а синус угла упадања ка синусу за угао преламања стоји у сталној али за сваку средину различној размери, коју називамо изложилац преламања. Овако преламање светлости називамо просто преламање а тако преламају светлост у опште сва провидна тела у аморфном стању.

Анисотропне средине т. ј. такође хомогена тела но која у разним правцима имају и различна физичка својства, не преламају светлост по казаном закону за просто преламање, него не сматрајући на цепање светлости, преламају зрак на два једно од друго сасма различна дела, који су једно спрам друго више или мање нагнути, како је кад нова средина и угао упадања. Овако преламање светлости називаћемо двоструко преламање. Таква су ани-

сотропна тела сви провидни кристали, изузимајући тесуларну систему.

Кристали остали пет система преламају истина светлост двоструко, али се опет разликују између себе по томе, што код неких има само један правац, у коме се зрак не дели. Такви правци називају се оптичке осовине. Код других напротив кристала има два правца, који то својство притежавају. С тога се сви кристали у физичком погледу деле на кристале са једном и са две оптичке осовине.

Сви кристали тригоналне и хексаногалне системе имају само по једну оптичку осовину а кристали остале три системе т. ј. исоклиничке, моноклиничке и триклиничке системе имају по две оптичке осовине.

Најпре да говоримо о кристалима са једном општичком осовином.

У кристалима са једном општичком осовином један од оба зрака прелама се по поменутим законима за просто преламање, јер је изложилац преламања за једну исту средину увек стална количина. Други део тога зрака не прелама се по тим законима, те се са тога и назива необично преломљени зрак. У течају ове расправе први ћу називати правилан а други неправилан зрак.

Са неправилна зрака делимо кристале са једном оптичком осовином у две врсте. У прву врсту упоређујемо оне кристале, у којих је изложилац преламања за неправилни зрак већи од изложиоца за правилни зрак и називамо их положним, атрактивним, кристалима а такви су: лед, горски кристал, оксид гвожђа, хидрат магнезије, борацит, циркон, аматист и т. д. У другу врсту спадају они кристали, у којих је изложилац преламања за неправилни зрак мањи од изложиоца за правилни зрак и називамо их одречним, репулзивним кристалима а такви су:

исландски калкшпат, турмалин, сафир, рубин, смарагд, берил, скаполит и т. д.

Сви кристали са једном оптичком осовином преламају светлост по једном истом закону били они положни или одречни и разликују се само по томе, што је у неких бројна вредност изложиоца већа у других мања и то како за правилан, тако и за неправилан зрак. По том кад испитујемо законе преламања светлости у кристалима, довољно је, да ма који кристал тога рода сматрамо. За овај посао најудеснији је исландски калкшпат са велике разлике праваца за оба зрака а на њему је двоструко преламање први пут и опажано.

Тачним посматрањем прелимања светлости у калкшпату добивени су ови резултати.

1. Кад се кристал пресече равнином која је управна на главну његову осовину, сваки зрак, који пада на равнину кристала тим начином добивену, лежи и после прелимања у равнини упадања. Осем тога преломљени зрак не дели се на два дела, ако је пре прелимања управан на поменуту равнину кристала, ако је дакле паралелан са главном осовином кристала. С тога је главна осовина кристала и оптичка осовина. Напротив ако зрак пре прелимања није паралелан са главном осовином а он се при прелимању дели на два сасма различна зрака.

2., Напротив кад пресечемо кристал равнином, која је паралелна главној осовини кристала, сваки зрак који на ту равнину тако упада, да је равнина упадања тога зрака управна на оптичку осовину — прелама се истина у два дела али оба леже у равнини упадања и онда је неправилном зраку изложилац $n' = 1 : 0{\cdot}604$ а правилном зраку $n = 1 : 0{\cdot}674$. Нагиб зрака спрам равнине пресека, на коју упада, не ма на то никаква утицаја, само ако је испуњена услова, да равнина упадања стоји управно

на оптичку осовину. Кад ова услова не је испуњена и онда истина оба зрака остају и после преламања у равнини упадања али тада изложилац неправилног зрака не је више стална количина. Његова бројна вредност лежи између *n* и *n'*.

3., Зрак који пада управно на природну површину кристала, прелама се у два дела. Правилан зрак задржава свој правац а неправилни скреће за $6^{\circ} - 12' - 38''$ и лежи у равнини, која је паралелна главном пресеку. Кад зрак косо пада на површину кристала, онда ваља разликовати да ли је равнина упадања паралелна једном од главних пресека или не. У првом случају оба зрака, правилан и неправилан, леже у равнини упадања, само што изложилац неправилног зрака не је стална количина него зависи од угла упадања. У другом случају такође је променљив изложилац неправилног зрака а осем тога излази и из равнине упадања. Ово скретање из равнине упадања расте са углом нагиба између равнине упадања и главног пресека и највеће је кад је тај угао 90°.

Кад се на овај начин двоструко преломљени зрак ухвати са другим кристалом истога рода, коме су оптичка осовина и стране површја паралелне са онима у другом кристалу, онда се ни један од оба зрака непрелама двоструко у другом кристалу но се само правилни зрак прелама по законима за просто а неправилни по законима за неправилно преламање. Кад се први кристал задржи у свом положају а други окреће и то тако, да је она површина његова, на који зрак упада, увек паралелна одговарајућој површини у првом кристалу, онда се оба зрака, правилни и неправилни, двојако преламају. Интензитет тих зракова ни је с почетка једнак, но тек после окретања за 45°. По продуженом обртању два зрака губе се све више и више док по окретању за још 45°. сасвим неишчезну. У овом положају правилни зрак првога кристала појављује

се у другом као неправилни и обрнуто. Ако се окретање продужи, повторавају се исти појави од 90° до 90°.

Као што је познато, овим појавима узрок је тај, што је сваки у кристалу двоструко преломљени зрак поларизован.

Сад да пређемо на појаве двоструког преламања у кристалима са две оптичке осовине. И ови се деле на положне и одречне са истих разлога као и кристали са једном оптичком осовином.

Код кристала са једном оптичком осовином каквоћа светлости и температура немају никаква утицаја на положај оптичке осовине, јер је она увек главна осовина кристала. Напротив код кристала са две оптичке осовине и фарба и температура имају утицаја на узајамни и релативни положај оптичких осовина, јер нити је њихова равнина нити узајамни положај у опште опредељен и сталан у свима приликама. Утицај каквоће светлости на положај оптичких осовина може бити од три руке и то код неких састоји се у томе, што се са фарбом мења и угао нагиба оптичких осовина а њихова равнина задржава свој положај; код других кристала опет, што њихова равнина мења свој положај а угао нагиба остаје исти за све фарбе и напослетку код неких, састоји се у томе, да се са променом каквоће светлости мења и угао нагиба и равнина оптичких осовина.

И температура има утицаја на положај оптичких осовина. Занимљиви појави у томе погледу опажани су на глаубериту. На обичној температури овај кристал има само једну оптичку осовину за љубичасте зраке, док напротив за све друге фарбе има две осовине. Смањивањем температуре угао нагиба оптичких осовина расте за све фарбе те онда и за љубичасту фарбу има две оптичке осовине. Исто тако кад се температура повиси, глауберит

има две оптичке осовине и за љубачасту фарбу с том само разликом, што је равнина ових осовина управна на равнину пређашњих осовина. Под тим условима осовине за остале фарбе закључују оштрије углове док се не саставе, па се онда опет деле, што год се више топлоте приведе, али и њихова је осовина тада управна на пређашњу. Ово стање наступа пре врења воде.

Узајамни положај оптичких и кристалографичких осовина не може се у опште поуздано одредити као код кристала са једном оптичком осовином.

Што се тиче оба преломљена зрака у опште ни један од њих не прелама се по општим законима. При свем том назив за правилни знак задржан је и у кристалима са две оптичке осовине и то са с тога, што у специјалним случајима има и таквих равнина, у којима се један од оба зрака прелама по општим законима преламања.

Најпре ћу да говорим о исоклиничкој кристалној системи.

Ова система има три неједнаке једно на друго управне осовине, које ћемо означити са a, b, c а да су везане за услову $a < b < c$. Равнине ab, ac, bc положене кроз ове три осовине називају се главни пресеци или симетричке равнине а њихове управне зову се осовине еластицитета или симетричке осовине. По томе симетричке осовине уједно су и кристалографске.

У овој системи осовине еластицитета једне су исте за све фарбе.

Оптичке осовине ових кристала леже у главном пресеку ac. Угао нагиба тих осовина мења се од фарбе до фарбе али га увек симетричке осовине полове. Конструктивно определује се овако положај оптичких осовина. Ваља нацртати елипсу, којој је велика осовина c а мала a и сасредни круг са полупречником b. Круг и елипса секу

се у четири тачке s_1 s_2 s_3 s_4 и сајужавајући их са средсредом O добијамо две праве s_1 s_3 и s_2 s_4 које се у оптици називају секундарне осовине или осовине коничног прела-мања. Круг и елипса имају даље четири заједничке тангенте. Из средсреде O на ове тангенте спуштене управне образују такође две праве t_1 t_3 и t_2 t_4, које се називају оптичке осовине.

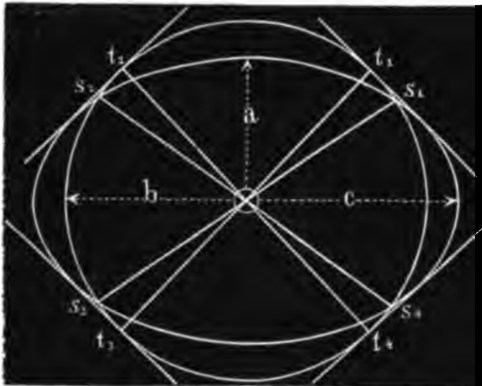

Кад се о углу нагиба оптичких осовина говори, разуме се увек оштар угао, који највећа осовина полови. Овај угао, разуме се по себи, не је једнак у свима кристалима без обзира на температуру и каквоћу светлости. На већини кристала он је опажан и његова бројна вредност у таблицама означена.

Појави двоструког преламања у кристалима са две оптичке осовине не су у опште тако прости као код оних са једном оптичком осовином. Само у извесним приликама а те су кад је равнина таласа паралелна једном од главних пресека, могу се закони преламања извести без великог описивања. Под тим условима један од оба зрака прелама се по обичним законима преламања.

Моноклична система има као што је познато, такође три неједнаке осовине од којих су две једна спрам друге косо а трећа стоји на њима управно и назива се симетричка осовина. Кроз обе прве осовине положена равнина назива се симетричка равнина.

Равнина оптичких осовина ове системе лежи или у симетричкој равнини или управно на њу а што се тиче

особина еластицитета, једна од њих лежи у симетричкој особини а за друге две незна се у каквој су свези са кристолографским особинама.

У триклиничкој системи оптички појави немају никакве симетрије. И равнима оптичких особина и линија, што им угао полови мењају се за сваку фарбу. Исто тако и особине еластицитета мењају се за сваку фарбу само у мањем степену.

Кристали са две оптичке особине притежавају још то особено својство, што у њих има два правца, по којима се сваки зрак при преламању дели на безкрајно много зракова, који сви скупа образују једну купу. Овако преламање светлости названо је преламање у виду купе, које ћу ја краткоће ради назвати, купино преламање, и како је кад ово преламање или у самом кристалу али изван њега разликујемо унутрашње и спољашње купино преламање. Унутрашње купино преламање постаје, кад зрак у кристал прелази у правцу оптичких особина а спољашње кад зрак излази у правци секундарних особина.

Купино преламање пронашао је Хамилтон аналитичким посматрањем површине таласа а његов пријатељ професор Лоид први пут је то осматрао на арагониту.

Осем поменутих својства кристали са две оптичке особине преламају светлост по кад кад и у више од два зрака. Овај појав може се вештачки произвести, као што је показао Маркс на сумпоро-киселом натрону и то тиме, што је врућим врхом ножа правио врло фине пукотинице у кристалу. По кадкад кристали и у природном стању производе ове појаве и то онда, кад у њих има и страних супстанција а и онда кад у кристалу има више делова исте супстанције, но у којих особине имају различан положај.

Покрај кристала преламају светлост у више ликова и по нека тела у аморфном стању, кад се притиском или

температуром положај молекила промени. Између осталог опажано је то и на стаклу, кад се само једна страна јако притисне или ако се јако угреје, па брзо у води охлади. Али како модификација у положају молекила не је симетричка ни по познатим законима образовања, то не може ни бити говора о тачнијем испитивању у овом погледу.

II.

Сада се уопште мисли, да је светлост упечатак трептања немерљиве материје, која се етер назива. Ради сагласности целокупних оптичких појава претпоставља се, да етер пробија и испуњује цео безгранични простор и кад му ма каква сила поремети равнотежу да у нама под извесним условима производи осећање светлости.

Тврда тела сложена су из мерљивих атома, који су наслагани у извесној али за наша чула неприметној даљини једно спрам друго а поре између њих испуњује етер. Кад зрак пролази кроз какво провидно тело, један део трептања саопштава се мерљивим атомима а остало трептање пренаша се помоћу етера што је у самом телу и даље изван њега. Онај део двизања, што је на мерљиве атоме пренешен, производи у нама осећање топлоте а онај други део осећање светлости. У претпоставци да је какво тело савршено провидно, премда таквих тела нема, мерљиви атоми морали би бити потпуно на миру, док се етер у телу движе. Из скупа оптичких појава закључујемо такође, да мерљиви атоми привлачно или одбојно дејствују на етерске атоме и да је услед тога њихов положај друкчији у сталном телу од онога у слободном етеру, нарочито и са тога, што брзина двизања свотлости не је иста у слободном и везаном етеру и што се иначе неможе појмити узајамно пренашане трептања.

Из овога се види, да је за аналитичко тумачење појава двоструког преламања нужно, да изнађемо пре свега опште законе етерског двизања и потом да их специјалишемо за двизање у кристалима. Ако означимо са m_1 и m_2 масе два етерска атома а са r њихово одстојање, то можемо њихово узајамно дејство било привлачно или одбојно изразити са $m_1 m_2 f(r)$, где је $f(r)$ непозната функција одстојања r. На исти начин можемо изразити узајамно дејство и атома m_1 и m_3. Потоме скупно дејство на етерски атом m можемо представити у виду

$$\Sigma\, m\, f(r)._1$$

Означимо даље са x, y, z правоугаоне координате атома m, а са $x + \Delta x$, $y + \Delta y$, $z + \Delta z$ координате ма ког другог атома на прилику m_2, то добијамо за равнотежу атома ове условне једначине

$$\Sigma\, m \frac{\Delta x}{r} f(r) = 0$$

$$\Sigma\, m \frac{\Delta y}{r} f(r) = 0$$

$$\Sigma\, m \frac{\Delta z}{r} f(r) = 0.$$

У претпоставци, да је равнотежа етерских атома поремећена ма каквим дејством и услед тога да се движу, означимо ма у коме моменту двизања са $x + \xi$, $y + \eta$, $z + \varsigma$ координате атома m_1 а са $x + \xi + \Delta x + \Delta\xi$, $y + \eta + \Delta y + \Delta\eta$, $z + \varsigma + \Delta z + \Delta\varsigma$ оне ма ког другог атома на прилику m_2 и на послетку променљиво одстојање оба атома са

$$(r + \rho)^2 = (\Delta x + \Delta\xi)^2 + (\Delta y + \Delta\eta)^2$$
$$+ (\Delta z + \Delta\varsigma^2,)$$

то добијамо ове једначине за двизање у правцу координатних осовина

$$
\left.
\begin{aligned}
\frac{d^2\xi}{dt^2} &= \Sigma\, m \frac{\Delta x + \Delta\xi}{r+\varrho} f(r+\varrho) \\
\frac{d\eta^2}{dt^2} &= \Sigma\, m \frac{\Delta y + \Delta\eta}{r+\varrho} f(r+\varrho) \\
\frac{d^2\zeta}{dt^3} &= \Sigma\, m \frac{\Delta z + \Delta\zeta}{r+\varrho} f(r+\varrho)
\end{aligned}
\right\} \quad 1.,
$$

За врло мала тептања можемо изоставити количине другога реда са њихова незнатна утицаја. По томе је

$$\varrho = \frac{\Delta x\Delta\xi + \Delta y\Delta\eta + \Delta z\Delta\zeta}{r}$$

$$f(r+\varrho) = f(r) + \varrho f'(r)$$

$$\frac{\Delta x + \Delta\xi}{r+\varrho} = \frac{\Delta x + \Delta\xi}{r} - \frac{\Delta x}{r^2}\varrho$$

$$\frac{\Delta y + \Delta\eta}{r+\varrho} = \frac{\Delta y + \Delta\eta}{r} - \frac{\Delta y}{r^2}\varrho$$

$$\frac{\Delta z + \Delta\zeta}{r+\varrho} = \frac{\Delta z + \Delta\zeta}{r} - \frac{\Delta z}{r^2}\varrho$$

и ако још краткоће ради $rf'(r) - f(r)$ са $\varphi(r)$ означимо, онда једначине 1., добијају овај вид.

$$\frac{d^2\xi}{dt^2} = \Sigma\, m\, f(r)\, \frac{\Delta\xi}{r} + \Sigma\, m\, \frac{\varphi(r)}{r^3}\, \Delta x\, (\Delta x\Delta\xi + \Delta y\Delta\eta + \Delta z\Delta\zeta)$$

$$\frac{d^2\eta}{dt^2} = \Sigma\, m\, f(r)\,\frac{\Delta\eta}{r} + \Sigma\, m\,\frac{\varphi(r)}{r^3}\,\Delta y\,(\Delta x\Delta\xi + \Delta y\Delta\eta + \Delta z\Delta\zeta)$$

$$\frac{d^2\zeta}{dt^2} = \Sigma\, m\, f(r)\,\frac{\Delta\zeta}{r} + \Sigma\, m\,\frac{\varphi(r)}{r^3}\,\Delta z\,(\Delta x\Delta\xi + \Delta y\Delta\eta + \Delta z\Delta\zeta)$$

Још бољу форму добијају ове једначине, ако ставимо

$$\left.\begin{aligned}
L &= \Sigma\, m\left\{\frac{f(r)}{r} + \frac{\varphi(r)}{r^3}\,\Delta x^2\right\}\\
M &= \Sigma\, m\left\{\frac{f(r)}{r} + \frac{\varphi(r)}{r^3}\,\Delta y^2\right\}\\
N &= \Sigma\, m\left\{\frac{f(r)}{r} + \frac{\varphi(r)}{r^3}\,\Delta z^2\right\}\\
P &= \Sigma\, m\,\Delta y\,\Delta z\,\frac{\varphi(r)}{r^3}\\
Q &= \Sigma\, m\,\Delta z\,\Delta x\,\frac{\varphi(r)}{r^3}\\
R &= \Sigma\, m\,\Delta x\,\Delta y\,\frac{\varphi(r)}{r^3}
\end{aligned}\right\}\quad 2.,$$

јер тада имамо

$$\left.\begin{aligned}
\frac{d^2\xi}{dt^2} &= L\,\Delta\xi + R\,\Delta\eta + Q\,\Delta\zeta\\
\frac{d^2\eta}{dt^2} &= R\,\Delta\xi + M\,\Delta\eta + P\,\Delta\zeta\\
\frac{d^2\zeta}{dt^2} &= Q\,\Delta\xi + P\,\Delta\eta + N\,\Delta\zeta
\end{aligned}\right|$$

Ова је једначина основа за целу теоретичку оптику. За нас је у овој расправи од особите важности да знамо услове, под којима се етер движе по правим линијама и у равним таласима, а то добијамо овим посматрањем. Означимо са

$$x \cos. \alpha + y \cos. \beta + z \cos. \gamma = 0$$

повољну равнину, која иде кроз почетак координатних осовина, и претпоставимо, да је двизање етера паралелно овој повољној равнини. Означимо даље са λ дужину тела са, a амплитуду, са v брзину и са l елонгацију, онда је као што је познато

$$l = a \sin \frac{2\pi}{\lambda} vt$$

ако рачунамо време од оног момента, кад етерски молекили пролазе кроз паралелну равнину, којој је d одстојање од почетка координатних осовина. Напротив ако рачунамо време од почетка координатних осовина, онда је

$$l = a \sin. \frac{2\pi}{\lambda} (vt - d) \qquad 4.$$

где је као што се зна

$$d = x \cos. \alpha + y \cos. \beta + z \cos. \gamma.$$

Означимо даље са α_1, β_1, γ_1 углове, које правац трептања етера закључује са координатним осовинама, то је

$$\left.\begin{aligned} \xi &= l \cos. \alpha_1 \\ \eta &= l \cos. \beta_1 \\ \xi &= l \cos. \gamma_1 \end{aligned}\right\} \quad 5.,$$

Ове последње једначине, као специјалан случај етерског двизања треба да задовоље општу једначину 3., јер

само ако је то могуће, онда је задатак разрешен. Ставимо из једначине 4., вредност за l у једначине 5., и образујмо друге диференцијалне количнике и разлике $\triangle$, па све то заменимо у основну једначину 3., онда добијамо овај резултат

$$\left.\begin{aligned} \cos\alpha_1 \left(\frac{2\pi}{\lambda}\right)^2 v^2 &= L_1 \cos\alpha_1 + R_1 \cos\beta + Q_1 \cos\gamma_1 \\ \cos\beta_1 \left(\frac{2\pi}{\lambda}\right)^2 v^2 &= R_1 \cos\alpha_1 + M_1 \cos\beta_1 + P_1 \cos\gamma_1 \\ \cos\gamma_1 \left(\frac{2\pi}{\lambda}\right)^2 v^2 &= Q_1 \cos\alpha_1 + P_1 \cos\beta_1 + N_1 \cos\gamma_1 \end{aligned}\right\} 6.,$$

где је краткоће ради стављено

$$\left.\begin{aligned} L_1 &= L\ 2 \sin^2 \left(\frac{\pi}{\lambda} \triangle d\right) \\ M_1 &= M\ 2 \sin^2 \left(\frac{\pi}{\lambda} \triangle d\right) \\ N_1 &= N\ 2 \sin^2 \left(\frac{\pi}{\lambda} \triangle d\right) \\ P_1 &= P\ 2 \sin^2 \left(\frac{\pi}{\lambda} \triangle d\right) \\ Q_1 &= Q\ 2 \sin^2 \left(\frac{\pi}{\lambda} \triangle d\right) \\ R_1 &= R\ 2 \sin^2 \left(\frac{\pi}{\lambda} \triangle d\right). \end{aligned}\right\} 7.,$$

Из једначина 6., елиминираћемо количину $\left(\frac{2\pi}{\lambda}\right)^2 v^2$, па добијамо ове две једначине

$$\left.\begin{aligned} \frac{L_1 \cos\alpha_1 + R_1 \cos\beta_1 + Q_1 \cos\gamma_1}{\cos\alpha_1} &= \frac{R_1 \cos\alpha_1 + M_1 \cos\beta_1 + P_1 \cos\gamma_1}{\cos\beta_1} \\ &= \frac{Q_1 \cos\alpha_1 + P_1 \cos\beta_1 + N_1 \cos\gamma_1}{\cos\gamma_1} \end{aligned}\right\} 8.,$$

а осем тога познату релацију

$$cos^2 \alpha_1 + ccs^2 \beta_1 + cos^2 \gamma_1 = 1$$

Ове три једначине довољне су, да све три непознате $\alpha_1\ \beta_1\ \gamma_1$ определимо. Али њихова бројна вредност нетиче нас се сада, но је више до тога стало, да изнађемо општу свезу између углова $\alpha\ \beta\ \gamma$ и сачинноца L, M, N, P, Q и R. Тога ради у једначини другог степена, којој је вид

$$Lx^2 + My^2 + Nz^2 + 2Pyz + 2Qxz + 2Rxy - 1 = 0 \quad 9.,$$

означимо са $x_1\ y_1\ z_1$ координате једне повољне тачке на тој површини а са $\xi_1\ \eta_1\ \zeta_1$ друге повољне тачке изван то површине. Даље нека је ρ одстојање те две тачке а $\alpha\ \beta\ \gamma$ углови, које права ρ закључује са координатним осовинама. Почем тачка $x, y, z,$ па површини 9. лежи, то је

$$Lx^2_1 + My^2_1 + Nz^2_1 + 2\,Py_1z_1 + 2\,Qx_1z_1 + R_1x_1y - 1 = 0$$

а с друге опет стране

$$x_1 = \rho\ cos\,\alpha + \xi$$
$$y_1 = \rho\ cos\,\beta + \eta$$
$$z_1 = \rho\ cos\,\gamma + \zeta$$

и по томе из свезе обадвеју једначина

$$s\rho^2 + m\rho + n = 0 \qquad 10.,$$

где је краткоћа ради стављено

$$\left.\begin{aligned} s = {} & (L\,cos\,\alpha + R\,cos\,\beta + Q\,cos\,\gamma)\,cos\,\alpha \\ & + (R\,cos\,\alpha + M\,cos\,\beta + P\,oos\,\gamma)\,cos\,\beta \\ & + (Q\,cos\,\alpha + P\,cos\,\beta + N\,cos\,\gamma)\,cos\,\gamma \end{aligned}\right\} \quad 11.$$

$$\left.\begin{aligned} m = {} & (L\,cos\,\alpha + R\,cos\,\beta + Q\,cos\,\gamma)\,\xi \\ & + (R\,cos\,\alpha + M\,cos\,\beta + P\,cos\,\gamma)\,\eta \\ & + (Q\,cvs\,\alpha + P\,cos\,\beta + N\,cos\,\gamma)\,\zeta \end{aligned}\right\} \quad 12.$$

$$\left.\begin{aligned} n = &(L\xi + R\eta + Q\zeta)\,\xi \\ &+ (R\xi + M\eta + P\zeta)\,\eta \\ &+ (Q\xi + P\eta + N\zeta)\,\zeta \\ &- 1. \end{aligned}\right\} \quad 13.$$

Из једначине 10., увиђамо, да за ϱ у опште добијамо две вредности или са геометријског погледа, да права у опште сече на два места површине другог реда. До сада повољну тачку $\xi\eta\zeta$ узећемо да лежи у половини тетиве, а зато добојамо услову

$$a\xi + b\eta + c\zeta = 0 \qquad 14.$$

где је краткоће ради стављено

$$\begin{aligned} a &= L\cos\alpha + R\cos\beta + Q\cos\gamma \\ b &= R\cos\alpha + M\cos\beta + P\cos\gamma \\ c &= Q\cos\alpha + P\cos\beta + N\cos\gamma. \end{aligned}$$

Ако означимо са φ. χ, ψ углове, које равнина 14. закључује са координатним осовинама а са w њен нагиб спрам тетиве ϱ, онда добијамо ове једначине

$$\cos\varphi = \frac{a}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}}$$

$$\cos\chi = \frac{b}{\sqrt{a^3 + b^1 + c^2}}$$

$$\cos\varphi = \frac{c}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}}$$

$$\sin\omega = \cos\alpha\cos\varphi + \cos\beta\cos\chi + \cos\gamma\cos\psi$$

$$= \frac{a\cos\alpha + b\cos\beta + c\cos\gamma}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}}$$

У овој расправи од важности је онај случај, кад тетива стоји управно на једначину 14., јер онда је она од главних осовина елипсоида 9., а за тај специјалан случај добијамо ове услове

$$s = \sqrt{a^2 + b^2 + c^2}$$
$$\alpha = \varphi$$
$$\beta = \chi$$
$$\gamma = \psi$$

и отуда

$$\cos \alpha = \frac{a}{s}$$

$$\cos \beta = \frac{b}{s}$$

$$\cos \gamma = \frac{c}{s}$$

или ако за a, b и c метемо њихове вредности и s. елиминирамо

$$\frac{L \cos \alpha + R \cos \beta + Q \cos \gamma}{\cos \alpha} = \frac{R \cos \alpha + M \cos \beta}{\cos \beta}$$
$$\frac{+ P \cos \gamma}{} = \frac{Q \cos \alpha + P \cos \beta + N \cos \gamma}{\cos \gamma}$$

Из свег овога видимо дакле, да нагиби трептања имају три различне вредности и то оне исте, као и главне осовине елипсоида 9., С тога дакле што осовине елèпсоида 9., показују правац етерског кретања назван је у науци у прво време први елепсоид поларизације. И сама брзина двизања стоји у свези са осовинама овога елепсоида, јер из једначине 10., добијамо

$$s\varrho^2 + n = 0$$

а према горњим условима

$$s = \frac{L\cos\alpha + R\cos\beta + Q\cos\gamma}{\cos\alpha}$$
$$= \frac{R\cos\alpha + M\cos\beta + P\cos\gamma}{\cos\beta}$$
$$= \frac{Q\cos\alpha + P\cos\beta + N\operatorname{coc}\gamma}{\cos\gamma}$$

а што се тиче вредности количине n, која је у једначини 13., означена, стављајући $\xi = x_1 + \varrho\cos\alpha$, $\eta = y_1 + \varrho\cos\beta$, $\zeta = z_1 + \varrho\cos\gamma$, увериhемо се лако, да је

$$n = -1$$

и по томе

$$\varrho^2 = \frac{\cos\alpha}{L\cos\alpha + R\cos\beta + Q\cos\gamma.}$$

Сравњујући сад ову једначину са једначинима под бројем 6., добијамо

$$\frac{2\pi}{\lambda} v = \frac{1}{\varrho}$$

као аналитичка свеза између брзине и елипсоида 9.,

Све ово што смо до сад аналитичком путем извели, треба да применемо на кристале а зато је нужно, да строј кристала пре свега проматрамо.

Кристали разликују се од аморфних тела у томе, што су им површине правилно наслагане а то долази од особитог слагања њихових молекила, који у разним правцима имају различно одстојање и различно узајамно дејство. Да се из тога не би извело, да кристали ни су хомогена тела

мора се претпоставити, да је у сваком повољном правцу и одстојање и узајамно дејство два једно до друго молекила непремењливо.

Густина је етера за наша чула неприметна а његова важина спрам осталих тела тако рећи ишчезна, с тога замишљамо, да је стање и положај етера у каквом телу само онако, како положај и дејство мелекила тога тела на њега упливишу. Из ове претпоставке Коши је закључио, да је хомогенитет етера у каквом кристалу онакав исти, као што је и у самом кристалу, али то се неслаже са искуством, јер би онда и тесуларна система преламала светлост двоструко. С тога ми затишљамо, да се хомогенитет етера састоји у периодичном наслагању или другим речима, да је етерска љуска око сваког молекила једнака али да густина љуске опада са одстојањем од молекила.

Како дакле према овоме свака етерска љуска има по два етерска атома, која производе исто дејство по противним правцима, онда је јасно, да и сачиниоци L_1 M_1 N_1 P_1 Q_1 R_1 у једначинама под бројем 7., имају само парне степене етерских одстојања. Што се тиче првих фактора сачинилаца L_1 M_1 . . . . . у којима долази функција одстојања етерских $f(r)$, треба само ставити $r = \rho^2$, па је услова испуњена, но како та замена нема никаква утицаја то се у самој ствари и немора замењивати. Други фактор развићемо у безкрајни ред и више степене изоставити а тада имамо

$$(\frac{\pi}{\lambda})^2 \overline{\Delta d}^2$$

или ако за Δd ставимо његову вредносі и непарне степене са нулом изједначимо, јер по горњој хипотези они морају фактички бити нула, то добијамо

$$\left(\frac{\pi}{\lambda}\right)^2 \overline{\triangle d}^2 = \left(\frac{\pi}{\lambda}\right)^2 (\triangle x^2 \cos^2 \alpha + \triangle y^2 \cos^2 \beta + \triangle z^2 \cos^2 \gamma)$$

па зато можемо ставити

$$L_1 = \left(\frac{2\pi}{\lambda}\right)^2 L'$$

$$M_1 = \left(\frac{2\pi}{\lambda}\right)^2 M'$$

$$N_1 = \left(\frac{2\pi}{\lambda}\right)^2 N'$$

$$P_1 = \left(\frac{2\pi}{\lambda}\right)^2 P'$$

$$Q_1 = \left(\frac{2\pi}{\lambda}\right)^2 Q'$$

$$R_1 = \left(\frac{2\pi}{\lambda}\right)^2 R'$$

Ставимо сад ове вредности за сачиниоце у једначине под бројем 6., па добијамо

$$\cos \alpha_1 . v^2 = L' \cos \alpha_1 + R' \cos \beta_1 + Q' \cos \gamma_1$$
$$\cos \beta_1 . v^2 = R' \cos \alpha_1 + M' \cos \beta_1 + P' \cos \gamma_1$$
$$\cos \gamma_1 . v^2 = Q' \cos \alpha_1 + P' \cos \beta_1 + N' \cos \gamma_1$$

Не је нужно, да са овом једначимо повторавамо све оно, што је са једначином 6., рађено, јер простим сравњивањем дознајемо, да у елипсоиду

$$L'x^2 + M'y^2 + N'z^2 + 2\,P'yz + 2\,Q'xz + 2\,R'xy - 1 = 0$$

осовине представљају правац етерског двизања а њихова реципречна вредност брзину. Овај је елипсоид називан у науци други поларизациони елипсоид.

Сви ови резултати могу се добити из основне једначине и другим начином, као што је то лепо показао професор Бријо у својој аналитичкој оптици.

Правци етерског трептања не леже увек у равнини таласа, него под извесним условима скрећу. Ово је скретање највеће, кад зрак закључује са осовином кристала угао од 45°. Величина овог скретања не је једнака код свију кристала тако на прилику код кварца износи 0°—9′ а код калкшпата 2° — 50′. Међутим оптички појави добијају лепу симетричку форму кад се узме, да правци трептања падају у равнину таласа, зато ћемо у течају ове расправе пренебрегнути ову малу погрешку коју по тој претпоставци чинимо, као што је то радио и Френел, творац двоструког преламања. Ако главне осовине елипсоида узмемо за координатне осовине, онда је по тој претпоставци једначина

$$a^2x^2 + b^2y^2 + c^2z^2 - 1 = 0 \quad 14.,$$

која нам и правац трептања и брзину показује а сталне количине a, b и c треба притом за сваки кристал нарочито определити.

Пре него што почнемо испитивати аналитички законе двоструког преламања, потребно је, да изведемо опште критерије за све кристале, па онда да их за поједине кристалне системе специјалишемо а то су брзина таласа, површина таласа и површина еластицитета.

Најпре ћемо одређивати брзину таласа. Она се налази кад кроз почетак координатних осовина положимо равнину, која је паралелна равнини таласа и одредимо осовине оној кривој линији, по којој та равнина елипсоид 14 сече, јер реципрочна вредност тих осовина не је ништа друго но тражена брзина таласа. Али пре свега намеће се питање, да ли има и таквих равнина, које елипсоид 14. у кругу

секу, јер онда су обе осовине једнаке а то оптички значи, да су те осовине оптичке осовине и да нема двоструког преламања, зато ћемо тај случај изближе проматрати.

Кад би ма какву повољну равнину довели у пресек са елипсоидом 14., и тражили услове, под којима је пресек круг, добили би само пројекције пресека а тим начином доста је тешко аналитички изнаћи, кад је пресек у кружној линији. Много брже долазимо до цељи, ако ту равнину узмемо за координатну равнину xy и са φ означимо угао, који закључује њен траг у равнини xy са x осовином а са Θ њен угао нагиба спрам координатне равнине, јер као што је из трансформације координата познато, добијамо за везу старих и нових координата ове једначине

$$x = x' \cos\varphi - y' \sin\varphi . \cos\Theta.$$
$$y = x' \sin\varphi + y' \cos\varphi . \cos\Theta.$$
$$z = y' \sin\Theta$$

које кад ставимо у једначину елипсоида добијамо

$$Ax'^2 + By'^2 + 2\, Cx'y' + 2\, Dx' + 2\, Ey' + S = 0 \qquad 15.$$

где је краткоће ради стављено

$$A = a^2 \cos^2\varphi + b^2 \sin^2\varphi$$
$$B = (a^2 \sin^2\varphi + b^2 \cos^2\varphi) \cos^2\Theta + c^2 \sin^2\Theta$$
$$C = (b^2 - a^2) \sin\varphi \cos\varphi \cos\Theta$$

Једначина 15. може само онда представљати круг, ако су ове две услове испуњене

$$C = 0$$
$$A = B$$

Прва је услова испуњена, ако је или

$$\sin \varphi = 0$$

или

$$\cos \varphi = 0$$

или

$$\cos \Theta = 0$$

док на против друга услова

$$a^2 \cos^2 \varphi + b^2 \sin^2 \varphi = (a^2 \sin^2 \varphi + b^2 \cos^2 \varphi) \cos^2 \Theta + c^2 \sin^2 \Theta$$

само је испуњена за $\cos \varphi = 0$ у претпоставци, да је $a < b < c$, што је увек могуће, јер највећу осовину елипсиода треба узети само у осовини x, средњу у y осовини а најмању у z осовини. По тој услови добијамо

$$\sin \Theta = \sqrt{\frac{b^2 - a^2}{c^2 - a^2}}$$

али је $\sin \Theta = \sin (180 - \Theta)$ а осем тога $\cos \varphi = 0$, дакле $\varphi = 90^0$, то дознајемо, да има две равнине, које елипсоид у кругу секу и да оне иду кроз средњу осовину а стоје управно на равнину xz. Једначина је тих равнина

$$x \sqrt{b^2 - a^2} \pm z \sqrt{c^2 - b^2} = 0$$

Ако означимо са $X_1 X_2$ и $Z_1 Z_2$ углове, које нормале ових равнина закључују са координатним осовинама x и z, добијамо по познатој релацији

$$\cos X_1 = \sqrt{\frac{b^2 - a^2}{c^2 - a^2}}, \quad \cos Z_1 = \sqrt{\frac{c^2 - b^2}{c^2 - a^2}}$$

15.,

$$\cos X_2 = \sqrt{\frac{b^2 - a^2}{c^2 - a^2}}, \quad \cos Z_2 = -\sqrt{\frac{c^2 - b^2}{c^2 - a^2}}$$

С тога дакле, што сви таласи, који су паралелни кружном пресеку елипсоида, имају исту брзину за ма какви поларизован зрак, назвате су њихове нормале оптичке осовине. За сваки кристал могу се дакле као што је горе показано, рачуном наћи оптичке осовине, само кад су осовине еластицитета познате, а те ваља опитом наћи.

Да би одредили брзину ма каквог повољног таласа, означимо са α, β, γ углове које нормала таласа закључује са координатним осовинама, то је његова једначина

$$x \cos \alpha + y \cos \beta + z \cos \gamma = d$$

а једначина паралелне равнине, која иде кроз почетак координата

$$x \cos \alpha + y \cos \beta + z \cos \gamma = 0 \qquad 16.,$$

Да при определивању пресека ове равнине са елипсоидом не би добили пројекције пресека, узећемо ту равнину за координатну равнину xy а њен траг на xy равнину за x осовину. Аналитички се то изражава једначинама

$$x = x' \cos \varphi - y' \sin \varphi \cos \Theta$$
$$y = x' \sin \varphi + y' \cos \varphi \cos \Theta$$
$$z = y' \sin \Theta$$

где је као и пређе φ угао нагиба, који траг нове равнине у xy равнини закључује са x осовином а Θ угао нагиба нове равнине са xy равнином. Између ових углова и углова α, β и γ, које са координатним осовинама закључује нормала равнине 16, постоје ове релације.

$$tg\, \varphi = -\frac{\cos \alpha}{\cos \beta}, \quad \sin \varphi = -\frac{\cos \alpha}{\sin \gamma}$$
$$\cos \varphi = \frac{\cos \beta}{\sin \gamma}, \quad \cos \Theta = \cos \gamma$$

које кад заменемо у једначине за трасформацију, добијамо

$$x = \frac{1}{sin\,\gamma}\,[x'\,cos\,\beta + y'\,cos\,\alpha\,cos\,\gamma]$$

$$y = -\frac{1}{sin\,\gamma}\,[x'\,cos\,\alpha - y'\,cos\,\beta\,cos\,\gamma]$$

$$z = y'\,sin\,\gamma.$$

Ставимо сад вредности за x, y и z из ови једначина у једначину елипсоида, па добијамо за линију пресека ову једначину

$$\frac{a^2\,sos^2\,\beta + b^2\,cos^2\,\alpha}{sin^2\,\gamma}\,x'^2 + [c^2\,sin^2\,\gamma +$$

$$+ \frac{a^2\,cos^2\,\alpha\,cos^2\,\gamma + b^2\,cos^2\,\beta\,cos^2\,\gamma}{sin^2\,\gamma}]\,y'^2 +$$

$$+ 2\,(a^2 - b^2)\,\frac{cos\,\alpha\,cos\,\beta\,cos\gamma}{sin^2\,\gamma}\,x'\,y' - 1 = 0.$$

која је у опште вида

$$Ax^2 + By^2 + 2\,C\,xy - 1 = 0$$

Кад би знали осовине ове елипсе, онда би требало само образовати њихове реципрочне вредности, па би добили брзине таласа, а за тај посао нужно је, да осовине пресека буду координатне осовине или другим речма, да се једначина пресека тако трансформише да члан xy ишчезне. Ако дакле помоћу познате релације за тронсформацију координата

$$x = x'\,cos\,\psi - y'\,sin\,\psi$$
$$y = x'\,sin\,\psi + y'\,cos\,\psi$$

обе координатне осовине окренемо за угао ψ, који је везан за услову

$$tg\, 2\, \psi = \frac{2\, C}{A - B}$$

онда једначина пресека добија овај простији вид

$$Px^2 + Qy^2 - 1 = 0$$

где је

$$P + Q = A + B$$
$$P\, Q = A\, B - C^2$$

Количине P и Q представљају реципрочну вредност од квадрата обе осовине или са оптичког гледишта квадрате брзине таласа. Ако дакле са ϱ^2 означимо реципрочну вредност обадвеју осовина, онда их можемо определити из биквадратичне једначине

$$\varrho^4 - (A + B)\, y^2 + A\, B - C^2 = 0$$

или ако за A, B и C њихове вредности ставимо

$$\varrho^4 - [c^2 \sin^2 \gamma + \frac{a^2 \cos^2 \beta + b^2 \cos^2 \alpha}{\sin^2 \gamma} +$$
$$+ \frac{a^2 \cos^2 \alpha \cos^2 \gamma + b^2 \cos^2 \beta \cos^2 \gamma}{\sin^2 \gamma}]\, \varrho^2 +$$
$$+ \frac{a^2 \cos^2 \beta + b^2 \cos^2 \alpha}{\sin^2 \gamma}\, [c^2 \sin^2 \gamma +$$
$$+ \frac{a^2 \cos^2 \alpha \cos^2 \gamma + b^2 \cos^2 \beta \cos^2 \gamma}{\sin^2 \gamma}]$$
$$- (a^2 - b^2)\, \frac{\cos^2 \alpha \cos^2 \beta \cos^2 \gamma}{\sin^4 \gamma}$$
$$= 0$$

Сачиниоци ове једначине могу се знатно скратити и на лепшу симетрију свести. Тако је сачинилац од ϱ^2

$$c^2 \sin^2 \gamma + a^2 (\cos^2 \beta + \cos^2 \alpha \cos^2 \gamma) \frac{1}{\sin^2 \gamma} +$$
$$+ b^2 (\cos^2 \alpha + \cos^2 \beta \cos^2 \gamma) \frac{1}{\sin^2 \gamma}$$

али је

$$\begin{aligned} \cos^2 \beta + \cos^2 \alpha \cos^2 \gamma &= 1 - \cos^2 \alpha - \cos^2 \gamma + \cos^2 \alpha \cos^2 \gamma \\ &= (1 - \cos^2 \alpha)(1 - \cos^2 \gamma) \\ &= \sin^2 \alpha . \sin^2 \gamma \end{aligned}$$

а тако исто

$$\cos^2 \alpha + \cos^2 \beta \cos^2 \gamma = \sin^2 \beta \sin^2 \gamma$$

па зато сочиниоц од ρ^2 добија овај вид

$$a^2 \sin^2 \alpha + b^2 \sin^2 \beta + c^2 \sin^2 \gamma$$

Овај последњи израз има истина лепу симетричку форму, али нема практичне вредности за даљи рад, јер ће у течају ове расправе бити потребно, да углове α β и γ изразимо са угловима оптичких осовина, а између њих постоје релације у косинусима. Зато је нужно, да и у овом изразу синусе заменимо косунисима а то бива овако

$$\begin{aligned} \sin^2 \alpha &= 1 - \cos^2 \alpha \\ &= \cos^2 \beta + \cos^2 \gamma \end{aligned}$$

и ако то исто учинимо и са $\sin^2 \beta$ и $\sin^2 \gamma$ онда сачиниоц од ρ^2 добија овај вид

$$(b^2 + c^2) \cos^2 \alpha + (a^2 + c^2) \cos^2 \beta + (a^2 + b^2) \cos^2 \gamma .$$

Исто тако и стални члан може се знатно скратити, јер је

$$\frac{a^2 \cos^2 \beta + b^2 \cos^2 \alpha}{\sin^2 \gamma} - \frac{a^2 \cos^2 \alpha \cos^2 \gamma + b^2 \cos^2 \beta \cos^2 \gamma}{\sin^2 \gamma} -$$

$$- [a^2 - b^2] \frac{\cos^2 \alpha \cos^2 \beta \cos^2 \gamma}{\sin^4 \gamma}$$

$$= \frac{a^2 b^2 \cos^2 \gamma}{\sin^4 \gamma} [\cos^2 \alpha + \cos^2 \beta]^2$$

$$= a^2 b^2 \cos^2 \gamma$$

и по томе цео стални члан

$$b^2 c^2 \cos^2 \alpha + a^2 c^2 \cos^2 \beta + a^2 b^2 \cos^2 \gamma$$

а цела биквадратна једначина

$$\left.\begin{aligned} \varrho^4 - [(b^2 + c^2) \cos^2 \alpha + (a^2 + c^2) \cos^2 \beta + \\ + (a^2 + b^2) \cos^2 \gamma] \varrho^2 + \\ + b^2 c^2 \cos^2 \alpha + a^2 c^2 \cos^2 \beta + a^2 b^2 \cos^2 \gamma = 0. \end{aligned}\right\} \quad 17.$$

Овој једначини можемо дати и други краћи вид, јер почем је

$$\cos^2 \alpha + \cos^2 \beta + \cos^2 \gamma = 1$$

то је можемо написати и овако

$$(\cos^2 \alpha + \cos^2 \beta + \cos^2 \gamma) \varrho^4 - [(b^2 + c^2) \cos^2 \alpha + \\ + (a^2 + c^2) \cos^2 \beta + (a^2 + b^2) \cos^2 \gamma] \varrho^2 + b^2 c^2 \cos^2 \alpha \\ + a^2 c^2 \cos^2 \beta + a^2 b^2 \cos^2 \gamma = 0$$

и ако све чланове по косинусима уредимо и са $(\varrho^2 - a^2)$ $(\varrho^2 - b^2)(\varrho^2 - c^2)$ поделимо онда напослетку имамо

$$\frac{\cos^2 \alpha}{\varrho^2 - a^2} + \frac{\cos^2 \beta}{\varrho^2 - b^2} + \frac{\cos^2 \gamma}{\varrho^2 - c^2} = 0 \; . \; . \; . \; . \; . \; 17.'$$

Ове две једначине 17 и 17.′ кључ су за теорију двоструког преламања. Као што је већ напоменуто ϱ прет-

стављa реципрочну вредност од осовина пресека елипсоида или са оптичког гледишта брзине оних таласа, који су томе пресеку паралелни. Ако давле са v_1 и v_2 означимо те брзине, онда имамо

$$\left.\begin{aligned} v_1^2 + v_2^2 &= (b^2 + c^2)\cos^2\alpha + (a^2 + c^2)\cos^2\beta + \\ &\quad + (a^2 + b^2)\cos^2\gamma \\ v_1^2 v_2^2 &= b^2 c^2 \cos^2\alpha + b^2 c^2 \cos^2\beta + a^2 b^2 \cos\gamma \end{aligned}\right\} \quad 18$$

Овде су брзине изражене као функције углова, које нормала таласа закључује са координатним осовинама а за аналитичко тумачење оптичких појава од веће је употребе, да се брзине изразе као функције углова, које нормала таласа закључује са оптичким осовинама. Тога ради означимо са X_1 Y_1 Z_1, X_2 Y_2 Z_2 углове, које оптичке осовине закључују са координатним осовинама а са ω_1 и ω_2 углове нагиба између нормале таласа и оптичких осовина, па имамо

$$\left.\begin{aligned} \cos\omega_1 &= \cos\alpha\cos X_1 + \cos\gamma\cos Z_1 \\ \cos\omega_2 &= \cos\alpha\cos X_2 + \cos\gamma\cos Z_2 \end{aligned}\right\} \quad 18.'$$

јер је $\cos Y_1 = \cos Y_2 = \cos 90^0 = 0$. а осем тога

$$\cos^2\alpha + \cos^2\beta + \cos^2\gamma = 1$$

Помоћу ове три једначине можемо α, β и γ изразити у угловима нагиба нормале са оптичким осовинама и кад те вредности у једначине 18., ставимо, тиме смо и сам задатак решили. Ову елиминацију можемо извршити најлакше на овај начин. Помоћу треће једначине

$$\cos^2\beta = 1 - \cos^2\alpha - \cos^2\gamma$$

елиминираћемо угао β у једначини 18, а отуда као што је лако извести, добијамо

$$\begin{aligned} v_1^2 + v_2^2 &= (a^2 + c^2) + (b^2 - a^2)\cos^2\alpha + (b^2 - c^2)\cos^2\gamma \\ v_1^2\, v_2^2 &= a^2 c^2 + c^2 (b^2 - a^2) \cos^2\alpha + a^2 (b^2 - c^2) \cos^2\gamma \end{aligned} \qquad 19.$$

а у прве две једначине ставићемо нађене вредности за X_1 X_2 Z_1 Z_2 а те су

$$\cos X_1 = \sqrt{\frac{b^2 - a^2}{c^2 - a^2}}\ , \quad \cos Z_1 = \sqrt{\frac{c^2 - b^2}{c^2 - a^2}}$$

$$\cos X_2 = \sqrt{\frac{b^2 - a^2}{c^2 - a^2}}\ , \quad \cos Z_2 = -\sqrt{\frac{c^2 - b^2}{c^2 - a^2}}$$

и за тим ћемо их једанпут сабрати а други пут једно од друго одузети, па имамо

$$\cos\alpha = \tfrac{1}{2}(\cos\omega_1 + \cos\omega_2)\sqrt{\frac{c^2 - a^2}{b^2 - a^2}}$$

$$\cos\gamma = \tfrac{1}{2}(\cos\omega_1 - \cos\omega_1)\sqrt{\frac{c^2 - a^2}{c^2 - b^2}}$$

Стављајући сад ове вредности за α и γ у једначине 19. добијамо

$$\begin{aligned} v_1^2 + v_2^2 &= (c^2 + a^2) + (c^2 - a^2)\cos\omega_1 \cos\omega_2 \\ v_1^2\, v_2^2 &= a^2 c^2 + \tfrac{1}{4}(c^2 - a^2)^2 (\cos^2\omega_1 + \cos^2\omega_2) \\ &\quad + \tfrac{1}{2}(c^2 + a^2)(c^2 - a^2)\cos\omega_1 \cos\omega_2 \end{aligned}$$

Овде имамо обе брзине у виду збира и производа а треба да њих саме добијемо. Тога ради нека је α збир двеју количина p и q а β њихов производ, па имамо

$$\begin{aligned} p + q &= \alpha \\ p\, q &= \beta \end{aligned}$$

али је

$$p^2 + q^2 + 2pq - 4pq = a^2 - 4\beta$$

и отуда

$$p - q = \pm \sqrt{a^2 - 4\beta}$$

Овај образац употребићемо, да определимо разлику брзина, јер њихов збир већ имамо. По томе је

$$v_1^2 - v_2^2 = \sqrt{\{[(c^2 + a^2) + (c^2 - a^2)(\cos\omega_1 \cos\omega_2]^2 - 4a^2c^2 - (c^2 - a^2)^2(\cos^2\omega_1 + \cos^2\omega_2) - 2(c^2 + a^2)(c^2 - a^2)\cos\omega_1\cos\omega_2\}}.$$

$$= \sqrt{\{(c^2 + a^2)^2 - 4a^2c^2 + (c^2 - a^2)^2(\cos^2\omega_1\cos^2\omega_2 - \cos^2\omega_1 - \cos^2\omega_2)\}}$$

$$= \sqrt{\{(c^2 - a^2)^2(1 - \cos^2\omega_1)(1 - \cos^2\omega_2)}$$

$$= (c^2 - a^2)\sin\omega_1\sin\omega_2$$

Што се двојаког знака корене количине тиче, нужно је, да се примети, да нема никаква утицаја при опредељивању брзине, јер ако би место положног одречни знак узели v_1 прелази у v_2 и обратно међутим све је једно коју ћемо од обе брзине са v_1 а коју са v_2 означити. Ако дакле збир и разлику брзина једанпут саберемо а други пут одузмемо, добијамо после мале редукције

$$\begin{aligned} v_1^2 &= \tfrac{1}{2}(c^2 + a^2) + \tfrac{1}{2}(c^2 - a^2)\cos(\omega_1 - \omega_2) \\ v_2^2 &= \tfrac{1}{2}(c^2 + a^2) + \tfrac{1}{2}(c^2 - a^2)\cos(\omega_1 + \omega_2) \end{aligned} \qquad 20.$$

Ове једначине за брзину равних таласа извео је први пут Фреснел, творац теорије двоструког преламања светлости.

Сад је на реду, да определимо површину таласа а зато је пре свега нужно, да јасно обележимо, шта се под

тим разуме. Кад се у каквој тачки услед повољна узрока дејство светлости производе, зраци се од те тачке, средсреде трептања, простиру на све стране. По истеку извесна времена сви зраци заузимају оно исто стање трептања, у коме је и средсреда. То време узима се за јединицу. Равнине таласа свију зракова по истеку те јединице времена образују једну површину и она се у оптици назива површина таласа. Геометријски могло би се казати, да је површина таласа геометријско место свију оних тачака, које по истеку јединице времена долазе у исто стање трептања, у коме је и средсреда. Непосредан начин за аналитичко извођење ове мисли био би, да на повољну равнину таласа спустимо нормалу са средсреде и на овој пренесемо брзине, које тим таласима одговарају и на послетку изнађемо површину, која је обвијена од свију управних равнина подигнутих на крајевима нормале. Међу тим то исто можемо добити и овим посматрањем. Сравњујући елипсоид

$$a^2 x^2 + b^2 y^2 + c^2 z^2 = 1 \quad E$$

са елипсоидом

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1 \quad E'$$

наћићемо ову везу између њих. Кад на повољној тачки $x_1\, y_1\, z_1$ елипсоида E положимо додирну равнину и на ову с почетка спустимо нормалу, реципрочна вредност ове нормале лежи на елипсоиду E'. Једначина је додирне равнине

$$a^2 x_1 x + b^2 y_1 y + c^2 z_1 z = 1$$

а једначине нормале

$$x = \frac{a^2 x_1}{c^2 z_1} z$$

$$y = \frac{b^2 y_1}{c^2 z_1} z$$

Равнина и нормала секу се у једној тачки, којој ћемо означити координате са X_1 Y_1 Z_1 и стављајући их у све три једначине место xyz, добијамо

$$X_1 = \frac{a^2 x_1}{a^4 x_1^2 + b^4 y_1^2 + c^4 z_1^2}$$

$$Y_1 = \frac{b^2 y_1}{a^4 x_1^2 + b^4 y_1^2 + c^4 z_1^2}$$

$$Z_1 = \frac{c^2 z_1}{a^4 x_1^2 + b^4 y_1^2 + c^4 z_1^2}$$

и отуда дужину нормале N

$$N^2 = X_1^2 + Y_1^2 + Z_1^2$$

$$= \frac{1}{a^4 x_1^2 + b^4 y_1^2 + c^4 z_1^2}$$

Означимо даље са N^1 реципрочну вредност оне нормале а са x_2 y_2 z_2 координате њеног краја, па имамо с једне стране

$$N^1 = \frac{1}{N} = \sqrt{a^4 x_1^2 + b^4 y_1^2 + c^4 z_1^2}$$

а с друге опет стране, почем обе нормале леже у правој, то и координате њихових крајева стоје у истој сразмери као и њихове дужине дакле

$$\frac{X_1}{x_2} = \frac{Y_1}{y_2} = \frac{Z_1}{z_2} = \frac{N}{N^1}$$

$$= \frac{1}{a^4 x_1^2 + b^4 y_1^2 + c^4 z_1^2}$$

или ако за X_1 Y_1 и Z_1 ставимо њихове вредности

$$x_1 = \frac{x_2}{a^2}, \; y_1 = \frac{y_2}{b^2}, \; z_1 = \frac{z_2}{c^2}$$

Ми смо још у почетку претпоставили, да тачка $x_1 \, y_1 \, z_1$ лежи на елипсоиду E, по томе и њене координате морају задовољити једначину елипсоида а отуда добијамо

$$\frac{x_2^2}{a^2} + \frac{y_2^2}{b^2} + \frac{c_2^2}{z^2} = 1$$

а овај резултат ништа друго и незначи но да тачка $x_2 \, y_2 \, z_2$ лежи на елипаиоду E', као што се и хтело доказати. Исто тако може се и обратно доказати, ако т. ј. у тачки $x_2 \, y_2 \, z_2$ елипсоида E' положимо додирну равниру и са центра спустимо нормалу на ову равнину, то је реципрочна вредност ове нормале вођа првог елипсоида E за тачку $x_1 \, y_1 \, z_1$ или другим речма, да крај од реципречне вредности нормале лежи у елипсоиду E. Једначина је додирне равнине у тачки $x_2 \, y_2 \, z_2$ за елипсоид E'

$$\frac{x_2 \, x}{a^2} + \frac{y_2 \, y}{b^2} + \frac{z_2 \, z}{c^2} = 1$$

а једначине нормале са центра

$$x = \frac{c^2 \, x_2}{a^2 \, z_2} . \, z$$

$$y = \frac{c^2 \, x_2}{b^2 \, z_2} . \, z.$$

Додирна равнина и нормала секу се у једној тачки, којој ћемо координате са $X \; Y \; Z$ означити. Ове координате морају задовољити и једначину додирне равнине и једначине нормале, као заједничка тачка а отуда добијамо три једначине, из којих добијамо

$$X = \frac{a^2\, b^4\, c^4\, x_2}{b^4\, c^4\, x_2^2 + a^4\, c^4\, y_2^2 + a^4\, b^4\, z_2^2}$$

$$Y = \frac{a^4\, b^2\, c^4\, y_2}{b^4\, c^4\, x_2^2 + a^4\, c^4\, y_2^2 + a^4\, b^4\, z_2^2}$$

$$Z = \frac{a^4\, b^4\, c^2\, z_2}{b^4\, c^4\, x_2^2 + a^4\, c^4\, y_2^2 + a^4\, b^4\, z_2^2}$$

Означимо са N' дужину нормале, па имамо

$$N^2 = X^2 + Y^2 + Z^2$$
$$= \frac{a^4\, b^4\, c^4}{b^4\, c^4\, x_2^2 + a^4\, c^4\, y_2^2 + a^4\, b^4\, z_2^2}$$

Реципрочна вредност N′ ове нормале је

$$N'^2 = \frac{1}{N^2} = \frac{b^4\, c^4\, x_2^2 + a^4\, c^4\, y_2^2 + a^4\, b^4\, z_2^2}{a^4\, b^4\, c^4}$$

Означимо напослетку са $x_1\; y_1\; z_1$ координате од краја нормале N', то имамо

$$\frac{x_1}{x} = \frac{y_1}{y} = \frac{z_1}{z} = \frac{N}{N'}$$
$$= \frac{b^4\, c^4\, x_2^2 + a^4\, c^4\, y_2^2 + a^4\, b^4\, z_2^2}{a^4\, b^4\, c^4}$$

или ако за $X\; Y\; Z$ њихове вредности

$$x_2 = a^2\, x_1$$
$$y_2 = b^2\, y_1$$
$$z_2 = c^2\, z_1$$

По самој претпоставци тачка $x_1\; y_1\; z_1$ лежи на елипсоиду E', зато и њене координате морају његову једначину задовољити, с тога ми ћемо у једначину елипсоида E' ставити добивене вредности за $x_2\; y_2\; z_2$ а отуд добијамо

$$a^2\, x_1^2 + b^2\, y_1^2 + c^2\, z_1^2 = 1$$

а ово је аналитички знак, да тачка $x_1\ y_1\ z_1$ лежи на елипсоиду E, као што се хтело да докаже.

Из ове узајамне свезе оба елипсоида може се врло лако извести површина таласа а зато је нужно само да изведемо разлику између брзине таласа и брзине зрака, о чему до сад и није било говора у овој расправи. У слободном етеру а и у изотропним срединама светлост се на све стране простире са једнаком брзином, зато после извесног времена сви зраци скупа образују једну куглу, дакле и површина таласа у таквим срединама ни је ништа друго до кугла, којој је полупречник брзина светлости за јединицу времена. Код кристала је то сасвим другчије. Напред је већ показано, да се у кристалима нераспростире светлост на све стране са истом брзином но у сразмери реципрочних вектора елипсоида, коме треба за сваки кристални индивидуум определити све три осовине. Ако дакле у повољној тачки елипсоида E положимо додирну равнину, вектор додирне тачке представља брзину таласа т. ј. његова реципрочна вредност а реципрочна вредност нормале са центра брзину зрака. Ми смо већ определили брзину таласа а нашли смо такође, да између елипсиода E и E' постоји онаква иста свеза као између брзине таласа и брзине зрака, с тога цео посао састоји се сада у томе, да у једначинама 17, за a, b, c и ϱ ставимо реципрочне вредности, јер у томе се само оба елипсоида разликују, па добијамо за површину таласа ову релацију

$$\frac{a^2 \cos^2 \alpha}{\varrho^2 - a^2} + \frac{b^2 \cos^2 \beta}{\varrho^2 - b^2} + \frac{c^2 \cos^2 \gamma}{\varrho^2 - c^2} = 0. \qquad 21.,$$

Из ове поларне једначине таласа можемо добити и ону у правоуганим координатама, јер зато је нужно само да ставимо

$$x = \rho \cos \alpha$$
$$y = \rho \cos \beta$$
$$z = \rho \cos \gamma$$

па имамо

$$\frac{a^2 x^2}{x^2 + y^2 + z^2 - a^2} + \frac{b^2 y^2}{x^2 + y^2 + z^2 - b^2} + \\ + \frac{c^2 z^2}{x^2 + y^2 + z^2 - c^2} = 0 \qquad 22.,$$

или у развијеној форми

$$(x^2 + y^2 + z^2)(a^2 x^2 + b^2 y^2 + c^2 z^2) - a^2 (b^2 + c^2) x^2 - \\ - b^2 (a^2 + c^2) y^2 - c^2 (a^2 + b^2) z^2 + a^2 b^2 c^2 = 0 \qquad 23.,$$

У свези са површином таласа стоји брзина зрака, јер она и не је ништа друго но вектори површине таласа. У поларној једначини (21.) имамо већ векторе и само је до тога стало, да ту биквадратну једначину разрешимо и место углова α, β и γ уведемо углове ω_1 и ω_2 које закључује нормала таласа са оптичким осовинама. У самој ствари не је нужно, да ову мисао аналитички непосредно извађамо, јер као што је поларна једначина површине таласа постала из једначине (17.) простом заменом, таком истом заменом добијамо брзину зрака из једначине (20.), која представља брзину таласа. Ова замена састајала се у томе, да место параметара a, b, c и вектора ρ узмемо њихове реципрочне вредности. Ако дакле са V_1 и V_2 означимо брзине зрака, онда имамо ове релације

$$\frac{1}{V_1^2} = \frac{1}{2}\left[\frac{1}{c^2} + \frac{1}{a^2}\right] + \frac{1}{2}\left[\frac{1}{c^2} - \frac{1}{a^2}\right] \cos(\omega_1 - \omega_2)$$
$$= \frac{1}{2 a^2 c^2}\left[(c^2 + a^2) - (c^2 - a^2)\cos(\omega_1 - \omega_2)\right]$$

$$\frac{1}{V_2^2} = \frac{1}{2}\left[\frac{1}{c^2} + \frac{1}{a^2}\right] + \frac{1}{2}\left[\frac{1}{c^2} - \frac{1}{a^2}\right] \cos(\omega_1 + \omega_2)$$

$$= \frac{1}{2\, a^2\, c^2}\left[(c^2 + a^2) - (c^2 - a^2) \cos(\omega_1 + \omega_2).\right]$$

Овим изразима можемо дати много простији вид, ако у другом чиниоцу c од a одвојимо а покрај тога познату гониометријску релацију за половине углова употребимо а те су

$$2 \sin^2 \tfrac{1}{2}\, \alpha = 1 - \cos \alpha$$
$$2 \cos^2 \tfrac{1}{2}\, \alpha = 1 + \cos \alpha$$

јер тада имамо

$$\frac{1}{V_1^2} = \frac{1}{a^2\, c^2}\,[c^2 \sin^2 {}^1/_2\, (\omega_1 - \omega_2) + a^2 \cos^2 {}^1/_2\, (\omega_1 - \omega_2)]$$

$$\frac{1}{V_2^2} = \frac{1}{a^2\, c^2}\,[c^2 \sin^2 {}^1/_2\, (\omega_1 + \omega_2) + a^2 \cos^2 {}^1/_2\, (\omega_1 + \omega_2)],$$

и напослетку ако у члану, где је a^2 место *cos* узмемо *sin*.

$$\left.\begin{aligned} V_1^2 &= \frac{a^2\, c^2}{a^2 + (c^2 - a^2) \sin^2 {}^1/_2\, (\omega_1 - \omega_2)} \\ V_2^2 &= \frac{a^2\, c^2}{a^2 + (c^2 - a^2) \sin^2 {}^1/_2\, (\omega_1 + \omega_2)}. \end{aligned}\right\} \quad 24.$$

Ја сам отраг напоменуо, како би се аналитички морала извађати мисао, да се површина таласа непосредно опредељује, но како је тај начин доста мрдан, ја сам га обишао и узео у помоћ односе, који постоје између оних елипсоида, којима су осовине реципрочне. Али како је површина таласа један од најважнијих делова у целој теорији двоструког преламања, то ћу ја проматрати и ово непосредно разрешавање али наравно не у тој цељи, да

познату већ једначину за површину таласа још једном изваћам, но да ту једначину одредим у тако званим Планкоординатама, јер ће нам у течају ове расправе требати. Тога ради означимо са α, β, γ углове, које нормала какве равнине закључује са координатним осовинама а са r одстојање те равнине од почетка координатних осовина. Једначина је те равнине

$$x \cos \alpha + y \cos \beta + z \cos \gamma = r, \qquad 25$$

Ако се сад хоће, да та равнина додирује површину таласа, онда мора бити

$$r = \pm v_1$$
$$r = \pm v_2$$

или што је све једно

$$r^2 = v_1^2$$
$$r^2 = v_2^2$$

а то значи, да има четири равнине, које су паралелне равнини таласа. Све те четири равнине можемо изразити са једном једначином овако

$$(r^2 - v_1^2)(r^2 - v_2^2) = 0$$

или ако у самој ствари помножимо

$$r^4 - r^2 (v_1^2 + v_2^2) + v_1^2 v_2^2 = 0. \qquad 25.'$$

Количина r а тако исто и брзине v зависе од углова α, β и γ, између којих опет постоји релација

$$\cos^2 \alpha + \cos^2 \beta + \cos^2 \gamma = 1.$$

Према овоме дакле ми можемо два од ових углова постепено мењати а тада ћемо добијати све друге и друге равнине. Све те равнипе обвијају једну површину а та не је ништа друго до површина таласа. Сад је дакле само до тога стало, да се елиминишу углови α, β, и γ. У обичним координатима то се може извршити на два начина. Један би начин био, да се један од три угла н. пр. γ елиминише помоћу она два друга и затим једначина 25' двапут партијално диференцише и то једаред у односу на α а други ред у односу на β. Тиме добијамо три једначине и кад из њих елиминишемо углове α и β, добијамо као резултат површину таласа. Други би начин био, да једначину 25' такође двапут почасно диференцишемо н. пр. једанпут у односу на α а други пут у односу на β, с обзиром још и на то, да је трећи угао γ зависно променљива количина. Тиме добијамо четири једначине, рачунећи у то и условну једначину и ако из њих елиминишемо углове α, β и γ, добијамо такође као резултат површину таласа.

Ја се са овим нећу даље бавити, почем већ имамо једначину за површину таласа у обичним координатама, но ћу само да изведем једначину те површине у план-координатама. Ако једначину

$$ux + vy + wz = 1.$$

где су u, v и w план-координате, хоћемо да идентификујемо са једначином 25, онда имамо ову свезу

$$\cos\alpha = ru$$
$$\cos\beta = rv$$
$$\cos\gamma = rw$$

а осем тога још ако ове једначине квадришемо и саберемо

$$r^2 = \frac{1}{u^2 + v^2 + w^2}.$$

У једначину 25.' место брзина таласа ставићемо најпре њихове вредности изражене са угловима α, β и γ, одкуд добијамо

$$r^4 - r^2 \, [(b^2 + c^2)) \cos^2 \alpha + (a^2 + c^2) \cos^2 \beta + \\ + (a^2 + b^2) \cos \gamma] + b^2 c^2 \cos^2 \alpha + a^2 c^2 \cos^2 \beta + \\ + a^2 b^2 \cos^2 \gamma = 0.$$

а затим ћемо и ове углове елиминисати са план-координатама. То нам даје

$$r^4 - r^2 [r^2 u^2 (b^2 + c^2) + r^2 v^2 (a^2 + c^2) + w^2 r^2 (a^2 + b^2)] + \\ b^2 c^2 u^2 r^2 + a^2 c^2 v^2 r^2 + a^2 b^2 w^2 r^2 = 1$$

или ако са r^2 поделимо и затим место r његову вредност ставимо

$$(u^2 + v^2 + w^2)(b^2 c^2 u^2 + a^2 c^2 v^2 + a^2 b^2 w^2) - \\ - u^2 (b^2 + c^2) - v^2 (a^2 + c^2) - w^2 (a^2 + b^2) \qquad 26., \\ + 1 = 0.$$

Много прегледнији и лепши вид добија ова једначина, ако све чланове по u, v и w уредимо а при том количину r задржимо, јер тада добијамо

$$\frac{u^2}{r^2 - a^2} + \frac{v^2}{r^2 - b^2} + \frac{w^2}{r^2 - c^2} = 0 \qquad 26.'$$

Ово је дакле површина таласа у план-координатама.

Ова општа проматрања завршићу са одређивањем површине еластицитета. Под тим разуме се у науци она по-

вршина, у којој вектори представљају брзину таласа. Аналитички то значи, да вектори те нове површине стоје у реципрочној размери са векторима елипсоида E, јер по једначини (14.) вектори тога елипсоида представљају правац трептања а њихова реципрочна вредност брзину таласа. Ако је r дужина а α, β и γ углови, које поводан вектор елипсоида E закључује са координатним осовинама, онда помоћу познате замене

$$x = r \cos \alpha$$
$$y = r \cos \beta$$
$$z = r \cos \gamma;$$

добијамо за поларну једначину елипсоида

$$r^2 a^2 \cos^2 \alpha + r^2 b^2 \cos^2 \beta + r^2 c^2 \cos^2 \gamma = 1$$

или ако са r^2 поделимо

$$\frac{1}{r^2} = a^2 \cos^2 \alpha + b^2 \cos^2 \beta + c^2 \cos^2 \gamma.$$

Ако сад означимо са ϱ вектора еластицитетне површине, који одговара вектору r елипсоида E, онда је по самој претпоставци

$$\varrho = \frac{1}{r}$$

а отуда добијамо за поларну једначину површинс еластицитета

$$\varrho^2 = a^2 \cos^2 \alpha + b^2 \cos^2 \beta + c^2 \cos^2 \gamma$$

а у ортогоналним координатама помоћу горње замене

$$(x^2 + y^2 + z^2)^2 = a^2x^2 + b^2y^2 + c^2z^2.$$

Ово је једначина познате Фреснелове површине еластицитета. Између ове површине и елипсоида E' постоји врло занимљива свеза, подобна оној, која постоји између елипсоида E и E', т. ј. она је геометријско место од крајева нормале свију додирних равнина на елипсоиду E'. Ако су $x'y'z'$ координате једне тачке елипсоида E', онда је једначина додирне равнине елипсоида E' у тој тачки

$$\frac{xx'}{a^2} + \frac{yy'}{b^2} + \frac{zz'}{c^2} = 1$$

а једначина нормале, спуштене на ту равнину с почетка координатних осовина

$$x = \frac{x'c^2}{z'a^2} z$$

$$y = \frac{y'c^2}{z'b^2} z$$

и напослетку почем тачка $x'y'z'$ лежи на елипсоиду E', онда мора задовољавати његову једначину а то нам даје четврту једначину

$$\frac{x'^2}{a^2} + \frac{y'^2}{b^2} + \frac{z'^2}{c^2} = 1.$$

Из ове четири једначине треба да елиминишемо $x'y'z$ и резултат те елиминације не је ништа друго но једначина еластицитетне површине. Ова се елиминација најлакше врши ако из средње две једначине определимо вредности за x_1 и y_1 и ставимо у прву једначину јер тада имамо

$$x' = \frac{x}{z}\frac{a^2}{c^2}z'$$

$$y' = \frac{y}{z}\frac{b^2}{c^2}z'$$

$$z' = \frac{c^2 z^2}{x^2 + y^2 + z^2}$$

и ако на послетку ове вредности ставимо у четврту једначину, онда са обичном редукцијом добијамо

$$(x^2 + y^2 + z^2)^2 = a^2 x^2 + b^2 y^2 + c^2 z$$

као што се и хтело да докаже. Ову узајамну свезу обадвеју површина приметио је Магнус.

III.

Сада је на реду, да општа проматрања двоструког преламања применимо на поједине кристалне системе. Као што је познато, са минералошког погледа сви крисали деле се на шест система и те су: тесуларна, тетрагонална, хексагонална, исоклиничка, моноклиничка и триклиничка. Напротив са оптичког гледишта сви кристали деле се на три класе. У прву класу спадају кристали тесуларне системе, у другу кристали тетрагоналне и хексагоналне системе а у трећу кристали остале три системе. Ова је подела у оптици нарочито зато усвојена, што се закони двоструког преламања светлости у свима кристалима појављују само на три различна начина.

Тесуларна система.

Ова система кристала има три једнаке осовине, које су једна на другу управне. Распоред везаног етера у овоме кристалном систему као и у свима другим системама зависи

од узајамног распореда самих молекила, али како су они у овој системи подједнако наслагани, онда се то исто закључује и за везан етер. Аналитички то се изражава, да су све три осовине елипсоида једнаке т. ј. да је

$$a = b = c.$$

и ако ово применимо на брзину и површину таласа, онда из једначина 20., и 23., добијамо

$$v_1^2 = v_2^2 = a^2$$
$$x^2 + y^2 + z^2 = a^2$$

а то значи, да је брзина таласа стална количина за сваки правац а површина таласа, да је кугла. Према овоме светлост се у овом кристалном систему распростире и прелама онако исто као и у истропним срединама, нема дакле двоструког преламања а то се слаже потпуно са искуством.

Тетрагонална и хексагонална система.

Кристали тетрагоналне системе имају три осовине, које су једна на другу управне и две од њих једнаке. Она трећа назива се у оптици главна осовина а сваки пресек који иде кроз ту осовину, главни пресек. Кристали хексагоналне системе имају четири осовине; три су од њих једнаке и леже у једној равнини а четврта стоји управно на ту равнину и назива се главна осовина. Сваки пресек, који иде кроз ову осовину, назива се такође главни пресек.

Распоред молекила у кристалима обадвоји система подједнак је око главне осовине а према томе и распоред везаног етера. Осем тога сваки кристал ових система подудара се са самим собом, кад се окрене око главне осовине за угао $\frac{2\pi}{n}$, где је n увек веће од два. Према овоме и

елипсоид E, који показује правац и брзину дизања светлости мора да се подудара са самим собом, ако се за те углове окрене око једне своје осовине. Ова је услова испуњена, ако су две осовине једнаке и ја ћу узети да је $b = c$.

Пре свега ја ћу да потражим положај оптичких осовина, а зато нам служе једначине 15., јер кад ставимо $b = c$ добијамо

$$\cos X_1 = \cos X_2 = 1$$
$$\cos Z_1 = \cos Z_2 = 0$$

и отуда

$$X_1 = X_2 = 0$$
$$Z_1 = Z_2 = 90.$$

а то значи, да кристали тетрагоналне и хексагоналне системе имају само једну оптичку осовину. Осем тога ночем је угао нагиба оптичке осовине спрам x — осовине раван нули а спрам z — осовине 90° и пошто по самој услови x — осовина иде кроз главну осовину кристала, то је ова последња уједно и оптичка осовина. Ови аналитички резултати слажу се потнуно са искуством.

Из једначина 20 и 23, добијамо брзину и површину таласа

$$v_1^2 = c^2$$
$$v_2^2 = a^2 \sin^2 \omega_1 + c^2 \cos^2 \omega_1$$
$$(x^2 + y^2 + z^2 - c^2)\,[c^2 (y^2 + z^2) + a^2 x^2 - a^2 c^2] = 0 \quad 27.$$

Проматрајући ове три једначине, добијамо аналитичким путем законе о појавама двоструког преламања светлости у кристалима овог реда. Површина таласа састоји се из два фактора и потоме је сваки за себе раван нули.

Први фактор представља куглу а други ротациони елипсоид око x — осовине а то значи, да се у једном правцу движу два таласа. Једном је таласу брзина стална количина и то равна c и његова трептања леже у екватору дакле управно на главну осовину кристала. Оваки се таласи називају правилни. Другом таласу леже трептања у меридијану дакле у пресеку кроз главну осовину и нормалу таласа. Брзина овога таласа не је стална количина, јер зависи од угла, који закључује нормала са оптичком осовином; она је дакле у опште променљива и само у два особита случаја и то кад је

$$\omega = 0 \text{ или } \omega = 90,$$

има сталну вредност и то у првом случају c а у другом случају a.

Из овога види се јасно, да је сваки двоструко преломљени зрак уједно и поларизован.

Брзину зрака добијамо из 24.,

$$V_1^2 = c^2$$
$$V_2^2 = \frac{a^2 c^2}{a^2 \cos \omega + c^2 \sin^2 \omega.}$$

Један од оба зрака има сталну брзину. Он одговара брзини правилних таласа и за то се назива правилни зрак. Брзина другог зрака зависи од његова угла нагиба са оптичком осовином и назива се неправилни зрак, јер њему одговарају неправилни таласи. Брзина неправилног зрака увек је различна од брзине таласа, изузимајући два специјална случаја и то за $\omega = 0^0$ или $\omega = 90^0$. јер тада су вектори елипсоида уједно и нормале таласа.

Код кристала овога рода од особите је важности, да се знају услови, под којима равнина преламања пада у

равнину упадања. Аналитички може се та мисао овако извести. Елипсоид из 24., као површину неправилних таласа сећићемо са равнином, која одговара површини кристала, на који зрак упада. Ову равнину узећемо за нову координатну yz равнину; пресек ове равнине са равнином упадања нека је нова z — осовина, а нормала те равнине из средсреде елипсоида нова x — осовина. Као свезу између старих и нових координата означићемо са α, β γ углове, које x — осовина дакле оптичка осовина закључује са новим координатним осовинама. Једначина је елипсоида у новим координатама

$$A\,(x \cos \alpha + y \cos \beta + z \cos \gamma)^2 + B\,(x^2 + y^2 + z^2) = 1$$

где су A и B параметри, који зависе од осовина елипсе, као пресек елипсоида са новом координатном yz — равнином, а једначина за равнину таласа, који упадају

$$z + x \operatorname{cotg} \mu = 0$$

јер је она управна на равнину упадања зрака дакле управна и на координатну равнину yz, и ако је притом μ угао упадања зрака. Означимо са λ угао преламања, једначина равнине преломљених таласа биће

$$z + x \operatorname{cotg} \lambda = 0.$$

У кристалу преломљени зрак сече елипсоид у једној тачки, коју ћемо означити са $x'\ y'\ z'$. Додирна равнина у тој тачки на елипсоиду има ову једначину

$$(Bx' + AC \cos \alpha)\,x + (By' + AC \cos \beta)\,y + (Bz' + AC \cos \gamma)\,z = 1$$

где је краткоће ради стављено

$$C = x' \cos \alpha + y' \cos \beta + z' \cos \gamma.$$

Ова додирна равнина представља правац преломљеног таласа у тачки x' y' z', али како преломљени таласи немењају свој правац, то она мора бити паралелна таласу кроз почетак координатних осовина, а отуда добијамо

$$\begin{aligned} Bx' + AC \cos \alpha &= \operatorname{cotg} x \\ By' + AC \cos \beta &= 0 \qquad 28., \\ Bz' + AC \cos \gamma &= 1. \end{aligned}$$

Из ове три једначине у свези са елипсоидом као површином таласа можемо определити x' y' z' и λ а тиме је и преломљени зрак потпуно опредељен, јер он иде кроз почетак координатних осовина и тачку x' y' z'.

Под којим условима равнина преламања лежи у равнини упадања, дознајемо из друге између једначина 28. Зато је нужно само да се примети, да је $y' = 0$ и то са тога, што равнина упадања лежи у xz — равнини, па да би и равнина преламања лежала у тој равнини мора $y = 0$. бити. Пошто је A од нуле различно онда имамо

$$\cos \beta = 0$$

или

$$C = 0.$$

или ако за C његову вредност ставимо

$$\begin{aligned} &\cos \beta = 0 \\ &x' \cos \alpha + z' \cos \gamma = 0 \end{aligned}$$

а то аналитички значи, да равнина преламања лежи у равнини упадања, ако ова последња иде кроз оптичку осовину или је на ову управна. И ово се потпуно подудара са искуством.

Кристали без главне осовине.

Са оптичког гледишта овако се називају кристали последње три системе и то са тога, што ниједна осовина еластицитета нема особита значаја у односу спрам осталих осовина. Све три су осовине еластицитета различне и молекили су дакле око њих различно наслагани а отуда се закључује и на различно наслагање везаног етера. Ако дакле употребимо све оне знаке као и досада, онда имамо за брзину таласа и зрака

$$V_1^2 = \frac{1}{2}(c^2 + a^2) + \frac{1}{2}(c^2 - a^2)\cos(\omega_1 - \omega_2)$$
$$V_2^2 = \frac{1}{2}(c^2 + a^2) + \frac{1}{2}(c^2 - a^2)\cos(\omega_1 + \omega_2).$$

$$V_1^2 = \frac{a^2 c^2}{a^2 + (c^2 - a^2)\sin^2 {}^1/_2 (\omega_1 - \omega_2)}$$

$$V_2^2 = \frac{a^2 c^2}{a^2 + (c^2 - a^2)\sin^2 {}^1/_2 (\omega_1 + \omega_2)}$$

Као што је лако увидети из ових једначина, ни један од оба таласа нема сталну брзину а то исто вреди и за брзине зрака. Према овоме дакле код кристала без главне осовине и не може постојати подела на правилне и неправилне таласе а тако исто и оба двоструко преломљена зрака не могу се делити на правилан и неправилан зрак. При свем том ова је подела у науци задржана и то само са тога, што има и код ових кристала извесних праваца, по којима један од оба таласа и њему одговарајући зрак имају сталну брзину. За ове специјалитете добијамо објасненье из једначине за површину таласа. Она је

$$(x^2 + y^2 + z^2)(a^2 x^2 + b^2 y^2) - a^2 (b^2 + c^2) x^2 -$$
$$b^2 (a^2 + c^2) y^2 - c^2 (a^2 + b^2) z^2 + a^2 b^2 c^2 = 0$$

Ја ћу најпре узети, да је талас упадања паралелан равнини xy. Да би сад добили влаке, који нам брзине представљају, треба да ставимо $z = 0$ у једначини површине таласа, а отуда добијамо

$$(x^2 + y^2)(a^2 x^2 + b^2 y^2) - a^2 (b^2 + c^2) x^2 - b^2 (a^2 + c^2) y^2 + a^2 b^2 c^2 = 0$$

или ако други и трећи члан развијемо и опште чиниоце извадимо

$$(x^2 + y^2)(a^2 x^2 + b^2 y^2) - a^2 b^2 (x^2 + y^2) - c^2 (a^2 x^2 + b^2 y^2 - a^2 b^2) = 0$$

и отуда

$$(x^2 + y^2 - c^2)(a^2 x^2 + b^2 y^2 - a^2 b^2) = 0$$

а то значи, да xy — равнина сече површину таласа у два влака. Један је влак круг са полупречником c а други елипса са осовинама a и b, али како је

$$c > b > a$$

то елипса лежи у кругу. Један од оба зрака има сталну брзину c а брзину другога зрака представљају вектори елипсе ab, па зато што су вектори елипсе промењљиви, овај други зрак назива се неправилан. Ако са Θ означимо угао, који закључује вектор елипсе ab са x осовином, онда имамо

$$\rho^2 = \frac{a^2 b^2}{a^2 \cos^2 \Theta + b^2 \sin^2 \Theta}$$

У претпоставци, да је $b > a$, вектор добија највећу вредност $\rho = b$ за $\Theta = 90^\circ$ а најмању за $\Theta = 0^\circ$, јер је тада $\rho = a$. Да се ови резултати у кратко речма из-

разе, треба да одредим појам о једном термину, који се у науци употребљује. Као што је отраг напоменуто, сваки двоструко преломљени зрак увек је и поларизован и равнина, која иде кроз зрак а стоји управно на равнину трептања, зове се у науци поларизациона равнина. У овоме дакле специјалном случају може се казати, да је брзина неправилног зрака највећа, кад је његова поларизациона равнина управна на велику осовину елипсе ab а најмања, кад поларизациона равнина стоји управно на малу осовину елипсе.

Ако је талас упадања паралелан yz — равнини, онда стављајући $x = 0$, добијамо за брзине

$$(y^2 + z^2 - a^2)(c^2 y^2 + c^2 z^2 - b^2 c^2) = 0$$

дакле круг са полупречником a и елипсу са осовинама b и c. По самој је предпоставци $a < b < c$, а то значи, да круг лежи у елипси. Правилни зрак има сталну брзину a, дакле независно од положаја поларизационе равнине а неправилни зрак има за брзину

$$\varrho^2 = \frac{b^2 c^2}{b^2 \cos^2 \Theta + c^2 \sin^2 \Theta}$$

ако са Θ означимо угао, који заклучује вектор ϱ елипсе $b\ c$ са y — осовином. Највећа му је вредност, ако поларизациона равнина стоји управно на велику а најмања, ако стоји управно на малу осовину елипсе.

Напослетку ако је талас упадања паралелан xz — равнини, онда треба $y = 0$ ставити а отуда добијамо

$$(x^2 + z^2 - b^2)(a^2 x^2 + c^2 z^2 - a^2 c^2) = 0$$

дакле круг са полупречником b и елипсу са осовинама a и c,

али како је $a < b < c$, то се круг и елипса секу у четири тачке. Праве, које састављају ове четири тачке са средсредом, зову се секундарне осовине а управне спуштене са средсреде на све четири заједничке дирке круга и елипсе називају се оптичке осовине. Правилан зрак има сталну брзину b а неправилни

$$\varrho^2 = \frac{a^2 c^2}{a^2 \cos \Theta + c^2 \sin^2 \Theta}$$

ако Θ означава угао, који закључује нормала поларизационе равнине са положном x — осовином. И овде је брзина неправилног зрака највећа, кад поларизациона равнина стоји управно на велику осовину, а најмања, кад стоји управно на малу осовину елипсе.

Сада је на реду, да се одреди правац преломљеног таласа и преломљеног зрака. Ако се хоће, да се овај посао изваћа непосредно аналитички, онда би се морало онако исто радити, као што је рађено и код кристала са једном оптичком осовином, али како за површину таласа имамо доста компликовану једначину, то ћу ја навести овде други простији начин. У претпоставци да се и овде узме онај исти нов координатан систем, као што је рађено и код кристала са једном оптичком осовином, означићемо са $\alpha_1\ \beta_1\ \gamma_1$ и $\alpha_2\ \beta_2\ \gamma_2$ углове, које закључују оптичке осовине са новим координатним осовинама, даље са λ угао упадања а са μ_1 и μ_2 угао преламања и напослетку нека су ω'_1, ω'_2 и ω''_1, ω''_2 углови нагиба преломљених зракова са оптичким осовинама, па имамо

$$\sin \mu_1 = \frac{v_1}{v} \sin \lambda$$

$$\sin \mu_2 = \frac{v_1}{v} \sin \lambda$$

ако је v брзина светлости у истропној средини. Међутим између брзине таласа и оптички осовина постоје ови познати односи

$$v_1^2 = \frac{1}{2}(c^2 + a^2) + \frac{1}{2}(c^2 - a^2) \cos(\omega'_1 - \omega'_2)$$
$$v_2^2 = \frac{1}{2}(c^2 + a^2) + \frac{1}{2}(c^2 - a^2) \cos(\omega''_1 - \omega''_2)$$

и напослетку ако углове, које закључују преломљени зраци са оптичким осовинама, изразимо помоћу углова, које закључују преломљени зраци и оптичке осовине са новим координатним осовинама, добићемо

$$\cos \omega'_1 = - \cos \alpha_1 \sin \mu_1 + \cos \gamma_1 \cos \mu_1$$
$$\cos \omega''_1 = - \cos \alpha_2 \sin \mu_1 + \cos \gamma_2 \cos \mu_1$$
$$\cos \omega'_1 = - \cos \alpha_1 \sin \mu_2 + \cos \gamma_1 \cos \mu_2$$
$$\cos \omega''_2 = - \cos \alpha_2 \sin \mu_2 + \cos \gamma_2 \cos \mu_2$$

Из ових осам једначина можемо определити сви осам непознатих $\mu_1\, \mu_2$; $v_1\, v_2$; $\omega'_1\, \omega''_2\, \omega'_2\, \omega''_2$ а тиме је одређен правац преломљеног таласа и преломљеног зрака.

Код кристала са две оптичке осовине има још један врло занимљив појав, који је познат под именом коничног преламања. Закони овог преламања могу се аналитичким путем извести, ако се на површини таласа потраже особене тачке, тако звани сингуларитети. Под сингуларитетима какве површине у опште разумевају се оне њене тачке, које притежавају то особено својство, да додирна равнина кроз ту тачку остаје неопредељена. Ако означимо са $f(x\ y\ z) = 0$ једначину површине а са x', y', z' координате сингуларне тачке, онда је аналитичка услова сингуларних тачака

$$\frac{d\,f(x'\,y'\,z')}{dx'} = 0$$

$$\frac{d\,f(x'\,y'\,z')}{dy'} = 0$$

$$\frac{d\,f(x'\,y'\,z')}{dz'} = 0$$

разумевајући под $\frac{d\,f(x'\,y'\,z')}{dx'}$ оно, што из $f(xyz)$ постаје, кад је диференцишемо у односу на x и затим ставимо $x = x'$, $y = y'$, $z = z'$. С тога што у сингуларним тачкама ни је опредељен положај додирне равнине, има безкрајно много додирних равнина а како се све те додирне равнине секу, јер пролазе кроз сингуларну тачку, то оне обавијају једну површину. Једначина је те површине

$$\frac{d^2 f}{dx'^2}(x - x')^2 + \frac{d^2 f}{dy'^2}(y - y')^2 + \frac{d^2 f}{dz'^2}(z - z')^2 +$$
$$+ 2\frac{d^2 f}{dx'\,dy'}(x - x')(y - y') + 2\frac{d^2 f}{dx'\,dz'}(x - x')(z - z') +$$
$$+ 2\frac{d^2 f}{dy'\,bz'}(y - y')(z - z') = 0.$$

Сад треба све ово да применимо на површину таласа. Из његове једначине добијамо

$$\frac{df}{dx} = 2x\,[a^2x^2 + b^2y^2 + c^2z^2 + a^2(x^2 + y^2 + z^2 -$$
$$- b^2 - c^2] = 0$$

$$\frac{df}{dy} = 2y\,[a^2x^2 + b^2y^2 + c^2z^2 + b^2(x^2 + y^2 + z^2 -$$
$$- a^2 - c^2] = 0$$

$$\frac{df}{dz} = 2x\,[a^2x^2 + b^2y^2 + c^2z^2 + c^2(x^2 + y^2 + z^2 -$$
$$- a^2 - b^2] = 0.$$

и ако краткоће ради ставимо

$$P = a^2x^2 + b^2y^2 + c^2z^2 + a^2(x^2 + y^2 + z^2 - b^2 - c^2)$$
$$Q = a^2x^2 + b^2y^2 + c^2z^2 + b^2(x^2 + y^2 + z^2 - a^2 - c^2)$$
$$R = a^2x^2 + b^2y^2 + c^2z^2 + c^2(x^2 + y^2 + z^2 - a^2 - b^2).$$

онда имамо

$$2x\,P = 0$$
$$2y\,Q = 0$$
$$2z\,R = 0.$$

Ове три једначине могу се задовољити, ако је

1., $x = y = z = 0$
2., $P = Q = R = 0$

3., ако су две од количина $x\,y\,z$ и једна од количина $P\,Q\,R$ равне нули и напослетку

4., ако су две од количина $P\,Q\,R$ и једна од количина $x\,y\,z$ равне нули

Између свију комбинацаја само ова

$$P = 0$$
$$y = 0$$
$$R = 0$$

даје реалне резултате, о чему се можемо уверити простим пробирањем. Стављајући за P и R њихове вредности добијамо

$$y = 0.$$
$$2a^2x^2 + (b^2 + a^2)\,y'^2 + (c^2 + a^2)\,z'^2 - a^2(c^2 + b^2) = 0.$$
$$2c^2z^2 + (b^2 + c^2)\,y'^2 + (c^2 + a^2)\,x'^2 - c^2(b^2 + a^2) = 0.$$

или ако последње две једначине једанпут одузмемо а други пут саберемо

$$y' = 0$$
$$x'^2 + z'^2 = b^2$$
$$a^2x'^2 + c^2z'^2 = a^2c^2$$

По овоме дакле сингуларне тачке леже у xz — равнини и добијају се у пресеку круга, коме је полупречник b, са елипсом, којој су осовине a и c. Координате су од тих тачака

$$x' = \pm c \sqrt{\frac{b^2 - a^2}{c^2 - a^2}}$$
$$y' = 0$$
$$z' = \pm a \sqrt{\frac{c^2 - b^2}{c^2 - a^2}}$$

дакле свега четири сингуларне тачке, од којих две и две леже у правој, која иде кроз средсреду. Да би добили обвијену површину од свију додирних равнина у сингуларним тачкама, треба да сва три прва почестна диференцијална количника диференцишемо у односу на $x\,y\,z$ а отуда добијамо

$$\frac{d^2f}{dx^2} = 2\,\{6a^2\,x^2 + (b^2 + a^2)\,y^2 + (c^2 + a^2)\,z^2 - - a^2\,(b^2 + c^2)\}$$

$$\frac{d^2f}{dy^2} = 2\,\{(a^2 + b^2)\,x^2 + 6b^2\,y^2 + (c^2 + b^2)\,z^2 - - b^2\,(a^2 + c^2)\}$$

$$\frac{d^2f}{dz^2} = 2\,\{(c^2 + a^2)\,x^2 + (c^2 + b^2)\,y^2 + 6c^2\,z^2 - - c^2\,(a^2 + b^2)\}$$

$$\frac{d^2f}{dx\,dy} = 4\,xy\,(b^2 + a^2)$$

$$\frac{d^2f}{dx\,dz} = 4\,xz\,(c^2 + a^2)$$

$$\frac{d^2f}{dy\,dz} = 4\,yz\,(c^2 + b^2)$$

и ако овде метемо за $x\,y\,z$ координатне вредности сингуларних тачака и то у првом квадранту

$$\frac{d^2f}{dx'^2} = \frac{8}{c^2 - a^2}\, a^2c^2\,(b^2 - a^2)$$

$$\frac{d^2f}{dy'^2} = \frac{2}{c^2 - a^2}\,(c^2 - a^2)\,(c^2 - b^2)\,(b^2 - a^2)$$

$$\frac{d^2f}{dz'^2} = \frac{8}{c^2 - a^2}\, a^2c^2\,(c^2 - b^2)$$

$$\frac{d^2f}{dx'\,dy'} = \frac{d^2f}{dz'\,dy'} = 0$$

$$\frac{d^2f}{dx'\,dz'} = \frac{4\,ac}{c^2 - a^4}\,(c^2 + a^2)\sqrt{b^2 - a^2}\,\sqrt{c^2 - b^2}$$

Стављајући сад ове вредности у једначину добијамо једначину за обвијену површину додирних равнина у сингуларној тачки

$$a^2c^2\,(b^2 - a^2)\,(x - x')^2 + \tfrac{1}{4}\,(c^2 - a^2)\,(c^2 - b^2)\,(b^2 - a^2)$$
$$(y - y')^2 + a^2c^2\,(c^2 - b^2)\,(z - z')^2 +$$
$$ac\,(c^2 + a^2)\sqrt{(b^2 - a^2)\,(c^2 - b^2)}\,(x - x')\,(z - z') = 0.$$

Ова јадначина представља конус, коме је врх у сингуларној тачки. Ако на овај конус спустимо управне од средсредо површине таласа, добијамо још једну површину која је такође конус. Једначина је овог другог конуса, као што се лако извести може

$$x'^2a^2z^2 + a^2c^2y^2 + z'c^2x^2 - x'z'\,(c^2 + a^2)\,xz = 0.$$

Површина таласа притежава још једно особено svojство, које се може наћи из њене једначине у планкоординатама. Кад први диференцијални количници какве површине у овим координатама изчезавају, онда то значи, да додирна

равнина и површина имају више заједничких тачака. Да би сазнали, да ли површина таласа и ово својство притежава, образоваћемо прве диференцијалне количнике а они су

$$\frac{df}{du} = 2u\,\{b^2c^2u^2 + a^2c^2v^2 + a^2b^2w^2 +$$
$$+ b^2c^2(u^2 + v^2 + w^2) - (b^2 + c^2)\}$$
$$= 2u\,P.$$
$$\frac{df}{dv} = 2v\,\{b^2c^2u^2 + a^2c^2v + a^2b^2w^2 +$$
$$+ a^2c^2(u^2 + v^2 + w^2) - (a^2 + c^2)\}$$
$$= 2v\,Q$$
$$\frac{df}{dw} = 2w\,\{b^2c^2u^2 + a^2c^2v^2 + a^2b^2w^2 +$$
$$+ a^2b^2(u^2 + v^2 + w^2) - (a^2 + b^2)\}$$
$$= 2w\,R.$$

Ови диференцијални количници могу бити нула, ако је

1., $u = v = w = 0$
2., $P = Q = R = 0$

3., ако две од колинина $u\,v\,w$ и једна од количина $P\,Q\,R$ буде нула и

4., ако једна од количина $u\,v\,w$ и две од количине $P\,Q\,R$ буду нула.

Између свију могућих комбинација само једна и то ова

$$v = 0, P = 0, = R = 0$$

даје реалне резултате а све друге дају уображене вредности за координате. Ако дакле за P и R ставимо њихове вредности, онда имамо

$$v = 0.$$
$$b^2c^2u^2 + a^2b^2w^2 + b^2c^2(u^2 + w^2) - (b^2 + c^2) =$$
$$b^2c^2u^2 + a^2b^2w^2 + a^2b^2(u^2 + w^2) - (a^2 + b^2) = 0.$$

или ако последње две једначине једаред одузмемо а други пут саберемо

$$v = 0$$
$$b^2(u^2 + w^2) = 1$$
$$c^2u^2 + a^2w^2 = 1.$$

а отуда

$$u' = \pm \frac{1}{b} \sqrt{\frac{b^2 - a^2}{c^2 - a^2}}$$
$$v' = 0$$
$$w' = \pm \frac{1}{b} \sqrt{\frac{c^2 - b^2}{c^2 - a^2}}$$

Сингуларна равнина стоји управно на xz — равнину и иде кроз дирку заједничку за круг b и елипсу ac, дакле стоји управно и на оптичку осовину. Додирне тачке сингуларне равнине са површином таласа добајамо из једначине

$$\frac{d^2f}{du'^2}(u - u')^2 + \frac{d^2f}{dv'^2}(v - v')^2 + \frac{d^2f}{dw'^2}(w - w') +$$
$$+ 2\frac{d^2f}{du'\,dv'}(u-u')(v-v') + 2\frac{d^2f}{du'dw'}(u-u')(w-w') +$$
$$+ 2\frac{d^2f}{dv'dw'}(v - v')(w - w') = 0.$$

које представља влак у сингуларној једначини. Да би добили онај влак за површину таласа, треба да се образују из њене једначине сви они диференцијални количници, који се налазе у општој једначини таких влакова. Они су по реду

$$\frac{d^2f}{du^2} = \frac{2}{c^2 - a^2} \{6b^2c^2u^2 + c^2(b^2 + a^2)v^2 +$$
$$+ b^2(c^2 + a^2)w^2 - (b^2 + c^2)\}$$

$$\frac{d^2f}{dv^2} = \frac{2}{c^2 - a^2} \{c^2(b^2 + a^2)u^2 + 6acv^2 +$$
$$+ a^2(c^2 + b^2)w^2 - (c^2 + a^2)\}$$

$$\frac{d^2f}{dw'} = \frac{2}{c^2 - a^2} \{b^2(c^2 + a^2)u^2 + a^2(c^2 + b^2) +$$
$$+ 6a^2b^2w^2 - (b^2 + a^2)\}$$

$$\frac{d^2f}{du\,dv} = \frac{4c^2}{c^2 - a^2} \{(b^2 + a^2)uv$$

$$\frac{d^2f}{du\,dw} = \frac{4b^2}{c^2 - a^2} \{(c^2 + a^2)uw$$

$$\frac{d^2f}{dv\,dw} = \frac{4a^2}{c^2 - a^2} \{(c^2 + b^2)vw.$$

или ако за uvw ставимо њихове сингуларне вредности

$$\frac{d^2f}{dw^2} = \frac{8c^2}{c^2 - a^2}(b^2 - a^2)$$

$$\frac{d^2f}{dv'^2} = \frac{2}{b^2(c^2 - a^2)}(c^2 - a^2)(c^2 - b^2)(b^2 - a^2)$$

$$\frac{d^2f}{dw'^2} = \frac{8a^2}{c^2 - a^2}(c^2 - b^2)\,.$$

$$\frac{d^2f}{du\,dv'} = \frac{d^2f}{dv\,dw'} = 0$$

$$\frac{d^2f}{du\,dw'} = \frac{4}{c^2 - a^2}(c^2 + a^2)\sqrt{(c^2 - b^2)(b^2 - a^2)}$$

и напослетку ако све ово ставимо у општу једначину сингуларних влакова, добијамо

$$b^2c^2(b^2-a^2)(u-u')^2+\frac{1}{4}(c-a)(c-b)(b-a)(v-v')^2+$$
$$+a^2b^2(c^2-b^2)^2(w-w')^2+$$
$$b^2(c^2+a^2)\sqrt{(c^2-b^2)(b^2-a^2)}(u-u')(w-w')=0.$$

као једначину сингуларног власка за површину таласа. Да се дозна форма овог влака, ставићу $w=0$ и тада добијамо једначину за његову пројекцију у xy — равнини

$$b^2c^2(b^2-a^2)(u-u')^2+\frac{1}{4}(c^2-a^2)(c^2-b^2)(b^2-a^2)$$
$$(v-v')^2+a^2b^2(c^2-b^2)w'^2-$$
$$b^2(c^2+a^2)\sqrt{(c^2-b^2)(b^2-a^2)}(u-u')w'=0.$$

која је у опште вида

$$Au^2+Bv^2+Cu+D=0$$

где су A и B положне количине, јер су осовине елипсоида везане за услову $a<b<c$ и то значи, да је пројекција сингуларног влака на xy — равнину елипса. Осем тога је ова једначина у односу на v чиста квадратна а то значи, да једна осовина елипсе пада у x — осовину а друга наравно управна на x — осовину. Из овога сљедује, да је и сингуларни влак елипса, али како под извесним условима елипса прелази у круг, то је занимљиво да се зна, да ли је ова сингуларна елипса заиста елипса или круг. Као што је напред казано, равнина сингуларне елипсе стоји управно на xz а једна њена осовина иде кроз заједничку дирку круга и елипсе, јер јој пројекција на xy— равнину пада у x — осовину. Друга осовина ове елипсе стоји управно на заједничку дирку и xz — равнину, зато се у xy — пројекцији показује у својој правој величини. Ако дакле $u=0$ ставимо у последњој једначини а са ϱ означимо величину ове на xz — равнину управне осовине онда имамо

$$\varrho = \frac{1}{v} = \frac{1}{2b} \sqrt{(c^2 - b^2)(b^2 - a^2)}.$$

Пројекцију друге осовине добијамо, ако у последњој једначини $v = 0$ ставимо. Нека је ϱ величина ове пројекције, онда имамо

$$\varrho = \frac{c^2 - b^2}{2b} \sqrt{\frac{b^2 - a^2}{c^2 - a^2}}$$

Праву величину ове осовине означићемо са ϱ_1 а њен угао нагиба са x — осовином α, онда је

$$\varrho = \varrho_1 \cos \alpha$$

али како ова осовина иде кроз заједничку дирку, дакле стоји управно на оптичку осовину то је

$$\begin{aligned} \cos \alpha &= \cos (90 - X_1) \\ &= \sin. X_1 \\ &= \sqrt{\frac{c^2 - b^2}{c^2 - a^2}} \end{aligned}$$

и отуда

$$\begin{aligned} \varrho_1 &= \frac{c^2 - b^2}{2b} \sqrt{\frac{b^2 - a^2}{c^2 - a^2}} \sqrt{\frac{c^2 - a^2}{c^2 - b^2}} \\ &= \frac{1}{2b} \sqrt{(c^2 - b^2)(b^2 - a^2)} \end{aligned}$$

Из сравњивања вредности за ϱ и ϱ_1 дознајемо да сингуларна равнина додирује површину таласа у кругу. Још остаје, да ове аналитичке резултате протумачимо са оптичког гледишта а то бива овако.

Претпоставимо, да зрак пролази кроз какав кристал без главне осовине у правцу секундарних осовина. Равнина таласања после преламања паралелна је додирној равнини на површину таласа у пресеку секундарне осовине са површином таласа, али како је ова тачка сингуларна, то има безкрајно много додирних равнина, које све скупа образују конус. Зрак стоји увек управно на равнину таласања, али како све управне спуштене са средсреде на обвијени конус, образују такође конус, то се и преломљени зрак дели на безкрајно много зракова а ови скупа леже на површини суплементарног конуса, јер тако се он назива. Ово је спољашње конично преламање.

Овоме подобан појав настаје, кад зрак упада у кристал у правцу оптичких осована. Равнина таласања тога зрака стоји управно на оптичку осовину и додирује површину таласа у безкрајно много тачака, које леже у сингуларном кругу. Свакој тачки површине таласа одговара друга брзина зрака, која није ништа друго но вектор површине таласа за ту тачку. Према томе брзине за све тачке сингуларног круга добијамо из производница конуса, коме је база сингуларни круг а врх средсреда површине таласа. С тога се зрак после преламања дели у кристалу на безкрајно много зракова, који образују конус.

Појави двоструког преламања светлости стоје у свези са поларизацијом, јер је сваки двоструко преломљени зрак уједно и поларизован, али из овога неследује, да је поларизација нужно следство само двоструког преламања, јер као што је познато она се може добити и на други начин. С тога је у овој расправи говорено о поларизацији само мимогред.

Напослетку да напоменем неколике историчке белешке. Двоструко преламање опазио је први пут Бартолин на калкшпату и описао га у свом делу: Experimenta Crystalli

islandici disdiaclastici quibus mira refractio detegitur, Havniae 1669. На двадесет година доцније Хиген, творац ундулационе теорије, извео је законе двострукоm преламању у свом делу: Tractatus de lumine. Даља испитивања у овоме погледу имамо од Malyc-a у његовом делу: Theorie de la double réfraction de la lumière dans les substances crystallisés. Paris. 1810. Потпуну теорију двоструког преламања имамо од Френела. Он је свој рад саопштавао у повременим листовима. Основа овоме френеловом раду били су до тада познати појави а и његови опити о двострукоm преламању а уз то наравно и хипотеза о слагању мелекила у кристалима. У противном правцу радио је Коши. Он је први извео опште законе етерског двизања па их је специјалисао на двизање етера у кристалима и отуда добијао законе о двострукоm преламању. Његов главан рад у овоме правцу пада између 1830 — 40. године и саопштавао га у више монографија и у свом повременом листу. Брзина, којом је Коши ове ствари радио, сматра се као чудо.[1]

[1] Ова је расправа писана на измаку 1865 године као темат при полагању професорска испита.

ТЕОРИЈА И КОНСТРУКЦИЈА

ПОЛАРНОГ ПАНТОГРАФА

(КОНХОЈИДОГРАФА).

Радећи са познатим Мајлендеровим пантографом, увек сам наилазио на ту незгоду да та справа заузима повслику површину на цртежу, па у колико је цртеж већи, који ваља или у истој, или у мањој размери снимити, у толико је са тим пантографом и неспретније радити. Ја сам мислио не би ли се дао исти са неким спретнијим и простијим заменити, који би просто био у главном из једног линеала склопљен. На тој идеји радећи, дошао сам до закључка да је то могуће, ако се узме за снимање, принцип поларног координатног система. Справа која би се на поларним координатама оснивала морала би се прво око једне сталне тачке окретати, а у њој да је једна права нруга фиксирата, која прво увек да пролази кроз ону сталну тачку а друго по дужини, да замењује вектора; исто тако променљива да је извесна тачка у истој правој лежећа, а ова тачка да је у исто доба увек и крајња тачка радија вектора. Тачка така мора да је дуж те праве покретљива, те кад се права око пола окреће да та тачка увек прелази преко тачака слике, коју ваља прецртати. Ако даље у истој правој узмемо још и другу тачку, н. пр. у противном правцу од обртне тачке, а да иста у сваком тренутку исто тако подједнако далеко одстоји од пола као и она прва, онда ће нам ова друга

тачка, описати онаку исту и конгрујентну слику по којој се буде прва крстала. Ако прву тачку заменимо једним шиљком од метала, а другу шиљком неке писаљке, и кад метални шиљак влачимо по будикакој слици, онда ће нам писаљка описати истоветно онаку слику по којој смо метални шиљак повлачили. Назначимо радиус вектора, који описује дати цртеж, са ϱ_1, а такав који ће нам са друге стране исту слику поново снимити са ϱ. Хоћемо ли сада да нам је ова друга слика — копија — у размери $m : n$, онда ваља да је у сваком тренутку просто $\varrho = \frac{m}{n} \varrho_1$, и ако је то мотуће, онда је тиме и цељ постигнута. Узмимо н. пр. нека је у слици 1. p, пол из ког ваља операцију предузети; триуго abc онај, који ваља на половину смањити. Ако је $pc^1 = {}^1/_2\, pc, pa^1 = {}^1/_2\, pa$ и $pb^1 = {}^1/_2\, pb$. онда је и триугао $\triangle a^1b^1c^1 \sim \triangle abc$. То значи ако се тачка c по правој ab креће и то увек да у правој pc остане, а са брзином c, тачка c^1 мора се кретати у истој линији а у противном смислу са ${}^1/_2\, c$, или ако ваља да је копија $\frac{m}{n}$ део од оргинала а у исто оргиналу подобна, ваља да се писаљка креће са брзином $\frac{m}{n}\, c$, ако је c брзина шиљка, који се по оргиналу креће. Даље ако хоћемо да је размера копије $\frac{m}{n}$ део од размере оргинала, онда је врло јасно да се брзине кретања морају односити као што се $m : n$ односи, па се онда мора одма у првом тренутку и справа тако наместити да

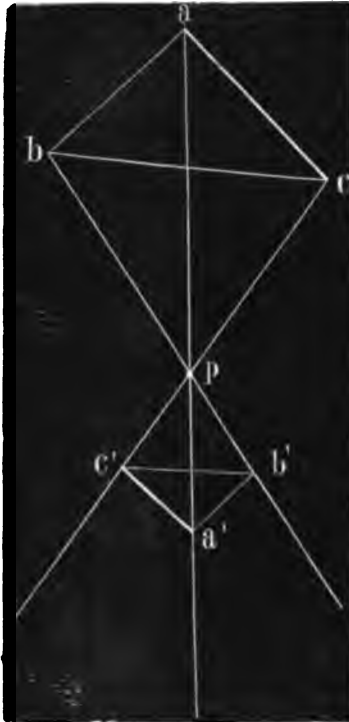

се одстојање шиљка од пола има према одстојању писаљке од пола исто онако као $n : m$, и кад је тек и то удешено онда се постизава оно што се хоће. Све се ово може врло угодно механичким справама удесити и то на начин као што ћемо видети кад будем саму справу описивао. Ја ћу сада да пређем на оне случаје, где се шиљак или сказаљка креће са брзином c, а писаљка са брзином $\frac{m}{n} c$, а да одстојања тих тачака од пола не стоје у размери као $n : m$. Да видимо да ли ће и у том случају описати писаљка подобну слику или може бити другу? Овим испитивањем наићићемо на врло занимљиве криве, а у исто доба још и на једно сасвим опште оправдање коректности мога пантографа.

Кинематика поларног пантографа.

1. Нека су тачке A и A^1 у слици 2 (види табл.) таке две тачке које се по правој PQ, као у неком жљебу могу кретати и то свакад у истом смислу дакле или обе к Q или обе к P. Даље ако се A креће са једнаком брзином c, тачка A^1 нека се креће са брзином $\frac{m}{n} c$. У тачки A, неке је један метални шиљак а у тачки A^1, писаљка, која у свом кретању може и свој пут да опише. Тачка A, нека се креће н. пр. по некој правој $AT \perp PQ$, пита се сада; какву ће путању или криву пругу описати писаљка A^1?

Кад је тачка A из свог првог положаја дошла у p, онда је и дужина D порасла за комад op, а дужина $a + b = d$ — по горњој поставци о брзинама — морала је порастити за дужину $ts = \frac{m}{n} op$, дакле тачка A_1 дошла је у место s, и одстоји од P за дужину $Ps = d + \frac{m}{n} op$. Зато опет што P, s и p морају и истој правој лежати, која са PQ нека заклапа угао α, врло је лако одредити и аналитички израз за пут или криву, што ће

нам писаљка да опише. Одређивање тог аналитичког израза односећи се на поларни координатан систем бива овако:

Означимо радиус вектора тачке A кад је из A пошавши по правој AT у p дошла, са $\varrho_1 = Pp$, а радиуса вектора тачке A' кад је у s дошла са $\varrho = Ps$, онда је:

$$\varrho_1 = \frac{D}{\cos\alpha}, \quad \varrho = d + \frac{m}{n}(\varrho_1 - D)$$

или ако учинимо за ϱ_1 у последњем изразу нужну замену, добићемо наизад да је:

$$\varrho = d + \frac{m}{n} D \left(\frac{1 - \cos\alpha}{\cos\alpha}\right) \ldots . (1.$$

Овом једначином преставља нам се дакле и путања или крива коју ће писаљка да опише.

Једначина та под 1., представља нам конхоиду у њеним поларним координатима. Дакле писаљка неописује нам праву линију, као што смо на први мах могли можебити помислили кад смо тачку A по такој кретали, а зашто је то тако, и кад ће тај случај наступити да и писаљка праву описује, видићемо мало час. Израз под 1., можемо и овако написати

$$\varrho = d - \frac{m}{n} D + \frac{m}{n} \frac{D}{\cos\alpha}$$

Ако тај израз тачно проучимо, видићемо, како нам трећи његов члан са десне стране — а тај је $\frac{m}{n} D : \cos\alpha$ — представља поларну једначину оне праве, која је према AT паралелна, а од пола P за $\frac{m}{n} D$ одстоји, и кад би $d - \frac{m}{n} D = o$ било, онда би било и $\varrho = \frac{m}{n} D : \cos\alpha$.

Ово може само онда бити кад је

$$\frac{d}{D} = \frac{m}{n},$$

Дакле кад би одстојање тачке A^1 од пола P било $\frac{m}{n} D$, онда би она описивала исто тако праву, као што и тачка A.; то значи, ако хоћемо да нам и A^1 описује праву исто онако као и A што чини, мора да се удеси да је:

$$AP: A^1P = n : m$$

У таком случају као што је то врло увиђавно биће и

$$BS^1 = \frac{m}{n} Ap.$$

Дакле ако се у таком случају тачка A креће по странама некога полигона, онда ће нам и писаљка A^1 почевши од B, где је $PB = \frac{m}{n} D$, описати опет један полигон, у ком ће одговарајуће стране истога бити првом паралелне, а по дужини стојаће прве према другима као $n : m$. А то и јесте оно, што се тражи од такс справе.

У колико је мени литература конхоиде позната сматрам постанак њен на тај начин, као што је описано за сасвим ново, а из тога изилазе још ова њена интересантна својства. Тога ради напишимо једначину 1., овако

$$\varrho = a + b + \frac{m}{n} D\left(\frac{1 - \cos \alpha}{\cos \alpha}\right) \ldots .$$

или ако $\frac{m}{n} D = b$ ставимо, онда је:

$$\varrho = a + \frac{b}{\cos \alpha} \ldots . \quad 2.$$

По овој једначини, а из фигуре 2 узето, излази да је:

$$tr = (a + b)\left(\frac{1 - \cos \alpha}{\cos \alpha}\right) \text{ и}$$

$$ts = b\left(\frac{1 - \cos \alpha}{\cos \alpha}\right)$$

кад обе те једначинс једну са другом поделимо имаћемо да је:

$$(a + b) : b = tr : ts. \text{ или } d : \tfrac{m}{n} D = tr ; ts$$

Отуд изилази овај став:

У којој размери стоје одстојања PA' и PB једно према другом, у тој истој размери пресеца и конхоида све оне одсечке на правцу радиус вектора, што леже измеђ тангенте AT' и кружне линије, описане са полупречником $a + b$.

Дакле штогод је мање a, у толико се и s све више к r приближује и са $a = 0$, пада r и s у једну тачку, а то је случај, кад је писаљка у тачки B која за $\frac{m}{n} D$ одстоји од пола P.

Ту онда и конхоида прелази у њену асимтоту $BT^1 \parallel AT$. Права BT^1, била би по већ познатом, односно према прузи AT, просто пруга подобности, па као што видимо, та пруга подобности она је за све конхоиде, које усљед постављених брзина c и $\frac{m}{n} c$ постају, у исто доба и асимптата њиова.

Тачку A^1 узели смо произвољно у крутој правој PQ, са тога могли смо је узети да је са тачком A од истог места пошла. Дакле да A и A^1 у првом моменту уједно падну. У том случају описала би та писаљка конхоиду Aq, која би опет праву BT^1 за асимтоту имала. Да испитамо сада какав однос постоји измеђ таких двеју конхоида.

Тога ради означимо њиово темено одстојањо AA^1 са писменом l, па сада ваља испитати, како ли одсецају те две конхоиде радијус векторе, који у једној и истој правој леже? Тражимо дакле одсечак sq, коме је он раван?

За конхоиду A^1S познато је, да је $s^1r = a$; даље за конхоиду Aq како је $s_1q = a + l$, кад те две количине и то прву од последње одузмемо, добијамо да је $sq = l =$ constant.

Дакле, ово је опет једно особено својство и сасвим подобно двема кружним линијама, а из истог центара; јер и код њих, као што знамо, разлике њиових полупречника, јесу сталне. Што важи код круга за њиове полупречнике, то исто важи и код конхоида за њиове радијусе векторе, и то код таких конхоида, којих су темена у нормали на правац асимтоте њиове, па онда разлика радија вектора који у исту праву падају, равна је разлици одстојања њихових темена; а тачка P, као пол конхоида таких, игра сасвим подобну улогу као оно средиште кругова односно на њихове полупречнике; па са тога могла би се и тачка P назвати као неким центром конхоида. Одовуд изилази још и ово важно, да је свака конхоида у таком положају свима осталима асимтота. Овде видимо како могу и криве линије асимтоте једна другој да буду.

Та стална разлика радија вектора, наводи и нехотимице на то, да се неби могло да нађе неко сродство конхоиде са кругом, или да ли се неби могла изнаћи нека једначина, која би у себи и круг и конхоиду скривала. Ово би била онда са свим општа једначина конхоиде, коју до данас још нико није одредио. Мало час видећемо како така једначина доиста и постоји; из које се може круг и конхоида извести, а сама та крива је затворена крива а са свим особеног вида.

По једначини 1, видесмо, како тај пантограф може и конхоиду да описује, па с тога је и оправдан назив „конхоидограф.“

Најзад да смо узели да је писаљка стајала испод тачке B у одстојању $BA'' = a$ дакле у A'', онда би она описала ону другу конхоидину грану. Једначину ове доље добијамо из једначине под 2) ако само узмемо да је a са знаком мање. Дакле горња и доња конхоида преставлена је изразом

$$\rho = \pm a + \frac{b}{\cos \alpha} \;.\;.\;.\; 3)$$

Написана једначина конхоиде у ортогоналном систему изгледа овако

$$x^2 y^2 + (y + b)^2 (y^2 - a^2) = 0 \;.\;.\;. \;(4.$$

кад нам је PQ, $+ Y$ осовина, а BP^1, $+ X$ осовина,

дакле B теме тог система.

Исте те конхоиде добили би да смо узели писаљку A_1 у правој PQ за одстојање — PA^1, дакле у противном правцу од центра P, само са том разликом, што би се тачка A^1 морала у том случају кретати свакад према кретању тачке A у противном смислу, а са брзином која се већ унапред услови. Ову једначину добијамо из 1.) ако тамо место α ставимо $180 + \alpha$.

Ја ћу сада у следујућем примеру и развити такав случај кретања тачке A^1, гди она са A не лежи па истој страни центра P, но на противној страни.

2. У примеру 1. показао сам каку криву описује писаљка кад шиљак A иде по правој прузи, а сада ћу испитивати и одредити криву коју ће писаљка A^1 да опише, кад се шиљак A креће по кругу, а кад је A^1 у противном правцу од P рачунајући, а према A пренешено или намештено.

Узмимо дакле да имамо и овде једну круту праву OQ^1 која нека нам се око P као центра окреће. Помислимо даље нека се тачка A дуж праве PQ креће са једнаком брзином c, а да она при том свом кретању путује по кругу, кога је полупречник раван R. На другој страни од P и у правој QQ^1 нека је намештена друга нека тачка A^1, која је, што се тиче кретања по правој QQ^1, тако за-

висна од кретања тачке A, да се ова последња A^1 креће увек у противном смислу, а са брзином $\frac{m}{n}c$. Пита се сада, какву ли ће криву описати та тачка A^1, кад се она прва A буде непрестано по кругу кретала.?

Решење. По томе што је горе изречено за кретање тачака A и A^1 по правој QQ^1, изилази то, да од тренута оног, кад се почела тачка A да по кругу креће, она ће и путању извесне дужине у крутој правој QQ^1 описати, а тако исто и тачка A^1 у истој правој само у противном смислу. Кад то знамо онда није тешко ни једначину одредити, и оној кривој, коју ће тачка A^1 описати: Тога ради узмимо P за пол, полног координатног система, а праву OQ^1 за ону, у којој ће радијуси вектори да леже.

Дакле узмимо сада нека је тачка A дошла на кружну тачку p, даље означимо још са ϱ_1 радија вектора Pp, па нам је онда врло увиђавно, да је тачка A идући по кругу учинила у правој PQ пут $= \varrho_1 - D = ap$, ако са D означимо одстојање PQ. У исто доба дошла је и тачка A^1 у место a^1, и по горњој поставци учинила у правој QQ^1 пут $= a^1p^1 = \varrho - d$, ако са ϱ означимо радијуса вектора Pp^1 тачке p^1, а са d одстојање тачке A^1 од P дакле равно PA^1. Али по горњој поставци о брзинама, мора да је $p^1a^1 = \frac{m}{n} ap$, с' тога је онда и

$$\varrho = d + \frac{m}{n} (\varrho_1 - D) \quad \ldots\ldots \alpha)$$

У тој једначини α), треба нам само ϱ_1 са познатим количинама заменити, у којима ће и угао α доћи, па онда имаћемо одмах и једначину криве, што нам у овом случају тачка A^1 описује. По једној познатој теореми из тригонометрије знамо како је

$$R^2 = (D + R)^2 + \varrho_1^2 - 2(D + R)\varrho_1 \cos \alpha$$

а отуда је онда и једначина круга у полном систему изражена са:

$$\varrho_1 = (D + R) \cos \alpha \pm$$
$$\pm \sqrt{(D + R)^2 \cos \alpha + [R^2 - (D + R)^2]} \text{ или}$$
$$\varrho_1 = (D + R) \cos \alpha \pm \sqrt{R^2 - (1 - \cos^2 \alpha)(D + R)^2}$$

кад ову вредност за ϱ_1 заменимо у изразу α, имаћемо да је:

$$\varrho = d - \frac{m}{n} D + \frac{m}{n} \left\{(D + R) \cos \alpha \pm \sqrt{R^2 - (D + R)^2 (1 - \cos^2 \alpha)}\right\} \quad . \; . \; . \; . \; 1)$$

Дакле ово је полна једначина оне криве коју нам тачка A^1 или писаљка описује. Израз тај за ϱ, као што је то одмах на први поглед увиђавно, није аналитички израз за круг, па с тога и она крива коју тачка A^1 описује није круг. Да нема у том изразу стални количина d и $\frac{m}{n} D$; но кад би то равно нули било, онда би нам доиста и писаљка A^1 описала круг, који би се од првог тим разликовао, што би полупречник тог новог круга био $= \frac{m}{n} R$. Па учинимо то и ставимо нека је:

$$d - \frac{m}{n} D = 0 \; . \; . \; . \; . \; . \; 2.$$

кад смо то учинили добијамо да је: $D : d = n : m$

Ова једначина дакле казује нам то правило, да кад се одстојања PA и AP^1 имају једно према другом исто онако, као што се имају тачкама A и A^1 одговарајуће брзине или као што се има n: m, онда нам у таком случају описује тачка A^1 кружну линију, дакле слику која је првој или првом кругу подобна. Једначина тог круга што A^1 описује види се у изразу $\varrho = \frac{m}{n} \varrho_1$, дакле у таком случају код једначине 2) постоји и ово:

$$\varrho : \varrho_1 = m : n$$

Кад је $m = n$, онда је и $\varrho_1 = \varrho$, дакле у таком случају добијамо два конгруентна круга којих центруми удаљени су од P за равна одстојања. Дакле само за $d = \frac{m}{n} D^1$ добијамо да ће тачка A^1 описати круг, а у свима другим случаима било

$$d \gtrless \frac{m}{n} D,$$

свакад добијамо криву која се од круга разликује. Овом приликом видимо врло јасно како круг прелази у неку сасвим другу криву, која је једначином под 1, престављена, а и то, како иста по неким поставкама прелази опет у круг.

Даље ако криву, која је у 1.) престављена нацртамо за случаје гди је $d > \frac{m}{n} D$, видећемо како јој је дольа половина $p^1 A^1 r^1$ ка полу окренута, маье искривљена а горња $p^1 g^1 r^1$ више; ово све више бива, што год је d веће од $\frac{m}{n} D$. Па наизад за $d = \infty$ прелази крива у две паралелне линије, које једна од друге одстаје за $\frac{m}{n} 2R$.

Криве оне, које су дате у изразу под 1, бивају у дольем крају најближем к послу P све шиљатије и то за случаје гди је $d < \frac{m}{n} D$. А наизад кад је писаљка A^1 у самој тачки P, т. ј. кад отуд њено кретање почиње, и кад A заостапе тамо гди је, онда крива почиње у тој тачки са једним шиљком и изгледа овако ⌽. Што се год A^1 од P почевши, више к тачки B приближује за коју је $PB = d = \frac{m}{n} D$, то се шиљак све више тупи па наизад за $d = \frac{m}{n} D$ прелази така крива у круг.

У слици 3. (вид. табл.) видимо разлику криве, (што је у 1. престављена), од кружне линије, и то, како за случаје $d > \frac{m}{n} D$, тако и са $d < \frac{m}{n} D$. Ту видимо, како за случајеве,

$d > \frac{m}{n} D$, круг $a\,b\,c\,d$ од $\frac{m}{n}\,\varrho_1$, пада у ту нову криву $ab'cd'$ и $ab''cd''$ унутра, а за случајеве $d < \frac{m}{n} D$ пада та нова крива ab^+cd^+ и $a\,b_0cd_0$ у круг једначине од $\frac{m}{n}\,\varrho_1$.

Даље видимо и то како се свакад те две криве, круг и та нова крива додирују у двема тачкама, а кад та нова крива пређе у круг, онда се, све тачке поклапају.

Дакле кад одстојање писаљке почевши од тачке P мењамо постепено, дајући јој од те тачке разна одстојања дакле од $d = o$ па до $d = \frac{m}{n} D$, видимо, како се нова крива све више и више кругу приближује, а за одстојања $d > \frac{m}{n} D$ све се више од круга удаљује, (види слику 3 на таб). Најзад кад би писаљка била ван P на страни QP, и то тако далеко од P, да се она може при прелазу тачака A преко круга Apqr опет на страну PB прећи, онда ћемо добити једну криву, која се у P укршта и изгледа овако, а то опет онда, кад се A и A' у противном смислу крећу, и кад је $d < \frac{m}{n} D$. У таком случају долази d као негативна количина.

Овде смо најважније то видели, како се из једначине 1, може извести једначина круга.

Сада да видимо, дали би се из те једначине могла извести и једначина конхоиде. У посматрањима, мало час чинио сам поставке, које величину нове криве условљавају, а дати круг нисам ниучем мењао, да видимо шта ће бити са кривом онда, кад будемо центар датог круга удаљавали, дакле да увеличавамо R и то тако, да таких кругова тачка A остане увек на своме месту. Но да би лакше и промену нове криве опазили, ваља извести за исту другу једначину, и то такову у којој ће доћи још једна нова променљива, а та, нека је угао $PCp = \varphi$.

У таком случају изгледа ће једначина те наше криве овако:

$$\varrho = d + \frac{m}{n}\left(\frac{R + D - R\cos\varphi}{\cos\alpha} - D\right) \ldots . \quad 2.$$

у којој је:

$$\cos\varphi = \left(1 + \frac{D}{R}\right)(1 - \cos^2\alpha) \pm$$
$$\pm \cos\alpha \sqrt{1 - \left(1 - \frac{D}{R}\right)^2 (1 - \cos^2\alpha)}$$

Узмимо сада овде нека је $R = \infty$. Кад смо то претпоставили, онда нам и лук Ap прелази у праву линију, а за такав случај већ знамо како нам је писаљка описала конхоиду. Но да заменемо таку вредност за R и у изразу (2) па да видимо оће ли нам и тај израз прећи у израз за конхоиду.

Кад је $R = \infty$ онда је и $\varphi = 0$, па кад те замене учинимо добићемо како нам је:

$$\varrho = d + \frac{m}{n}\left(\frac{D}{\cos\alpha} - D\right)$$

или је,

$$\varrho = d + \frac{m}{n} D \left(\frac{1 - \cos\alpha}{\cos\alpha}\right) \ldots . \quad 3.$$

Но овај израз је сасвим конгруентан опом под 1. у првом примеру, дакле за $R = \infty$ прелази наша крива у конхоиду; па с тога, може се са потпуним правом казати, да је израз 1, овог примера сасвим општи израз конхоиде.

Овде још можемо и то са правом рећи, да је крива што је у овом другом примеру, а у изразу 1.) представљена

ништа друго но **кружна конхоида** за разлику од прве у првом примеру, коју можемо назвати **линеарна конхоида**.

Даље израз 1. у овом примеру, можемо и овако написати

$$\rho = d \frac{m}{n} D + \frac{m}{n} f(\alpha) \; . \; . \; . \; (4$$

где $f(\alpha)$ нека нам преставља поларну једначину, будикакове криве, по којој се тачка A креће,

Па кад та општа једначина (4 постоји, онда можемо казати да нам једначина (4 преставља и елиптичну, хиперболичну, параболску, циклоидалну и т. д. конхоиду, како нам кад израз $f(\alpha)$ преставља: елипсу, хиперболу, параболу и т. д. неку другу криву линију. Дакле кад год будемо удесили A и A^1 према полу P, да је $d - \frac{m}{n} D = 0$, увек ћемо добити да ће нам писаљка A^1 описати слици $f(\alpha)$ подобну слику, која ће од те линеарно за $\frac{m}{n}$ део бити мања, за случај где је $\frac{m}{n} < 1$. Таком справом дакле, која би била на принципу онаког кретања удешена, као што смо у напред изразили, могли би сваку могућу слику прецртати и то у свакој могућој размери а да је оригиналу подобна.

Кад смо у изразу (2) замењивали $R = \infty$ и $\varphi = o$, добили смо истина конхоиду, али израз (1) он скрива у себи још једру криву. Да видимо каку?

Кружна конхоида преставлена је једначином:

$$\rho = d - \frac{m}{n} D + \frac{m}{n} \left\{(D + R) \cos \alpha \pm \right.$$
$$\left. \pm \sqrt{R^2 - (D + R)^2 (1 - \cos^2 \alpha)}\right\} \text{ или је}$$
$$\rho = d - \frac{m}{n} D + \frac{m}{n} \left\{D \cos \alpha + R \cos \alpha \pm \right.$$
$$\left. \pm R \sqrt{1 - \left(1 + \frac{D}{R}\right)^2 (1 - \cos^2 \alpha)} \right\}$$

ставимо сад у том изразу $R = \infty$, а то је онај случај, кад се тачка A по правој креће, добијамо да је:

$$\rho = (d - \tfrac{m}{n} D) + \tfrac{m}{n} D \cos \alpha \quad \ldots . \; 5)$$

Крива, коју нам добивена једначина (5) преставља позната је, а то је Паскалова пужаста крива. Дакле паскалова пужаста линија, и она изилази из кружне кахоиде. Но осим те последње линије (5) добићемо још и кружну линију, и то просто на тај начин, ако ρ напишемо у овој форми:

$$\rho = d - \tfrac{m}{n} D + \tfrac{m}{n} \left\{ \left(\frac{D}{R} + 1 \right) R \cos \alpha \pm \right.$$
$$\left. \pm R \sqrt{1 - \left(1 + \frac{D}{R}\right)^2 (1 - \cos^2 \alpha)} \right\}$$

па ако сада ту заменимо $R = \infty$ добијамо да је:

$$\rho = d - \tfrac{m}{n} D = const \quad \ldots . . \; 6$$

која једначина преставља нам круг, од полупречник $= d - \tfrac{m}{n} D$ а са средиштем у P.

Напослетку још, можемо израз под (1) овог примера и овако написати:

$$\rho = d - \tfrac{m}{n} D +$$
$$+ \tfrac{m}{n} \frac{1}{\cos \alpha} \left[(R + D) - R \left\{ \left(1 + \frac{D}{R}\right) (1 - \cos^2 \alpha) \pm \right. \right.$$
$$\left. \left. \pm \cos \alpha \sqrt{1 - \left(1 + \frac{D}{R}\right)^2 (1 - \cos^2 \alpha)} \right\} \right] \quad \ldots . \; \beta.$$

И, ако сада у том изразу метемо да је $R = \infty$, добијамо за ρ овај израз:

$$\varrho = d + \frac{m}{n} D \left(\frac{1 - \cos \alpha}{\cos \alpha} \right) \ldots . \quad 7.$$

Дакле опет једначину која нам даје лонеарну конхоиду. Па с тога можемо са правом изказати да је једначина под β, општа једначина старе линеарне конхоиде.

Овом приликом показаћу једно особено сродство конхоиде са паскаловом пужастом линијом, с тога посматрајмо само слику 2. у таблици. Конхоиду добили смо, као што знамо на та јначин, кад смо сталној количини d, додавали $\frac{m}{n}$ део комада ap. Повуцимо сада из o праву $ou \parallel PQ$, па смо онда добили правоугли триуго pou, гди је op хипотенуза, ou катета, а угао $uop = APp = \alpha$. За сваки други положај радија вектора добићемо и друге триугле различне од $\triangle oup$. Увиђавно је даље и то, како је $Ao^1 = uo$ кад нам $oo^1 \perp PQ$. Сад имамо све што нам је нужно па да можемо још даље посматрати једначину 5. а то је за.

$$\varrho = (d - \frac{m}{n} D) - \frac{m}{n} D \cos \alpha$$

или је још,

$$\varrho = d - \frac{m}{n} (D - D \cos \alpha) \ldots . \quad 5^1$$

Значење израза $D - D \cos \alpha$ ево шта је: ту је $D \cos \alpha = Po^1$ а количина $D = PA$, па с тога је и $D - D \cos \alpha = PA - Po^1 = \overline{uo}$, па је из тога сада и

$$\varrho = d - \frac{m}{n} \overline{uo}$$

По томе дакле паскалова пужаста линија, разликује се од конхоиде само у томе, што се код паскалове линије одузима од сталне количине d, увек $\frac{m}{n}$ део од катета као што је $\overline{uo}$; конхоида постаје као што знамо онда, кад се константи d додаје одитивно $\frac{m}{n}$ део хипотенузе, као што је

овди н. пр. *op*. Најзад ваља још и то знати, да смо сталној количини d додали $\frac{m}{n}$ део катета, опет би добили паскалову спиралу — исто тако и конхоиду, да смо од сталне количине d, одузимали $\frac{m}{n}$ део одговарајуће хипотенузе, која је у радијусу вектору а лежи између тангенте T и кружне линије полупречника D.

Из тих посматрања видимо дакле каку улогу играју они правоугли триугли, којих је хипотенуза одсечак радиуса вектора што лежи између тангенте T и кружне линије полупречника D; једна од катета лежи у самој тангенти а друга је онда наравно са правом PQ паралелна. За $\alpha = 90^{0}$ бива хипотенуза, о којој је реч, безконачно велика а катета што је према PQ она је онда $= D$, па са тога и мора да је паскалова пужаста линија затворена крива. Друга катета што лежи у тангенти AT, и она је за $\alpha = 90^{0}$ безконачно велика. Дакле, да смо узели и таке катете у комбинацију са d, што у AT леже, добили би да исте позитивно или негативно узмемо, дају опет линију, која би имала два крака, што у безконачност иду. Једначина таке криве била би овака:

$$\varrho = d \pm \frac{m}{n} (op \sin \alpha) \text{ или}$$
$$\varrho = d \pm \frac{m}{n} D (tg\ \alpha - \sin \alpha) \text{ или}$$
$$\varrho = d \pm \frac{m}{n} D (1 - \cos \alpha)\ tg\ \alpha$$

Овим примерима, мислим да сам исцрпио сву теорију поларног пантографа, па ћу у следећем прећи на опис и конструкцију истога.

Опис поларног пантографа (конхоидографа).

На таблици II, слика 1 преставља изглед пантографа одозго гледајући а у хоризонталном положају. Основа те справе састоји се из две шине ACB и DC, које су једна

на другу нормално положене а начињене из једнога комада, као што се то види из слике 2 у CC^1D^1 и то у природној величини. Читава та крстата основа креће се око једне осовине CX. Тачке C, g и g^1 које леже у једној и истој правој, која свакад кроз C пролази. У слици 1 преставља g једну металну сказаљку gz слика 5, а g^1 слика 1, то је писаљка преставлена у слици 4 са YY. На четвртастом (у пресеку квадратном) телу AB, крећу се четири четвртаста оквира E, I, II и F и то дуж тела AB, као што се то врло јасно види у сликама 3, 4, 5, 6, и 7. Гривна E има на себи увртак h који служи на то, да ту гривну можемо за тело AB утврдити: исти такав увртак носи и гривна F а на истом месту као и код E.

Гривна I носи два увртка i и к слика 4. Увртком i утврђује се гривна за тело AB, а увртком k, утврђује се жица SS која кроз рупу o пролази. А исто тако и код гривне II, служи увртак l на то, да се утврти ту жица TT што ће кроз рупу p слика 5 пролазити. Даље гривна II има и увртак e слика 1 и 5 којим се иста за тело AB утврдити даје.

На страни CD намештена су два точка R и r слика 1 и 2 и то онако, као што се то из самих слика јасно види, али опет на тај начин, да кад се точак R окреће, да се истом углавном брзином и r окретати мора; они су дакле међусобно још са два увртка везани. Обртна осовина x, y намештена је на точку r и окреће се у рупама што су у DO и D^1C^1 избушене. Главчина ab слика 2, она је у пресеку нормално на xy круг.

Осим та два точка намештена су још два c и d слика 1 и 2 и то од равних полупречника, који се сваки за се може слободно око осовине ZZ^1 слика 2 окретати; они служе ту просто за преношање праваца кончића; исто

тако носе на себи и гривне E и F свака по један точак a и b, слика 1, 3 и 7.

Преко точкова R, d и b прелази жица T од црева, и то без краја, а пролази у исто доба и кроз уздужну бушотину p гривне II, као што се то види у сликама 1, 2 5 и 7.

Друга, опет безкрајна жица S прелази укрштено преко точкова r, a и c, пролазећи при том кроз уздужни олук o гривне I, као што се то на сликама 1, 2, 3 и 4 јасно види.

Кад увртцима k и l утврдимо жице у своим гривнама, и кад гривну l будемо дуж тела AB кретали, — пошто смо наравно увртке c и e одврнули — врло је јасно, како се мора и сама гривна I кретати и то тако, да кад се гривна II удаљава од C, исто ће се тако и гривна I од C удаљавати, само са том разликом, што ће се ти путови њихови имати исто онака као што се $R : r$ односи. И, ако узмемо, да је $\frac{r}{R} = \frac{m}{n}$, а даље при том назовемо пут гривне II са ω а пут гривне I са ω^1 биће: $\omega = \frac{m}{n} \omega^1$.

Дакле из тога видимо, да се таким постројем, те справе постизава оно, што смо при теоријском разлагању овог пантографа и тражили или претпостављали. И, као што већ знамо; ако постоји још да је и

$$g e : g^1 c = n : m,$$

онда ће писаљка g^1 описати, оној слици подобну слику, по којој се сказаљка gz буде кретала. Из саме слике 1. врло је увиђавно како сказаљку gz спојену са гривном, можемо по будикаквим сликама кретати, па онда писаљком произвести свакад таку слику, које је једначина полна ова:

$$\varrho = \frac{m}{n} f(\varrho_1 \alpha)$$

где нам $f(\rho_1, \alpha)$ преставља полну једначину оне слике по којој се *gz* или шиљак *z* креће.

Да би читаву справу могли поуздано око неке тачке *x* окретати, уметнута је вертикалном осовином *x*, у металну подлогу *PP*. у којој ће се иста осовина и обртати. Метална подлога четвртаста је и на сваком ћошку има по једну иглу, па се та подлога онда тим иглама припоји на астал. Даље, да би се пантограф тај могао увек по једној равнини кретати, он се ослања још на точковима *qq*[1] слика 1 и 2, *op* слика 1 и 3, а исти такав точак *op* добија и други крај *B* ила крака *AB*. Точкићи ти намештени су на начин као што слике показују. Да писаљка *YY* свакад хартију додирује и да тако свој траг на хартији за собом оставља, она је умештена у једном металном ваљку *ab* слика 4 који се у бушотини *qr* може слободно на више и на ниже кретати. На ваљак *abba* притискује наниже један федер *f*, као што се то и у слици 1 код гривне *I* види; на тај је начин дакле, увек додир писаљке са хартјиом могућ.

Шиљак *gz* на гривни *II* слика 5 удешен је у виду уవртка, па се може повољи у свом навртку на више или на ниже спуштати, те да тако и он хартију додирује.

Гривне *E* и *F* слика 1, зато су дуж летве *AB* покретљиве, како би могли жице *S* и *T* по потреби тако затезати, како ће и после кретања гривн *I* и *II* бити поуздана. Даље се види и то јасно, како се осовине точкића *a* и *b* слика 1, 3 и 7 провлаче кроз жљебове, па је тај жљеб у *u* и *v* заокружљен онако као и саме осовине. Осовине су са точкићима чврсто спојене, а окрећу се у лежишту.

Справу ову моћићемо употребити за снимање цртежа у будикојој размери, ваља само да имамо у резерви више точкића као што је *r*, слика 1 и 2, па онда мењајући *r*,

можемо угодити каку хоћемо размеру. Јер ако хоћемо да слику неку смањимо на размеру дужина за $^1/_2$, $^1/_3$, $^1/_4 \ldots = {}^1/_n$, ваља да је $\frac{r}{R} = {}^1/_2; = {}^1/_3 \ldots; = {}^1/_n$, и ако још наместимо да је и $\frac{g^1c}{gc} = {}^1/_2; = {}^1/_3 \ldots; = {}^1/_n$. Онда нам и писаљка описује подобну слику, а у размери у којој смо хтели да буде.

Поклопац DC може се скидати, па са тога биће нам врло лако да и точак r са другим променимо кад нам је нужно.

Из слике се још и то види, како жице S и T нису у једној и истој висини, а то и није нужно. Овде је само то главно, да се жице те паралелно крећу. Пантограф такав, као што је у цртежу, служио би само за снимање мањих слика, но исти даје се употребити и за велике слике, јер ваља тога ради једино летве AC и BC изменути и уметнути друге од дужине каке се хоће, ове се утврђују у тело D^1C^1 и то код места C^1 са једне и друге стране.

Употреба пантографа.

Кад се хоће описаним конхоидографом, нека карта да сними, и то да копија или буде равна оргиналу, или само да је неки део оргинала, ваља точкове r и R тако удесити, да се тражена размера добије, затим ваља жице S и T помицањем гривни E и F тако затегнути, да се после кретањем гривни I и II недобија никако празно кретање, а ово је могуће удесити исто онако као и код Ветлијевог и Хансеновог планиметра. Кад је то учињено, ваља осовину c тако према оргиналу наместити, како ће шиљак g моћи све тачке оргинала доватити. Сад ваља g или шиљак g метути на будикоју тачку оргинала. Кад смо

то учинили, онда треба уввртак *e* затворити и споити гривну *II* са летвом *CB*. Затим ваља писаљку *g'* тако према *C* наместити, да је *gC* исти онај део од *gC*, у којој размери стоји полупречник *r* према полупречнику *R*.

Кад је то тако удешено, онда ваља затворити уврткe *l* и *k*, па је онда справа потпуно удешена за рад. Сад нам ваља дакле шиљком *z* слика 5, кретати се по оргиналу, па ће нам онда писаљка описати слику, која је оргиналу подобна, а у размери, за коју смо справу унапред удесили.

Дакле, ако хоћемо да је копија према оргиналу у размери. 1: 2, ваља да је $gC' = \frac{1}{2}\, gC$.

Контроле ради тачног монтирања справе, ваља шиљак *z* дуж једнога линеала кретати, па ако нам и писаљка опише исто тако праву пругу, онда је инструмент без погрешке удешен. У противном случају добијамо линеарну конхоиду, то значи одстојања $\overline{g^1C}$ и $\overline{gC}$ нису у оном односу, који ваља да буде, ваља нам дакле писаљку *k* средишту *C* или од срддишта *C* одмицати, а које ћемо од тог двога учинити, о томе нас упућује слика 1. а и сама теорија те справе.

У почетку месеца Јануара ове год. изнео сам мој пантограф члановима ученог друштва, оцека математичко јестаственичког. Тај извршени пантограф, разликује се од овога, што је овде у цртежу изложан само у томе, што су код тог извршено удешене гривне I и II тако, да се оне по својима шинама на пет точкића крећу, четири су горе а један је испод шине доле, осим тога, писаљка се теретом на ниже притискује, иначе је у главноме остало све онако, као што је то у цртежу објашњено, јер сам тим цртежом хтео просто да идеју мог пантографа фиксирам. Приликом прецртавања са тим пантографом, показао сам још и ова његова главнија својства: прво, како је спретан

и лак; друго, како је осетљив и тачан и треће, како се са њим може тако лако и слободно радити, да је с тим пантографом могуће и писати.

Таке пантографе, каквог ја имам и употребљујем, граде их: „Gebrüder Haff" механичари у „Pfronten"-у, у Баварској, а извршење је врло прецизно и елегантно.

Љув. Клерић.

ПРИНОС ЗА ГЕОГРАФИЈУ СРБИЈЕ,

од

Драгашевића.

(наставак [1]).

МЛАВА И ПЕК.

ОРОГРАФИЈА.

Показати физиогномију земље, то је прво. што се од географије тражи; јер од Ритера па на овамо, пластика земље призната је у географији као онакав елеменат, који свима осталима у тој науци служи као основа.

По томе орографија треба да буде почетком; [2] јер помоћу њеном можемо још у напред да знамо, какав правац имају долине и реке, где морају бити прелази из једне области у другу, и где су крајеви најнасељенији и најпитомији. Орографија у опште има одсудна утицаја, на све

---

[1] Види Гласник, кн. XXXVI. До сада задржано због слика.

[2] У школској књизи, намењеној почетном учењу географије, ваља почети хидрографијом, и за ово има исто тако јаких разлога; но томе доказивању није овде место.

хидрографијске-прилике у земљи. На прилику, летоснежне су планине непресушни извори за реке; високе планине вазда су и ветромеђа, а и граница клими, па често и вегетацији; до мешавине пак и састава тлине (предмет ратарске географије), до подвиса земље изнад мора, до ветрова, који у земљи и у које годиште владају, и до влаге, коју земља из неба добива — до свега тога стоји поглавито родност земље, до ње растински живот, а до овог посредно или непосредно и животињски. Па какав утицај овака и онака земља има на човека! Она условљава његов саобраћај, његово ратарство, његово рударство, његово животовање, његову културу!

С тога почињемо орографијом. —

Можда би се могло желети, да овај говор започнемо геологијским разлогом: како су постале, и из чега су састављене ове наше планине; или којим стратиграфијским податком: како су и кад наслагани саставни делови наших планина; — али, кад се сетимо, да је геологија сасвим друга наука, а географија друга, и кад знамо, да су њихови захтеви врло различни, јер геологија сматра планине по њиховој унутрашњости, а географија по њиховом спољашњем облику и пружању, — онда без прекора можемо прећи у поље чисто географијско.

Неодричемо, него на против с акцентом признајемо, да је свакоме географу геологија, или барем њен неки део, врло потребна. Јер осим многих других користи, које он може имати од ње, као на прилику, што из начела планинског синхронизма и паралелизма може још у напред доста поуздано да определи главни правац планине, и т. д. географу велике услуге чини минералогаја при самом орографијском сматрању земље, показујући му такођер у напред какав облик мора имати та и та планина, кад јој је главном стеном овај и онај камен. Тако на прилику,

ако је која планина од гранита, онда је у ње гребен врло зупчаст, стене одвећ стрме, и око њих има много здробине; базалт даје планине конусне; гнајс степенаста; листун таласаста и заокругљена брда, без икаквих камених кикова; порфир опет конусна брда с многим здробинама; трахит брда у виду кубета, и т. д.[1] — Но ми ћемо се задовољити само са чистим географијским излагањем.

* * *

Планине, које својим трупом обухватају, и огранцима испуњавају земље, кроз које теку воде Млаве и Пека, стоје скоро у полукругу, чиј пречник, у дужини од пола степена (5·3 немачке миље, или 21·2 географијске миље,[2] преко 39 километара, близу 10 сахати пута),[3] иде у правцу са североистока на југозапад.

Средиште овога полукруга, на водомеђи од Млаве и Пека, налази се на планини Врању, и полупречник његов, који упире скоро у половину полукруга, опет је не-

---

[1] Blanc's Handbuch des Wissenwürdigsten aus der Natur und Geschichte der Erde.

[2] У теорији постоје двојаке миље географијске. Једна је немачка, и од ње иду 15 на један полутарски степен; друга је француска и инглеска, и од ње иду 60 на полутарски степен. Ова је друга 4 пута мања, ал је много удеснија за рачунање, јер једна миља управо износи један минут степенски, дакле подела сасвим правилна. Ја се држим ове миље, која је у исто време и за море, а њоме се за море и Немци служе. Ова миља има 1851·85 метара, близу дакле 1852^{m}, и за лук од n минута степенских на полутару рачуна се просто n $\times$ 1852, а за упоредне кругове n $\times$ 1852 $\times$ cos φ, при чему φ значи степене полутарске даљине. — Немачка географијска миља има 7420·44 метара.

[3] Ја узимам у 1 сахат пута 4 километра. Истина за 1^{c} времена може се прећи и 5^{км}; но кад се више сахата путује, онда се све мање одпутује.

прекидан гребен, што лучи воде за Млаву и Пек. Пречник пак тога планинскога полукруга, такође је греда, ал раскинута на два места Млавом и Пеком, и ту су најважнија ждрела Млаве и Пека. Исти тај пречник, на свом североисточном крају прелази испод Дунава на Хрбате при почетку дунавске катаракте; а на југозападу иде испод Ресаве к Морави, да се код теснаца багрданског састане са брдима с леве стране Мораве.

Онде, где се југоисточни полупречник овог планинског полукруга, а то је водомеђа Млаве и Пека, састаје с тим полукругом, ту је глава од три воде: Млаве, Пека и црвене реке; а мало подаље на југозапад, од још три: реке бањске, злотске и Ресаве.

Овај полукружан хрбат планински састављен је од планине Бељанице, Црнога врха, Купинове главице, Гаврана (који је најсевернији окрајак планине Стола), и Лишковца; и везује се на спољашњој му страни са Брезовицом, Малиником, и преко Стола са Дели Јованом.

Леви крај тога полукруга узев правац к северу, десним краком увлачи се измеђ реке Бусура и Чокордина па се свршава према Млави; а левим краком са карактером брежуљкасте косе (широких леђа) испуњава простор између Млаве и Мораве (с Ресавчином) и доста стрмо пада на Дунав, при ушћу Млаве, као брдо Браничевац.

Десни пак окрајак тога полукруга врло стрмо наилази на Дунав, и ломи се о њега, под именом Голих планина, измеђ Голупца и Добре; но један огранак завија на запад на планину Црни врх близу села Снеготина, одакле се одбија једна лепа коса измеђ Пека и Дунава, и благо се спушта према Градишту.

Водомеђа Млаве и Пека, као полупречник тога полукруга позната под именом Хомољских планина, има чисто карактер планински све до манастира Витовнице; одатле наставља к северу рашљасто, међу рашљама имајући реку Витовницу, и до њеног утока у Млаву има облик повисоког терасастог предела, а даље, као врло лепа брежуљкаста коса, свршава се у кључу рамскоме, реметећи дотунашњи правац Дунава.

Узимајући у том планинском полукругу Црни врх као средину, онда је Бељаница лево крило, а Столови гребен са Гавраном десно. Бељаница и Столови гребен, то су планине сасвим искршене и поломљене, док међутим Црни врх има много питомији облик. И изгледа, да је Црни врх већ био ту, кад су Стол и Бељаница кору пробијали и кршили је. Онда се ваљда од потреса Црни врх распукао, и кроз ту пукотину тече сад вода од киша и отопљеног снега под именом Тиснице.

Стȍл је врло стрм и кршевит. Источне му падине обрасле шумом (листопадном), а ивице су му сама гола стена. Он је на своjему врху раван (отуд му је и име), па још мало и угнут, те је с тога ту прилична попаша за стоку села Лȳке. Тај облик његовога врха изгледа у неку руку као кратер; но његов гребен, који иде од њега на Црну Горȳ и на Гаврана, сасвим личи на ивицу кратерску.

Од Гаврана иде коса право на север к Пекмајдану, и ту се састаје са оградцима Стȁрице и Лишковца. Но са том косом изгледа, као да Стол престаје; јер даље мења се карактер и спољашњи облик планина.

Северно од Гаврана, који може имати више од 900 метара надморске висине, постају јако шумом (буквом, кленом, па и храстом) обрасле планине, које испуњавају

сав прѐдео између Пека и Шашке провлачећи се врло узаним, ал и врло стрмим гребеном измеђ извора тих река на планину Лишковац, за који неби рекли, да је много виши од 600^{m}.

Али је са Лишковца поглед диван.

На северној су страни брда једне висине с њиме, те и догледа нема никаквог, — преко тих брда, што су сва шумом обрасла, и сва заокругљена и питомог облика, пада поглед на плавило неба.

Али кад се к југу погледа, онда се има шта да види.

Пред собом имате лепу хрпу планинску, која, чини вам се, упире у небо. На левој руци имате величанставан Стол, који се издиже изнад свију осталих подручних му врхова и осталих брда, што вам у доглед падају. Његови наставци ломе се са својим стењем к западу, износећи вам своје голе литице, а и врхови им сама шута стена. Иза свега видите само плаво небо, које тим плавије издаје, што је ова планинска хрпа беличаста разбијена стена, а пред њом видите шумовите огранке Лишковца, из којих тече равна река.

Иста ова планинска громила сасвим нам се другаче представља, кад је погледамо с друге неке стране. Тако, кад се иде од доњег Милановца уз реку, па се дође на

Та̂нду, и попнемо јој се на леву косу, онда угледамо Стол много разговетније и опет величанствено.

Видите три гола врха, који се из обрасле по̀дине дижу пут неба, као оно три седа ста̀рца из гомиле веселе и младе деце. И чини вам се, као да сте и сами морали видети, кад су ти голи врси из утробе земске посуктали, кроз већ обраслу и зелену кору земље, на којој стојите; чини вам се, као да и сами осећате ону силу и снагу плутонску, којом ове стене кренуше кроз покривало овог таласастог предела. И сад нема око њих никакве питомине; одробине ових насилничких врхова сне̂ла је прастара бујица у низине, и њима засула и претрпала ону родну земљу, из које истина пробија шумско дрвеће, ал нема богата рода, људске хране. И предео је сиротан, па и пуст.

Кад пребродите Та̂нду и оставите је на лево, а ви се упутите уз косу, која јој леву обалу припире, па јој се испењете на широка леђа, — онда вам неизбројни брежуљци и брда, која испуњавају по̀међину Танде и Љубове, заклоне све столове огранке, а кроз отворе долинске укаже вам се Стол као прави горостас. — (Виду слику на сљедећој страни 268.)

На Лишковцу, као што споменусмо, извире ра̂вна река, која тече на југ за у Шашку; а на противној страни извире Бољ̀етинка, која тече на север за у Дунав, и извире Орѐшковица, која такође тече на север и кроз Милановац иде у Дунав.

Лишковац у главноме пушта од себе две гране. Једна иде на југоисток и испуњава сав кључ између Шашке и

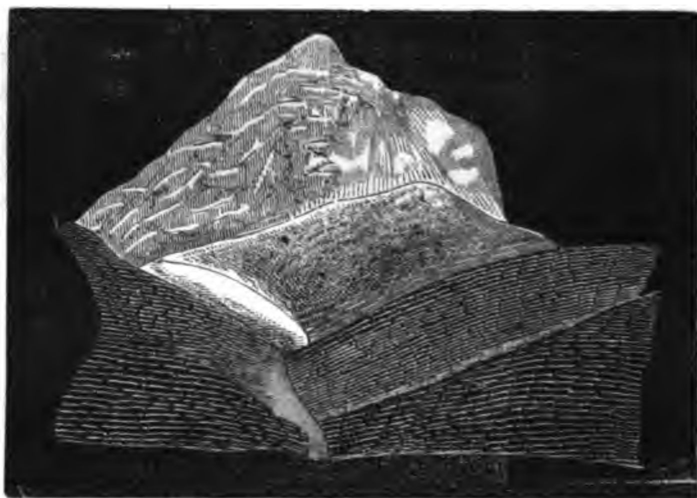

Дунава, и свршава се спрам Милошеве куле као Тисовица, а на ушћу Шашке у Дунав као Главица. Сва та подгорина обрасла је шумом, и на окомцима својима к реци Шашки износи најлепши сијенит; код села пак Топонице, сва се црвени од земље, за коју рече Хердер, да је добра за грађење порцелана.

Други му крак иде к северу, и свршава се на Дунаву као Гребен, који Дунав јако сужава. Ти дунавски окомци сâм су мрамор, и то исти онакав, какав и на оној страни Дунава у Хрбатима. По овоме, а и по спољашњем облику види се, да су брда и на једној и на другој страни Дунава једна и иста, и да је ту пролаз или корито Дунава, само планинска пуклина. Можда ће наука показати, да је ту планина прсла, и кроз себе Дунав пропустила, онда, кад је Стол избијао на поље, или кад је унутарња силина земска раздробила континенту у беломе мору. —

Са Лишковца, о коме примећавамо, да је широких леђа, може се отићи на Милошеву кулу све ивицом планинском; а у доњи Милановац тако и иде пут из Пекмајдана.

Лишковац се пружа и на северозапад те се састаје с планином Бабино мочило, одакле иде даље преко планине Чомрде на Дунав испод Добре. Овај део планина свакојако је наставак онима, с оне стране Дунава, или оне овима, јер и Дунав имаде туна ону своју највећу катаракту, — скок. Према овлашном нацрту славног геолога Коте, оне планине на левој страни Дунава, наставак су донекле овим нашима, међутим по Мурчизоновој геологијској карти (која је познија од Котине) та пукотина дунавска чини засебан геологијски слој.

О планинама по овоме крају, више, говорићемо на другом месту, а сад прелазимо на

Хидрографију.

Главне су воде овде Млава и Пек, и обе те реке излазе из Црнога врха.

Пêк силази са североисточног платова Црнога врха и тече најпре на север до саставка са малим Пеком, који долази са Лишковца, текући нешто испод земље кроз Радину пећину. Пошто се саставе, онда окрећу на северозапад до утока реке Брȍдице. Довде је Пек текао све кроз крш и лом, немајући скоро никакве долине; а сад му се долина шири, и он тече преко питомих поља све до испод утока Дâјше, где доспева на пречник оног планинског полукруга, те ту има ждрело. Даље се затим окреће к северу и преко питомина пада у Дунав код Градишта. Најглавније су му уточице; Мали Пек, Дубока (која му долази с десна са Чомрде и Голих планина), и Кȍмша, (која му силази лево с Купинове главице хомољске).

Млȁва избија из бezданог језерца код Жагобице и текући најпре на запад, све мало по мало завија на север, и код села Костоца улази у Дунав. Њене најглавније су уточице с лева Крȕнаја, Бȕсури Чокȍрдин, а с десна Витóвница. Млава има више воде него Пек, и у опште је питомија од Пека.

Обе ове реке по готову теку упоредо, а с њима је уперед и Ресава с Моравом. Главни нагиб земље је на северозапад, па је у том правцу и друштвена струја овога краја.

* * *

Цео овај предео Млаве и Пека подељен је планинским гребенима и њиховим огранцима на пет засебних предела, од којих сваки не само да се један од другог разликују у погледу физичкоме, него је та разлика имала утицаја и на друштвено стање у њима, те сваки од њих и добио је засебно географијско име.

Тако Млава подељена је на троје: њен изворан предео па до места, где је пречник оног планинског полукруга прелази, дакле до ждрела Млавског, чини голему планинску Котлину, затворену од свију страна непролазним планинама. Та се котлина зове Хомȍље.

Од ждрела па до ушћа реке Витовнице, докле трају таласасти брежуљци, то је средња Млава, која носи у погледу географијске поделе име Млаве.

Одатле па до утока јој у Дунав, дакле њен најнижи и најравнији део, то је доња Млава.

И Пек се дели на троје.

Од извора, па до првог његовог, а савршено непролазног ждрела више села Дебелог луга, које се ждрело

зове Бо̀бот, то је један део изворног Пека, ал тако од свију страна планином и гором затворен, да му се ни од куда лако доћи неможе. Та трокрака долина, која постаје од реке Лйпе, Бо̀жане и Ја̀гњиле, зове се по географијски За̀го̑рје.

Одатле, па све до ушћа Бродице, куда спада и цео Мали Пек, још траје горњи Пек, ал без икаквог нарочитог имена, по својој прилици због тога, што ту Пек и нема долине, него тече тако рећи по планинској пукотини, кроз коју се само може проћи, ал у којој се неможе и живети.

Од Бродице Пек тече право на запад све до места (више села Се́не) где га пречник оног планинског полукруга прелази. То је средњи Пек, који има раширену и обделану долину, такође од свуда планинама затворену и од осталог света одвојену. Тај средњи Пек има географијско име Звйжд.

Од испод Сене па до ушћа у Дунав зове се доњи Пек, који је најнижи и најравнији.

Доња Млава и доњи Пек имају заједничко, нарочито и далеко чувено име Стйг, које је највећа житница у данашњој Србији.

Као пришивак уз предео Млаве и Пека, рачуна се, истина планинска, ал питома и добро насељена засебна жупа Ре́ка (са средиштем у Голупцу), коју од југа и истока ограђују висока брда (Снеготински Црни врх и Голе планине), од запада онижи брежуљци, а од севера дебели Дунав.

И ми ћемо пределе Млаве и Пека да расматрамо не укуп, него појединце, сваки крај за себе.

Према овој подели ми ћемо се бавити овим жупама:

А. Хо̂мо̂ље, што је предео горње Млаве.
Б. За̂го̂рје, што је предео горњег Пека.
В. Мла̀ва, што је предео средње Млаве.
Г. Зви̑жд, што је предео средњег Пека.
Д. Сти̑г, што је предео доњег Пека и доње Млаве.
И тако почињемо Хомољем.

A.

ХОМОЉЕ.

(с картом).

На истом упореднику с Ваљевом, Свилајницом и Неготином, и на једном подневку с Алексинцем, Хомоље је смештено у великом планинском котлу, који је од свуда непролазним гребенима и брдима ограђен, и од осталог света одвојен.

Планине ове, које га у около ограђују, одвајају Хомоље на северу од питоме печанске жупе Звижда, на истоку од кршнога Загорја, на југу од роднс Ресаве, и на западу од богате Млаве, (средње).

Хоризонатан облик Хомољу у главном јс јајаста елипса, чија велика оса лежи у правцу с југо-истока на северозапад, и на југоисточном, ужем крају упире у Црни врх, а на северозападном ширем у чувено „браничевско ждрело."

Попречном планинском граном у правцу с југозапада на североисток подељено је Хомоље на два доста засебна предела: источни и западни.

Источни део Хомоља, много питомији, и створом разговетнији од западнога, има облик елипсе у правцу истом, у ком је и цело Хомоље; а западни, који је више планински, и кршевитим огранцима по дужини испресецан, такођер је елипса, ал у правцу попречном, т. ј. с југозапада на североисток.

Цело Хомоље имаће на својих 494 четворних (□, квадратних) километара, што ће рећи 144 □ миља, или 8·97 □ немачких миља, а то је 72-ги део целе Србије.[1]

Од ових 144 □ миља целог Хомоља, спада на источну половину 86 □ миља или 29·500 хектара, по чему је ова источна половина у нешто већа од западне.

Планине.

Од планина, које чине планински полукруг Млави и Пеку, оне, што су трупом највеће, и висином највише, припадају нарочито Хомољу.

У целој источној Србији, дакле између Мораве и Тимока, има четири значајне хрпе планинске, које све остале или величином, или висином надмашују. Те су четири хрпе: Бељаница, Црни врх, Стол и Ртањ. Међу њима Ртањ је највиши (око 1600 метара), ал масом је најмањи. Као једноставна планина, која нема много врхова, него је управо цела сâм труп, знатно је већа Бељаница, која на далеко од највишег јој врха (око 1300^{m}) задржава знатну висину. И та Бељаница највећим дêлом припада Хомољу.

Бељàница је, рекао би, онаква планина, какве су у Херцеговини и Далмацији: кршна, кречна и понорна. Она се пружа између Млаве и Ресаве, и заузима сав простор између тих река, од обале до обале. К Ресави пада окомице, а к Млави се лагано спушта, па кад јој близу дође, онда нагло. Но то њено спуштање није изједна, већ у ступњевима са набрекнутим ивицама. У главном има до Млаве две терасе, и на горњој су саме дољаче и дољачасте

[1] По моме рачуну Србија је велика 648 □ миља немачких или 10392 □ миља географијских или 35640 □ километара т. ј. 3,564.000 хектара.

вртаче, а на доњој мање и веће вртаче; у дну по која дољача упоредна с Млавом. Тај њен створ чини је безводном и ма да је при перспективном погледу шумовита опет на њој има позамашних просторија без икаква дрвља.

Да би тај њен интересантан створ боље схватили, нека нам ова слика од ока послужи као неки пресек Бељанице од Ресаве к Млави.

Основица бељаничина, од Ресаве до Млаве, износи од прилике 8 киломстара, ал површна јој пруга вреди ће два пут толико. На горњој тераси *а*, налазе се саме д о љ а ч е, т. ј. безводне, често и вртачама испуњене долине без излаза, те вода, кад се топе снегови, или кад јако киша удари, не може да отиче на ниже, јер је заграђује руб I као каква коса, па понире у рупчаге и међу камење. На тераси *ђ*, већином су вртаче, у којима такође накупи се воде, па у земљу усише. Наравно, та силна вода, која је у земљу ушла и улази, она мора некуда да избије на поље. Тако постаје на млавској страни М л а в а, К р ȣ п а ј а и Б ȣ к, а на ресавској неколико врела више Стрмостена.

За лакше појимање вртача и дољача, за оне, који не

бијаху у прилици да их виде, ево неколико слика зарад објашњења.

Вр̑таче су округле рупе, које иду на левак, као што показује слика ова у пресеку.

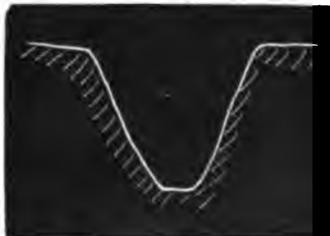

Многе су вртаче горе врло широке, и бокови им доста благо иду, тако, да ако не и на њима самима, а оно бар у дну вртаче посејане су њиве нарочито кукурузне.

Дољачом зовемо дугуљасту вртачу. Она изгледа често као каква долина, само што никакве воде нема и при дну је затворена. Но имаде их и напуњених са вртачима, а и разгранатих као права долина. Ова слика нека растумачи и једно и друго.

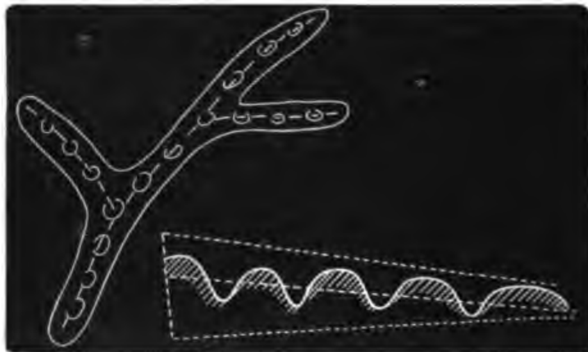

Ја сам на Бељаници био три пут; један пут с ресавске, и два пут са млавске стране. Бељаница за обичног туристу нема таква интереса, као што Ртањ има. С ње поглед није тако разноврстан; и пошто је она виша од свију оближњих планина, то се ове и невиде јасно. Но и она се неможе лако да позна са друге планине на прилику с Ртња, јер јој облик непада у очи као што Ртањ. Ртањ можеш познати са сваког места.

Први пут био сам на Бељаници у очи Ђурђева дана 1871. Гледећи је из околине свилајничке, немами те к себи. Она њена крупноћа казује ти још напред, да треба да уложиш много времена и труда. Но ја сам ишао.

Из Пањевца кренем се пре изласка сунчева; ал кад сам из Сладаје за на Бељаницу пошао, већ је било високо одскочило. У очи поласка мога било је у околини кишице. Из Свилајнице видело би се да је тада на Бељаници било снега; ја из сладајских безводних, каменитих а обраслих вртача нисам могао видети.

Идући кроз шумовит предео, одакле се нигде ништа невиди, човека неможе ништа забављати, осим појање и цвркутање оживелих тица, и да завирује уз пут и по жбуновима у једре биљке, које пролећна снага из земље креће.

Пред подне био сам на речкама.

Речке, то су два поточца, који врло дивно по зеленој трави једног планинског котла змијуне, па на брзо пониру у стење. За један, веле, излази у Крупаји, а за други више Стрмостена.

И може бити; јер им је правац тај. Висина речкама биће 1000^{m}.

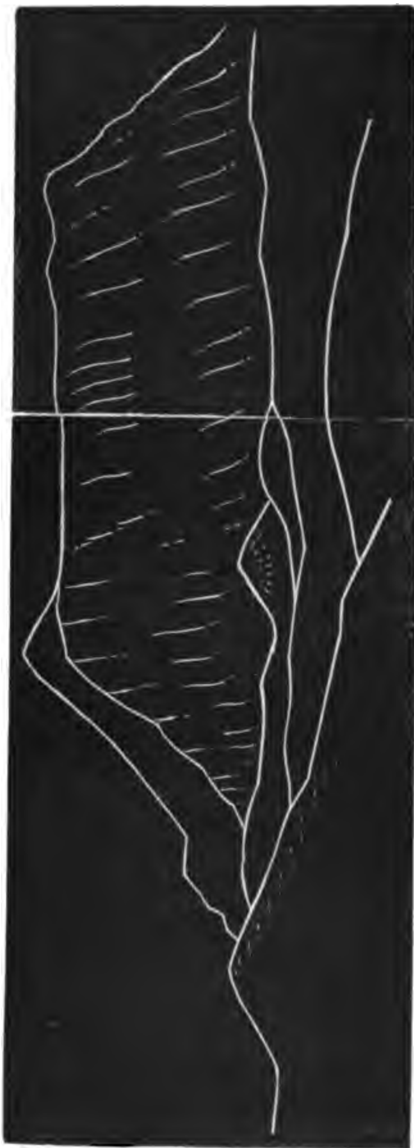

На речкама је граница Сладаји и Суводолу.

Овде преко лета пасу и поје овде и сладајци и суводолци. Па кад се деси, да је у потоцима мало воде, а пастири нагоне стоку на појило, онда — причају — често бива и крвавих глава због тога, ко ће пре стоку да напоји.

За један сахат стигнем на врх Бељанице. Снег бијаше покрио зелену траву, и кроз тај бели вио дивно је било видети неизбројне цветове жуте примуле, која је планину између камења окитила. Став на окомак Бељанице, имаш пред собом одсек од 400 мет. висине, у дну кога вијугају потоци у Ресаву. На југу видиш величаствани Ртањ, који се, чини ти се, из таласасте равнине подигао у вис к небу, као какав огроман а усамљен саркофаг.

Но врхови овећих планина већи део године, а особито с пролећа и јесени,

обмотани су маглом и облацима. Тако је на Ртњу било и сада. Главно је извориште облацима његовим у долинама западно од њега, дакле у моравској равници, па их одатле донесе западан ветар. Али је врло занимљиво гледати, како се из ведрине прелази у облачину. Обично то почиње један једини, често врло малени облачак. Ти гледаш, и он бива већи, а невидиш, одакле му нараштај долази, и на скоро обавије целу планину. Не прође много, а магла изгуби своју полетну лакост, од беле постане тамна, са висине спусти се на бокове планинске, и проспе се као киша по целој околини. Но много пута магла се незгусне и не излије у кишу, већ онаку лаку одни̏ше[1] је доња струја преко планине у вис, а врхови планински поносито се забе́ле у плавилу неба, гледећи друге облаке испод себе. Због овог непрестајног усисавања влаге на површини планине, у оној црној земљи од иструлела лишћа, има увек много мокроће, од које постају извори и потоци, што се после на ниже у долове сливају као реке.

Бељаница, од свог највишег места, које ће имати око 1300^{m} надморске висине, а 400^{m} изнад потока (ајдучког), на који пада сасвим окомице у дубоку но малену котлину, — па до места, које сам на карти обележио са страна, и докле непрекидно траје тај њен зид, има ће преко 3 километра. Ту се прекида, јер туда тече поток Јеловац. С оне стране од њега (источно) налази се иста така литица Брѐза страна, која са Бељаницом чини доста округао, дубок котао, као прави кратер, у коме има такође брда (ајдучких), доста велике висине.

Бељаница се од свог највишег места на север к Млави,

[1] Глагол ни̏хати, ни̏шем, ни̏хао; по источном говору ни̏јати, ни̏јам, ни̏јао. Иде дакле као ма̀хати, ма̂шем, и ма̀јати ма̀јем, с разликом том, што у садањем времену има од нихати, нишем, а од нијати нијам.

и на запад поред Ресаве к селу Сладаји, спушта онако ступњевасто као што напред рекосмо, и са средњом висином од 6 до 7 стотина метара надморске висине упире у Млаву код развалина града Куделина, где се састаје с мало нижим огранком, који овоме иде у коб са Врања. Та планинска греда дели Хомоље на источно и западно. Но та греда није никаква правилна грана планинска.

На Бељаници залуду би тражио оне планинске ланце, као што су састављене друге планине. То је само издигнута маса од камења, која се овде онде нешто спусти, нешто узвиси, ал тако неправилно, да кад би 9 делова целе планине обишао па снимио, опет неби могао онај десети заостали део без виђења да уцрташ, а код алписких и других европских планина могао би сваку петину невиђену да погодиш.

Сва Бељаница, од реке Јеловца па до испод Сладаје, и од Ресаве па на северу до Млаве, а на западу до Крупаје, сав дакле тај простор испуњен је самим дољачама и вртачама; и истина, у главном је шумом (буковом) обрастао, ал је сам по себи безводан, те с тога нема на њему ни довољно траве. А то је узрок, те ни сточарство овога краја не може се њоме много да користи, а о земљорадњи не треба ни говорити.

Како се Бељаница својим дебелим трупом знатно издиже изнад осталих планина што припадају Хомољу, — а које високе изгледају, јер се из низине млавске импо-

зантно подижу, — најбоље се види, кад се гледа са Сопота, косе изнад Пожаревца.

Пред собом имамо планине Суморовац (1), Ву-

кан (2), Јежевац (3) и Крилаш (4), а иза њих видимо узвишен гребен Бељанице, и то њен источни окомак (5) и највиши јој врх (6).

У фитогеографији има закон, како се растиње простире у правцу вертикалном. Тамо се каже, од које висине (на којој полутарској даљини) почиње буква, а на којој после тога јéла. Међутим Бељаница у том смислу чини изузетак. Она је виша од ајдучких брда; па на њој је сама буква, а на ајдучким брдима (и то на осоју) има јеле, и поток Јеловац нарочито због тога име такво носи. Овде ми је место да напоменем и то, да је то једино место у целом Хомољу, где имаде зимозелен-горе; више је нигде ненађох.

На северу од Речака има један бељаничин врх, под који онај већи речички поток понире, и који је на хомољском нагибу Бељанице највиши. Зове се речички врх, и биће врло мало нижи од највишег места Бељанице, а можда и једне висине с њиме. На северној страни од тога врха опет има један поточац, много и много мањи него што су речички, па и он кроз врло кратко време понире. То су Тиквице од преко 800^{m} висине. То је једна плитка и узана доњача са врло мало воде (кладенац је само), ал каква је то при свем том благодет за пастире и стоку у том иначе безводном крају! Ја сам на тиквицама провео подне 31 августа 1872. Ту наиђем на стадо оваца, које се по доњачи, а у хладовини стогодишњих букава склонило па дахће. Пастир овога стада, старац од 80 година, више је био узнемирен мојим доласком, него његово стадо. Ваља знати, да је стока овог дивљег краја питомија од својих пастира. Мој путовођа извадио је из торбе проје и сира, и ја понудим и старца, да заједно обедујемо. Од старца и поузданији и вернији чувар овоме стаду, пас рундов, одмах се с нама туђинима помирио, и слéдио је наше планинске залогаје, вешто хватајући

делове, које сам му бацао. На планини бијаше мртва тишина. Поток је одвећ мали и слаб, да би му се жубор чуо; подневи умор сместио је у хлад овна предњака, те кроз глуву планину неодјече његово гласно звоно; препека од сунца и јара од загрејана стења сместила је на букове гране с отвореним кљуном тице певачице, те се нечује њихово весело звиждање и цвркутање; густа и висока шума заклонила је сваки поглед у наоколо, те радознало око не може да се вијне у далеке просторије окићене разновидним брдима и доловима; ничега нема, што би ову дивљину оживело или тишину прекидало, па ни бујне досад невиђсне биљке, да путника занима. Свуда око тебе и изнад тебе видиш саму шуму, која те принуђава, да у њсно дрвље гледиш, но спрам кога мораш и и респекта да имаш. Оно није тако лако израсло, и особито у младости било му је одвећ трудно. Планина је посута сва грдним стенама и камењем, и дрва морају жилама да га обухватају ил распрскавају, па да земље траже, одакле хране да сишу. На врху стене видиш избила је снажна буква, чије жиле на пољу стоје и тек при дну земљу дохватају. И опет израсле грдно високе. На много места наиђеш на неке гомиле од земље и ситна камења, које са свим као гробови изгледају. У први мах незнаш и чудиш се шта је, ал не прођеш далеко, а ти дознаш, да су то заиста гробови, но не људски, већ стогодишњим буквама. Уз пут наиђеш на голему букву, коју је вихор у сред шуме дохватио, па из земље заједно са жилама искрутио.[1] Кад буква иструли или је људи за своју потребу одатле однесу, онда остаје она земља, што је на жилама била, и наслаже се као какав гроб. —

Ја сам од Таквица ишао, да се спустим у Крупају,

[1] Искрутити говоре у Браничеву, место ишчупати.

и морам признати, да ми је чисто као свануло, кад сам дошао на окомак бељаничиних коса према Крупаји, те се шуме опростио. На северу и западу од себе предео ми се отвори, и жељно око полети на све стране, једно, да се нагледа лепоте, која пред-а-ме излази, а друго, и да видим, где сам.

Пред-а-мном стоји долина црвене воде (уточице крупајске) с њеним округластим и питомим брежуљцима, а десно, на северу, видиш кршни Вукан и поносити Су-

моровац, како се над селом Сигама иза и изнад брежуљака уздижу. — (Види слику на страни 283.)

Као према Млави, тако исто и према Крупаји Бељаница се стрмо спушта, но једним својим краком, Ку̀стуром, одбија Крупају нешто на северозапад, а сама навија у неколико на североисток, те тиме се око села Сига начине питома корита са ниским и благим брежуљцима и платовима у облику тропоља.

Кад се из Сига погледа уз Крупају, онда се види врло лепо тај бељаничин огранак Ку̀стур, поред кога с десне му стране тече река Крупаја, а још на десно видимо, како из леве косе крупајине избија камен Ма̀гура, што је изнад села Магудице.

Од речака, а са Бељанице, одбија се једна грана низ Ресаву на запад као грабова страна или гра̀пчина, која се на водомеђи црвене воде и па́њевице реке раздвоји, те један крак иде право на запад и ломи се о Ресаву као Маћија, пребацујући на леву обалу Ресаве од Маћије вишег Пасторка, и нешто нижу камену главу. Онај други крак продужи на северозапад, те као нижа и питомија коса везује је са огранцима Крилаша и Главчине (Златовске).

Грабова страна под врх имаће 1100^m висине, од чега на западу све више губи и више Сладаје нема више од 400^m.

Она нижа коса, која се од водомеђе Пањевице и црвене воде одваја на североисток има на раздвоју једва 400^m, а врхови поједини на њој (Јастребовица) око 470^m. Тако ниска доспева до Крилашта и златовске Главчине.

Но ова златовска Главчина (650^m) опет је чвор. Од ње се одваја једна коса на Главчине грабовачке, и одавде даље на југ пада и ломи се о Резаву у каменој глави, Пасторку и Маћији. Ова три дакле блиска врха, кроз чије пукотине тече и завија Ресава, управо је сукоб од два планинска гребена. Пасторак може имати близу 700^m висине.

Са водомеђе црвене воде и Пањевице пружа се најпре равно а после уздижући се једна коса измеђ црвене воде и реке Медвеђице, па се стрмо свршава на левој обали Млаве. На тој су коси највећи врхови Китице и Венац. Венац је одмах тпрам села Сига, и биће једне висине са насрамним Кустуром. Он пада стрмо у Крупају и из села се врло лето види.

На десној страни видимо, како Крупаја залази за камен, а на левој камен Магуру.

Ови најкрајњи бељаничини изданци, где се састављају са огранцима планине Крилашта, чине земљиште угнутим и пуно је питомих вртача. Доњача нема много; ал је једна међу њима знаменита због тога, што јој вода никад

непресушује. То је **Бела река**, државно имање, на коме су дивни пашњаци, па с тога ту станује државна ергела.

Кад се од села Близнака пође к Белој реци, и пошто се испењемо на косу, која дели Белу реку од Медвеђице, онда на мах настану вртаче, и цео тај предео није ништа друго, до узвишен платов, од свуда ограђен вишим косама, а сâм препуњен плитким, благим и питомим вртачама. Висина платова износиће око 300^m.

*

На истоку од Бељанице пружа се друга планина, која, и ако не висином својих врхова, ал огромним простором, који запрема, и величином трупа својега, надмашује све планине у источној Србији.

То је **Црни врх**.

Његов главни хрбат, који се од Бељанице на исток пружа у дужини од 12 килом., непопушта скоро нигде од своје висине, а на све стране шиље скоро исто толико високе, дебеле и доста дугачке огранке према Млави, Пеку и Тимоку.

Тај исти хрбат, ми ћемо га звати Перастов хрбат (по речици Перасту, која са његове седине силази), он је утврђен на својима крајевима врсима, који су па његовим трупу највиши. То је на западном крају **Трштена главица**, а на источном **Црни врх**. И изгледа, као греда на двема сохама. Па у колико свака греда, подупрта на крајевима, на средини се својом тежином нешто угне, у толико је и Перастов хрбат на средини нешто мало угнут; ал, као што се у том случају греда мањом и нижом сохом на средини подупре, да се неби даље угибала, тако изгледа, да је перастов хрбат подупрт са млавске стране једним врхом, који је нижи од хрбата, ал због још много ниже околине, одвећ јако пада у очи. То је **Лисац**, од самих голих стена наслагана шиљата пирамида.

Ово се лепо види са Тршаве главице.

На лѐвој руци имамо западну половину Перастовог хрбата, а на десној гребен од Бељанице, у средини

Зуричка брда. На крају хрбата је Бреза страна (3), до ње Трштена главица (2), а затим унутра унесен шиљати Лисац (1).

Трштена главица биће 1250^m висине, јер је мало само од Бељанице нижа. До ње одмах на северу има друга главица Стража, око 1200^m, а до ове Бреза страна, једва нижа од Страже. Између Брезе стране и Бељанице стране налази се провала, кроз коју излази Јеловац. На супротну страну од Јеловца тече ајдучки поток за у Ресаву. Одсек бељаничин, са одсеком од Трштене главице па до Брезе стране, чини више од полукруга, који као зидом ограђује ајдучки поток и Ресаву. Изгледа, као да су те две планине некад састављене биле, па се распрсле и од својих одробина нагомилале у дубоком том котлу ајдучке планине. Оне се у котлу доста високо издижу, па и ако су ниже од околних одсека, опет се с некоје стране врло лепо и разговетно виде. — (Види слику на страни 288).

Тако у 1 имамо Брезу страну, у 2 ајдучке горе, а у 3 Бељаницу.

Трштена главица зове се тако због тога, што веле, да на њој има (ваљда у каквој вртачи) баре, у којој расти трст.

Ја сам дошао на Стражу преко речице Пераста, па сам поред Брезе стране сишао на Јеловац.

Од Перасѓа па до Трштене главице то је један, к северу нагнут, узвишен платов од 1000m средње висине, испуњен самим каменитим вртачама, исто онако, као и плећа бељаничина. Поток Тѝсовац (1000m висине) и Трȏјник (1100m, три упоредна поточца по 100m један од другог) који долазе са Трштене главице, теку сасвим безбрижно по томе платову без икакве долине, но само са плитким ал јасно обележеним коритом.

С ове Страже, што је до Трштене главице, човек недобива никаквог молерског изгледа каквих усхитних партија планинских, јер је најближа околина испуњена самим вртачким, шумовитим огранцима, који се тихо спуштају у невидне долине. Оно има и врхова планинских, који би својим створом и подвисом задовољили око у многом погледу; ал су далеко, па се једва распознају, и слабо се могу да познаду, који су.

С високе планине, која је у великој околини највиша, поглед никад није тако пријатан и леп, као са каква врха,

који се из низине диже, а од свуда окружавају га други врхови од њега узвишенији. Онда човек види и оне питоме и дивне долине, како се вију поред стрмих или благих огранака планинских, види шарена села, како су се по долини или испод каквог крша посадила, а види и високе планине, како се изнад хоризонта дижу и врховима својима дохватају плавило неба; — види сву земску пластику заједно са њеним стафажом — животињем. С високе пак планине мањи врхови не саме да губе од своје висине, него не дају ни оног пластичког ефекта, и сва околина, која иначе може бити најнеравнија, показује се само као таласаста равница и износи само толико ефекта, колико нам даје каква карта. Панорама дакле с високе планине није никад тако усхитна, као са брда нижег, ал од свуда великим планинама окруженог.

Хомоље је вредно пропутовати, јер има много интереса у сваком погледу за сваког који мисли, па ма које струке био. Ал ко хоће да види његову молерску лепоту, која за цело неуступа лепоти никаквог другог предела, тај треба да се испење лети пред залазак сунчев на стару пољану изнад Жагобице.

Пред собом имаш цело источно Хомоље, иза кога видиш сав планински ђердан оних врхова, што су се нанизали по оном планинском пречнику, који затвара Хомоље од северне стране, и који још од Ресаве протежући се иде преко Млаве и Пека к Дунаву; видиш дакле лепо обележене и као какву породицу поређане врхове Крилаш с Лисинама, Јежевац, оба Вукана, оба Суморовца, Врањ. На десној руци видиш Хомољске планине, унутарњи пречник планинског полукруга, и по њему такође насађене врхове Негосављев камен, Богавчеву пољану, Купинову главицу, Здравчу и Тршаву главицу, и видиш како се дивно спуштају к Млави пи-

томи упоредни огранци ових врхова, међу којима теку опет упоредне блиске речице. Косе између њих осветљене по леђима рујевим зрацима вечерњег сунца, бациле су тамну сен на противној, нама окренутој страни, те цео предео изгледа као пругаст ћилим, у врху кога под кршном подином виших огранака, пуше се димњаци сакривених села, у која силази стока са планина, рикањем јављајући хранитељима својима о своме доласку. Испод тих коса видиш како по долини, која се кукурузним класом таласа као море после буре, — несхватљиво вијуга једна шумска пруга која мрким зеленилом шара средином родне равнице. То је Млава, која као оно стидљива девојка, крије лице под грањем врбе и јехове,[1] док не побегне сниже Изварице у прво њено ждрело, ждрело хомољско. А на врховима Јежевца и Вукана блистају црвени зраци сунца на западу златећи поломљене стене седога Вукана. То је најлепши, највеличаственији и најсветији нимбус, који сам ја икад изнад светитељске главе могао помислити, а у исто време и прâви, истински нимбус, јер испод тих огњених а тајанствених зракова сунца које се с Хомољем прашташе, находи се манастир Горњâк, уз кршну стену а на обали брујне Млаве прислоњена обитељ св. Григорија, задужбина за ову земљу помрлих наших предака. Иваљда нема више ни једног божјег угодника, који, у Богу живећи, досеже толиког благослова, да над местом, где му земски остатци леже, лебди у зраку истински, тако величанстван нимбус.

Овакав призор може се само доживети, ал не и описати. Речи су за овaку лепоту слабе; много би моћнија била кичица у руци каквог Лорена, или Калама. —

[1] Ово дрво Alnus, Erle зове се у Србији различито. Негде га зову Јóва, óд туда јòвина и јôвовина; негде пак (у Колубари) јехова. Но најкоренитије је јóха, колективно јôшје, од куд после толиких јошаница, које за села, које за реке.

Западни део перастовог хрбата, од Лисца до Трштене главице, спушта се исто као и Бељаница ступњевасто према северу пукотини тисничкој и извору Млаве. У главном има два прага до краја, и дакле чини две терасе. Једна је горња, од хрбата на на ниже, преко које тече Тисовац (са својом уточицом потоком Тробјником), који кад дође до прага, он га распрскава и јури кроза ждрело. Тај први праг почиње при саставцима Тисовца и Јеловца, и у правцу југоисточном ломи се и крши најпре на великој Тисници, а после на Перасту, преко којега прелази узаним вијадуктом, тамо названим Самар. Ја сам уз Пераст (који једини имађаше воде) идући, дошао до тога места, и морам признати, да сам био очаран дивном романтиком тог перастовог моста, испод кога јури вода управ кроз врата планинска даље низа стење.

На томе месту човек мора застати. Пред собом видиш огромна самотворна врата од пробијене стене, кроз која тече Пераст преко грднога камења. На сваком кораку имаш водопад у коме шумно жубори у непрекидној борби запенушена, вода планинска, бистра као суза, јер је тврди камен не може да замути. Поред воде и кроз пукотине од камења набујала је једра трава, орошена студеним Перастом. Сунце је било с оне стране перастових врата, и кроз отвор бацало је топлу светлост на покрхане стене, близу врата што су. Пријатна хладовина од шуме и воде, и љубак задах једрог зеленила, чисто опчини и обаја у мору од камења изгубљеног човека. Мој коњ, на камење и планину навикнуто послушно живинче, одмараше у тој хладовини поред студене воде и зелене траве своје по камењу излупане копите, а путовођа полукришно, ал одвећ радознало гледаше у мене, као да ме је читати хтео. Ја сам стајао крај Пераста, наслоњен на стену, маховином обраслу. Као што је перастова вода једваводне

брзо летела низ оплакано камење, тако су мени кроз душу пролетале невеселе мисли. Ја сам стајао крај Пераста, и заборавио сам, где сам. У мојој души оживео је други Пераст, ја сам се сетио браће Бокеза, и у овој студеној а заненушеној, сунцем обасјаној води перастовој, гледао сам врелу крв њихову! У мени је срце набрекло, песнице ми се стегле, и — ја сам даље мислио . . . .

Из овог мрког а унилог сна пробуди ме рзање мога мирнога коња. Ја га погледам. До сад погнути коњ исправио се, отобољене уши наперио и гледа у горњи праг врата. Погледам и ја. По врху перастових врата угледам две козе, које се над стену нагле, те гледају на нас у потоку, па одоше даље. Да ме није школа пре 29 година од куће отргла, ја би мислио, да су то ђводе злих духова, који ме ставише под надзор, одкад у њихову владавину дођох.

Одатле се кренем даље.

Кроз перастова врата пројем с неким непознатим ми осећањем. То су најсвечанија врата, кроз која сам икада прошао. — (Види слику на страни десној).

Кад сам стигао на Пресеку, близу њеног утока у вел. Тисницу, сунце је било већ село. Ја сам требао ту негде преноћити. Вођа стаде викати по имену овчара, о коме зна, да му је ту негде „бачија.“ Одзива нема никаква; па и ако смо добро чули блејање оваца, то опет бесмо у доста великој бризи, јер их ми по мрачној шумовитој планини у ноћи не можемо тражити. Читав сахат стајасмо тако у врх једне вртаче, док вођа непанђе на пастире, и ми се упутисмо у колебу им. То је двема сохама подунрта греда, на којој је са свију страна прислоњено па уровљено прошће. За постељу мени насеку млада букова грања, и ја сам на њему слатко ноћ одспавао. Но је за госте ваљало и вечере сготовити. Наш је домаћин неки чича Илија

са два своја сина. За час је планула пред колебом велика ватра, чиј хитри пламен лизаше котао гвозденљак изнад „огња“ о кукасто дрво обешен. За тили час је био и качамак готов и млеко узварено, а извадише из вѐдрице

и нешто сира. Ја нисам вечерао; мене су више занимали они милијуни сићаних звезда, које заједно самном гледе на ово моје друштво, па се можда чуде европској култури, која као да је само копија оне из централне Африке.

Пре него што је исток поруменио, ја сам већ био управио очи к њему. Сребрни појас од јутарње магле, која

је испуњавала дубоке долине међу планинским огранцима, одвајаше мрку боју планинскога трупа од руменог неба, а кроз појас пробијаше модри врхови Гаврана и других брда, те се огледаше у источном руменилу. Ја сам се спремао на пут, да излазак сунца видим са веће висине, и особито сам се обрадовао, кад при поласку угледам међу жбуновима „морско грожђе.“ —

Са Страже сишао сам поред Брѐзе стране у поток Јеловац, који дели планине перастовог хрбата од бељаничиних. На саставцима Тисовца и Јеловца у десну обалу Тисовца припире осечен кршевити Милићев камен као завршетак оног првог прага на западу, који у својој средини носи име Зу̑ричких брда.

И Тисовац и Јеловац под врх имађаху воде, ал испод саставака мало помало нестане је.

Не далеко од тих саставака долази с леве стране (бељаничине) један поточац (сув) и поред њега изразбијан стрми крш Кри̑ву̑љ. Гребен његов иде са севера к југу, за тим лу̑чно окреће к истоку и опет северу, прелазећи преко реке на другу страну, да буде почетком за други праг на доњој тераси перастовог хрбата. При прелазу свом преко реке страховито је искрхан, и кроз ту пукотину му јури вода из Бу̑ка, па у ждрелу нестаје. То је суводолско ждрело, које излази у равницу млавску, и кроз које тече вода само кад су кише, и кад се топе снегови; иначе је суво.

Бу̑к се налази више тога ждрела, мало изнад места, где Кривуљ стасава на обалу реке. То је један врло јак извор, који испод стене избија, и одмах тера воденицу. Биће на висини од 700^{m} и вода му је тако ладна (8·5 цел.), да се неможе много пити.

Тај други праг, такође у правцу на југоисток, испод саставака велике и црне Тиснице чини брда велико-

и мало-барска. Великобарска брда одвајају натраг у правцу на северозапад још један узгредан праг, такође упоредан са тисничком пукотином, који се свршава према Жагобици. На том су прагу три распознавне округле главице, од којих је највећа напред споменута Стара пољана. Између правог и овог узгредног прага находи се благим и слабо приметним вртачама испуњена долача која се спушта према Тисници, мало више извора Млаве.

Лисац се налази спрам средине перастовог хрбата, и нижи је од хрбата; али релативна висина мора му бити велика.

Као год што тамо, где се перастов хрбат хоће да састане с Вељаницом, (а исти појав виђено и на источном крају при састанку са Столом), земља изгледа да је утонула, па се од одробине планинске наслагао Ајдучки хрт, тако је исто и овде око Лисца.

Спрам средине перастовог хрбата, а на северној му страни, земља се спустила доле, одакле тече Пераст и Присака, а од одробина, саме разбијене стене, сложен је Лисац, који даљим својим ка северу узбрдним огранцима испуњава помеђину Тиснице и Пераста. —

Источна половина перастовог хрбата, исто је тако непрекидан гребен, коме су северозападни огранци ишарани вртачама.

Највећа је висина на њему Црни врх, који ће бити исто толико висок, као и Трштена главица, око 1200^m.

Са Црнога врха, да није густом шумом обрастао, био би изглед неисказан. Све знатније планине у источној Србији, с њега би се виделе јасно, јер између њега и тих планина има дубоких удоља из којих се врхови уздижу високо у небо.

Он се у главном пружа к северу. Са средњом висином од 700—800 метара испуњава сав простор између

Тиснице. Липе и Црвене реке. Косе су му дуге и широке, и изгледа, као да је то узвишен платов, дубоко испресецан управо пролокан споменутим рекама и њиховима притокама.

По томе бйлу, што од Црног врха иде к северу, води пут из Бање (брестовачке) у Жагобицу.

Идући уз врло стрму, и у почетку одвећ узану косу малога Црнога врха, доспева тај пут на ово бйло код кладенца Бабе Романице (900^{m}). Одавде грана иде право на север до Страже. Коса под Стражом има висине 720^{m} (врх Страже може имати још 200^{m}). Ту се ово бйло дели на двоје. Једна грана продужава на север и неће се на Главице Јагњилске; а друга завија на северозапад и преко Тршаве главице (940^{m}) дохвата се водомеђе Млаве и Пека.

На Романичином кладенцу има нешто чистине, те се бар у једну страну поглед може да вйне преко зеленога грања на модре контуре удаљених планина. Под собом видите на десној руци, како као из каквог грóтла вири црвена пирамида Црвеног камена; а пред собом у даљини имате цео низ планина, који се на десној страни завршује усеченим Штрпцом.

Тршава је главица лепа пирамида, која се изнад трупа планинског издиже око 200^{m}, и који се из целог Хомоља од свуда лепо види.

Ал је и с ње поглед врло богат. С ње видиш све врхове, који припадају Хомољу, видиш највећи број долина, и видиш три села: Жагобицу, Суводол и Изварицу. Због

тога, што су пȁдине бељаничине, испод којих леже села Суводол и Изварица, на западу од Тршаве главице, а тако исто и Жагобица и цела долина Млаве, то је са Тршаве главице најбоље гледати при изласку сунчеву.

Но кад се иде од Романичина кладенца жагобичким путем, онда на један сахат одатле (нема ни толико) има још један кладенац Антонијев. Испод њега на истоку избија Црвена река, а на западу продужава се планинска грана као тераса измеђ Мале и Црне Тиснице.

Тај је предео онаког истог створа, као и терасе перастовог хрбата и Бељанице. Сâм камен и сама вртача. На тој тераси која има око 800^{m} висине, издижу се, ал мало, два дебела врха са нарочитим именима. Једно је Гȁрван са 850^{m} висине, а друго Стрењȁк (опет толико), који одвећ стрмо припире у саставке црне и велике Тиснице. Због те његове стрмине јако пада у очи, кад се гледа из долине млавске.

На Стрењиковим плећима има, казују тамошњи људи, једно место, одакле се чује, како вода у његовој утроби хуји. Прича је та претерана, ал не и измишљена. Рупа је два педља широка, и кад се над њу нагнеш, чујеш, као да вода капље.

Ми сад долазимо на водомеђу Млаве и Пека, заједничким именом названу

Хомољске планине. Оне се протежу од Тршаве главице у правцу северозападном до Врања, дакле у дужини преко 25 километ. Од прилике на средини тога непрекидног хрбата стоји Купинова главица, од које до Тршаве главице има 12 километ. Она се на целом хрбату највише подиже, и од свуда се лепо види и распознаје.

Од Купинове главице хрбат навија више на запад, док се не дохвати положеног Врања.

На целом хрбату, који има 700^{m} средње висине, најглавнији су врхови: **Тршава главица**, **Поткрш**, **Здравча**, **Купинова главица**, **Негосављев камен**, **Богавчева пољана** и **Стрењак**.

Све реке, које Млава добива из Хомоља, силазе с овог хрбата, и све теку упоред у правцу на југозапад или југ. Међу овим рекама находе се исто тако упоредне косе, као огранци хомољског хрбата, које се у два ступња спуштају к Млави. Први, горњи ступањ, чисто планинског карактера има 500^{m} средње висине, и спушта се у долине врло стрмо и кршевито. У дну ових коса настањена су хомољска села сва без изузетка.

Други ступањ ових коса од 400^{m} средње висине иде к Млави много блаже и у долине упоредних река силази такође благо; па на јужним, присојним, пàдинама много стрмије, а на северним, осојним, са свим тихо.[1] Леђа ових коса доста су широка и сва су засејана кукурузом.

Ми ћемо поћи редом.

Са **Тршаве главице** пружа се грана на запад, и испуњавајући простор измеђ Тиснице и Жабара (потока) пада као први ступањ према селу Лàзници и према Жагобици, а као други силази веома благо и неосетно у долину Млаве. Из ове гране избија **Мала река**, те дебљину косе предваја. При извору ове реке, а то је на половини даљине од Жагобице до Тршаве главице, има један са севера на југ опружен елипсоид од самог ситног

[1] Што је ова присојна страна ових коса стрмија, ја тумачим овако. Кад с пролећа сунце јаче огреје, онда се снег **наглије** топи, и вода **бујније** отиче, дакле са већом **брзином**, те и јачом **силином**. Разуме се, да ће вода тада земљу више ронити и у долину сносити. На осојној пак страни топљење снега бива више утицајем увећане температуре у ваздуху, него припеком сунчаних зракова, с тога и отицање бива **лаганије** и без **бујице**.

камења састављен. То је Бе̑љевина (540^m), преко које води пут у Бању. Са Бељевине силазе у Тисницу два потока: Бру̏сник и Добри долац. Западно од Брусника припире у Тисницу, голо, и к Тисници стрмо брдо Пр̀еграда; а источно од доброг Доца ломе се о Тисницу Цер̀етин Цр̀ешњевица, — све као огранци те велике гране са Тршаве главице.

По̀ткрш, 820^m надморске висине, отискује кршну грану између реке Жабара и Каменице, и код села Лазнице пада веома стрмо и поломљено, а даље к Млави одвећ благо.

Простор од Поткрша до Здравче, плећа тог хомољског хрбата, од самих је вртача, и није нижи од 750^m висине. С њега се иде на

Здра̑вчу, тако названу од силнога здравца, што је на њој. Она је висока 870^m, и на западној страни сва је покршена, као и Поткрш, те је веома стрма. Тај врх управо је састављен од три стене и хоризонатну пројекцију, кад се испише исохипсама, има врло карактеристичну и интересантну. Кад сам био на њој, ја хтедох да јој ухватим њен пластичан облик и почнем је сликати хоризонатним пругама од ока. Ал, кад сам био у неколико готов, ја место какве планине, као обично планине што су, видим на својој хартији као порфиру од нашега грба. — (Види слику на стр. след.)

Овако штогод човека мора изненадити на особити начин. Чисто нисам себи веровао, и побојао сам се од самога себе за овакав каламбур у слици. И да ми не паде на ум, како нам облаци често дају такве облике, да се зачудимо, и како нам лед на прозору износи такве слике, да их растумачити не умемо, — ја ово неби смео ни да саопштим свету. Ал зато, што нека ствар, на овај и онај начин представљена, може ли̑чити на другу неку нама

познату, зар зато да је прећутимо просто из страха, што неко неће веровати. Хомоље, својим географијским положајем, није Африка или Аустралија, него је Србија, свакоме од нас врло лако приступна, па се лако можемо и уверити о свему ономе, што би нам у први мах неверовно изгледало. Мени није за тим стало, да износим о непознатим крајевима нека чуда, као што су чинили први путници по Америци и Африци; али ми је стало, да покажем све оно шта сам видим и наиђем.

Србија је земља врло лепа, и својим како појединим деловима, тако и укупним створом може човека да очара. Ал за нас, који се њеним синовима зовемо, морала би бити лепа, и да није лепа. Постојбина и завичај свакоме је човеку најдражи део света. Како Бедевин чезне за својим врелим песком, и како Ескима само смрт раздваја од његове санте леда! Земља ма кака била, она има довољно дражи, да очара свога сина, исто онако, као мајка своје чедо. Али које дете одрасти без мајке, па му већ одраслом покажете неку жену, као његову мајку, кажите, може ли то дете спрам досад невиђене матере онако да се осећа, као кад би с мајком одрасло? Исто тако бива и са земљом. Ко непознаје своју земљу, тај је никад не

може волети од срца. Варао би се сваки онај, који би веровао, да се невиђена мајка са заносом волети може.

У овоме смислу како би добро било, кад би наш млађи нараштај, рано отргнут из недара свога завичаја, па вргнут на море науке и рада природе космополитске, — кад би он чешће походио брда своје постојбине и долове свога завичаја, кад би се чешће виђао са онима пољима, која га и данас хране, и са густим шумама, у којима му браћа живе! Моје је уверење, да би тада у нама ојачао онај потребан патријотизам, и познавајући сваки кут наше домовине у сваком погледу, ми би народу нашем могли много више користити. Ми би онда све науке, које учимо, учили нас ради, и били би много напреднији. — Међутим молим, да би се ово неколико речи на овом месту узеле само као доброжељива узгредица, која је у мојој души, већ 12 година, онако усађена, као Катону мисао о Картази. Можда ми је то мана; ал ако ми је, опростите ми је! —

Ми долазимо до Купинове главице. Она ће бити виша од Здравче. Тамошњи људи често је зову Комша, по реци, која с ње силази у Пек. Она је водолучјем трима рекама: Тодоровој и Комши за Пек, и Милатовици за Млаву.

Поред Купинове главице иде пут (коловоз), који везује Хомоље и Звижд. Пут врло важан, али неуважен.

Идући даље тим хомољским хрбатом, водомеђом Млаве и Пека, налазимо опет један врх, што из долине млавске пада у очи, а то је Негосављев камен. То је један гребен узак, дугачак и горе остар, који није на самом хрбату, него нешто у страну зашао на југозапад. Биће висине Здравчине, и смештен је између потока, што теку у Јошаницу.

На средини, између Купинове главице и Негосављевог камена, има исто тако као и тај камен, у страни од хрбата један узвишен, каменит, дугуљаст платов Бељѐвйн, на коме нема шуме, него је само слабокористна рудина.

Даље на северозапад од Негосављева камена има шумом обрасао врх Бо̏га̂вчева пољана, на коме истина и има пољане (па и кладенца), те се стока користи њиме. Богавчева пољана висока је 820^{m}, но не пада јако у очи с тога, што је труп планине туна око 790^{m} висок, те се дакле неиздиже високо изнад трупа.

Кад се дође на раскрсницу пута од Буковске (из Пека), онда ту има безимени врх (непада у очи) једне висине са Богавчевом пољаном. Од тога врха одваја се грана на југ на Страњӣк (800^{m}), који је смештен између осаничких река. Он је као и Негосављев камен дугачак а узан, но не тако каменит као тај камен. Правац му је такође на југ.

За тим долазимо на Вра̂њ.

Вра̂њ је средиште оног планинског полукруга, који окружује земље Млаве и Пека. Преко њега иде овај хрбат хомољских планина, које су водомеђа Млави и Пеку; преко њега прелази онај гребен, који дели Хомоље на две половине, а мимо њега иде и пречник оног планинског полукруга, који затвара Хомоље и Звижд од северозападне стране. По томе је он чвор планински, на коме се стичу сви главни гребени, ил од кога полазе ти гребени као зраци. Но колико је Врањ својим положајем важан, он висином не надмашује остале планине. 890^{m} није највећа висина ни на пречнику, ни на полукругу. Ал је својим створом одличит.

Кад се испењете на горе споменути Страњик, па се окренете западу онда пред собом угледате цео низ брда

на оном планинском пречнику, и на десној руци Врањ са његовим врло правилним конусом, који се зове Врањић.

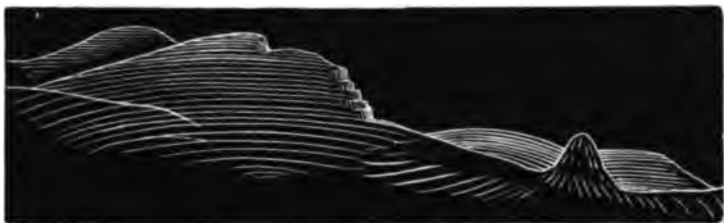

Овде у слици имамо само покрхан Врањ и Врањић.

Но ја сам провео подне 6 Септембра 1872 близу раскрснице путова за Витовницу и Крушевицу. Ту је бачија некога Грује из Осанице. Кад смо стигли, он је најпре известио се од сина и снахе му, што су на бачији, има ли штете од вукова, јер је уз пут забринут био, кад им на траг наиђосмо. И пошто је нашао све на миру, онда је наредио за ручак: качамак и млеко. Ја сам за то време хватао визуре мојим секстантом, бележио стање барометра и термометра, карактерисао терен у околини, и гледао у Врањ, који ми се представио у другом облику. Доња половина обрасла му је зеленом шумом (буковом), а горња

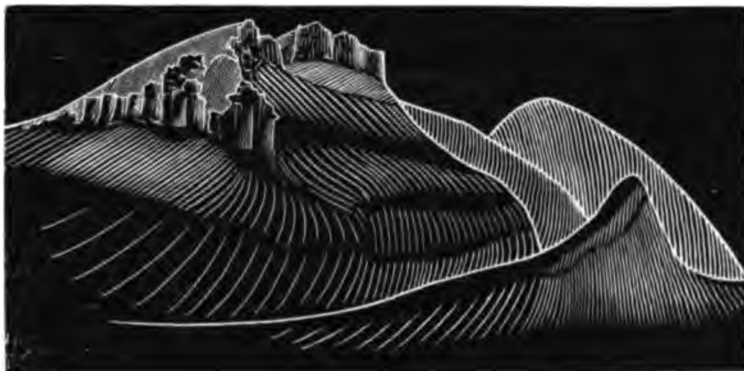

му избијаше из зеленог огртала сасвим импозантно. Поред њега стајаше Врањић, као син поред оца, а иза њих модрио се шумом обрасли врх Суморовца.

Та се бачија налази испод крша, који је јужни свршетак и окомак планине Штубеја. Крш је тај, као и све ове планине, о којима сам досад говорио, сâм Варовник (кречни камен), но овде испод њега угледам грдне слојеве Жрњца (камен, од кога се граде млински жрвњеви, - воденични камен).

Испод тога крша извире река Осаоница и близу ту има кладенац Беле воде, тако назван од беле земље, што је око њега, (биће глина).

Ја пођем даље. Пут иде косом, која се на обе стране врло благо спушта, и тако траје, са незнатним таласањем све до Врања, имајући средњу висину од од 790m. Изове косе диже се Врањић једва 40 мет. Но Врањића има два, који су подједнаког облика, мали Врањић нешто нижи од великог, и између њих иде пут за у Витовницу. Та је коса водомеђом реци Осаоници и Витовници. Између косе и реке Осаонице пружа се к југу простран платов са вртачама, који се на југу свршује као стрмо каменито брдо Здравачки крш. Између југоисточних, веома благих доњих страна Врања и овог платова тече Стòжац и Кочѐтин, који се на ниже састављају, па затим утичу у Кoмéну, реку крепољинску.

Од здравачког крша. који се на истоку одвећ стрмо спушта на осаничку реку, продужава се планинска грана даље на југ, која се на југу све више шири у виду неравног платова, по леђима имајући многе вртаче и дољаче, и са висином од 140m изнад Млаве крши се о њу код развала града Куделина, те прелази на најсеверније кршне огранке бељаничине. То је деоница Хомоља на источну и западну полу. На самој обали Млаве подиже се лепа, према Млави осечена пирамида Ђурин врх, који се са косе измеђ реке осаничке и јошаничке најлепше види. Пред њим се

виде благе косе јужно од села Осанице, а иза њега је уривена Млава.

Врањ се према северу врло стрмо окида, и према североистоку, а преко оба Врањића састаје се са Штубејом; на против према северозападу једном граном, која је начичкана врховима, завија опет на североисток, те се састаје са западним огранком од Штубеја на брегу Витовнице. Унутра остаје велики планински котао кроз који теку изворни потоци витовнички. Котао је тај шумом обрасла питомина, испресецана тима потоцима и у односу на околне гребене врло нискима и благима огранцима.

Та северозападна грана од Врања иде на један 820^{m} висок гребенаст врх, стрм и кршевит, преко кога води пут у село и манастир Витовницу. То су Врата, одакле једна грана иде право на север, те се пење на високу и дугуљасту Кобиљу главу, која преко другог ждрела прелази на десну страну реке Витовнице. Друга грана иде на југозапад, те се поступице пење на велики, шумом обрасли Сӯморовац, највиши врх на оном планинском пречнику.

Од истих Врата иде још једна грана на северозапад, те се о реку Витовницу код манастира истог имена, ломи као Урлаја, и преко трећег ждрела, које је ту, прелази на ону страну Витовнице на Вр̑тању, тако названу због неколико вртача, што су на њеним плећима. Са Вртање се врло лепо виде све те планине, које сада

споменусмо. Тако у богатом венцу с леве руке на десну видите Штубеј, Врањиће, Врањ, Кобиљу главу,

Вратни врх, Кременску пољану (цесту) Студену пољану и Урлају. Ви стојите на Вртањи, и између вас и тога венца јури, кроз врло ниску испод вас кршевиту и стрму долину бујна Витовница.

Кад се иде од о тих врата у Витовницу, онда пре него што се дође на спрам Урлаје, пут иде преко једног над реку Ставницу врло високо а стрмо издигнутог облог платова, који је створом а и обликом нáлик на Бељевину више Жагобице. То је Шѐста, од 750^m висине, и (ако није реч влашка), по свој прилици биће цеста, јер преко тог бездрвног, а ветрометног платова вазда је ишао, и у напред мора ићи пут из долине витовничке у Хомоље. Друго јој име Кременска пољана.

Кад стојите на Цести, па гледате у реку Ставницу, која вам, тако рећи, под ногама вијуга око камења у узаној долини њеној, онда пред собом имате стрме литице камените планине, која одавде много личи на Крилаш с Лисипама, гледан из Хомоља. То је Студена пољана, прозвана тако с тога, што се на њој и на Суморовцу угледа снег пре, него на другој планини. Она је истина нижа од Суморовца, но не виша од Вукана, на коме се снег доцније укаже; ал пошто је изложена оном студеном и скоро непрестајном ветру од кременске пољане (цесте), то се на њој оснежи пре, него на Вукану. Она може бити око 100^m виша од кременске пољане.

Иза ње видите, а на левој руци, толико исто висок платов, преко кога се модри Суморовац дохвата Студене пољане, а у среди те планинске хрпе гледате покрханог старог Вукана. — (Види слику на следећој страни).

Студена пољана у правцу са севера на југ заузима простор између Ставнице и Бистрица. Западно се пушта доста нагло у млавску равницу, која се благо и неприметно силази к Млави.

Од Врања одваја се преко извора реке Комене једна врло дугачка, што даље то дебља грана на југ између реке Комене и Брезнице, и преко Млаве везује се

са оном планинском граном између реке Крупаје и Медвеђице На овој грани важни су врхови одмах горе брдо

Кӧмена и близу Млаве, а на спрам Крепољина Радоњин врх, Гр̂бовача и Бу̂јинац, који ломећи се о Млаву граде јој теснац одмах испод ушћа Крупаје. На истој грани, продуженој на оној страни Млаве, највашнији су врхови Венац спрам села Сига, и Кйтице у кључу између реке Медвеђице, Црвене воде и Крупаје. Ова грана везује се преко брда Јастребовицс с оном бељаничином граном, што иде на златовску Главчину.

Од врата па на југозапад пење се уз узан гребен (вратни) на највиши врх у овоме низу,

Су̂моровац велики, који се диже на 920^{m} надморске висине. Он је сав гором обрастао, и с тога с њега не можете ништа да видите. Име му долази отуда, што је његово теме већином обмотано тмином, те међу осталим врховима, који са своје беле боје изгледају весели, он је суморан.

Међу многим незгодама, које научни путник има на трудноме путу, особито је непријатна и јетка она, кад човек цео дан ломи се пешке по камењу и уза стрмене лц-

тице, док се испење на какав врх планински, а кад тамо, а оно или је магла, или густа шума, те никуда ништа не види. То је путнику прави јадац, и може га јако да разгњеви. Једино, што забележи стање барометра, те ухвати висину тога мрскога врха. За ту једну висинску цифру, он је потрошио можда цео дан, и уложио напонског труда.

Тако је то са Суморовцем. Док сам се уз-а-њ пео, пробијао ме је неколико пута обилати зној; и ноге ми више пута поклецнуше, ал сам опет био добре воље, јер ме је кретала даље ведра нада да ћу на темену његову, расхлађиван тихим поветарцем, фотографисати у жељноме оку огромне просторије, окићене разноврстним брежуљцима и ишаране зеленим долинама и рудим пољанама. Ал кад сам изишао на теме Суморовцу, ја непријатно изненађен, поклопљен непровидном големом шумом, будем и сâм суморан. Преварен, и за свој труд ненаграђен, безвољно сам силазио доле.

Од Суморовца великог на југу избија из ниске тлине **Суморовац мали**, који је знатно нижи од Вукана. Превој између оба Суморовца висок је 670^{m}.

Од великог Суморовца полази на југозапад једна крута грана да се веже с Вуканом; но пред Вуканом распрсне се и откине. Врло стрма кршевита литица као какав зупчаст гребен остаје на страни суморовачкој, и зове се **Стрењйк**. Кроз пукотину пак јури врло нагло са многим скоковима река **Орешковица**, која под Суморовцем избија из камена. На једном заравњу под тим Стрењиком има развале од много траженог, до сад незнаног манастира Орешковице.

Кад ова река изиђе из планине у равницу, онда човек као и нехотице окрене се да види кршну гору, која га тако рећи поклапаше, док Орешковицом иђаше.

И има шта да види.

Пред вама се испречио челебни Вукан, ка оно троми кит на пучини морској. На левој руци видите Стрењак и долински угиб, кроз који тече Орешковица, и кроз који ви изиђосте из планине на чистину. На десној руци видите пак, како се Вукан мали ломи у Млаву. Одмах до Вукана ређа се накострешени Јежевац и обли Крилаш, — (вид. слику на стр. десној) те као каквим огромним зидом све то одваја од горског Хомоља.

Вукан са Јежевцем гради оно, и у историји нашој чувено „браничевско ждрело." На Вукан се најлакше пење од села Ждрела. До некле иде како тако; ал се после дође на литицу, уз коју се Боже ваља пужати. Но то не траје дуго.

Вукана има два.

Вукан велики има висине 810^m, мали 740, а превој међу њима 670.

Него је с Вукана поглед обилат.

На западу видите како се као облаци нижу к северу Рудник с Островицом, Букуља, Космај, Авала.

На југу као какав зид ограђује котлину хомољску Вељаница, Перастов хрбат, Црни врх, Лисац; за тим видите у кључу ресавском као пласт издигнутог Пасторка, видите златовску Главчину, Венац код села Сига, Ђурин врх; на хомољском хрбату Здравчу, Купинову главицу, Врањ и остале врхове. У сред котлине хомољске бели се тршка црква, а у непрегледној млавској равници кула петровачке цркве. Према северозападу као кроз маглу трепте сигаве куле Ђурђева града Смедерева, а свуда под вама из зелених гајева цере црвени кровови скровитих села. На југоистоку имате одсек од 3—400^{m} и под ногама гледате снажне орлове, како шестаре изнад зелене питомине, кроз коју светлуца и тропери бистра Краварица.

Поглед је у опште са Вукана диван, и неда се лако описати. Са дурбином у руци могао би човек да гледа од јутра до мрака, и опет да не прегледа све, што се са Вукана видети може. И да се човек сваке године уз Вукан пење, он ће сваке године бити очаран оном лепотом, која се са Вукана уживати може. По томе Вукан спада у оно мало благодарних планинских врхова, који уложен труд око посете њихове, стогубо награђују. Још Вукан има и ту

претегу над другим врховима, што се до њега из Београда врло лако може доћи, и што се, к њему идући, прелази врло леп и интересантан предео, и са свим друге природе, па кад се Вукану приближимо, ми видимо највећи и најлепши контраст између двојаке лепоте: поjетичке питомине и роматичке дивљине. Прејездити Млаву, попети се на Вукан, проћи кроз ждрело, поклонити се у Горњаку и напит се воде с ивора Млаве, то би могла бити за сваког Београђанина најпријатнија и најблагодарнија шетња, која би у најлепшем задовољству и уживању потрошила свега шест дана! То би за модерне Београђане био неисказано занимљив Pilgerfahrt који би им дуго време остао у сећању као чаробан сан из 1001 ноћи. —

Наступање Вукана на Млаву такође је интересантно. Његове полупане и искрзане стене, — можда — с јесени напуњене влагом, па преко зиме распрснуте мразом, сурвале се немилице доле, па их је затим бујица од топљеног снега с пролећа снела у Млаву, а ови даље у равницу. На тај начин постала је округла једна провала, над коју се Вукан подиже okомице бар за 400^{m}. У тој провали, наслагала се лепа к Млави нагнута тераса, кроз коју рију истина кратки, ал живи потоци. При силазу у Млаву, на маленом заравњу стоје развале од цркве, коју мештани зову Митрополијом. Пругом и боцкама извучена бразда значи садањи пут поред Млаве, а она бразда боцкама у два реда, бележи стари пут. Поред њега у слици види се један малени △. Ту је стена, и на њој урезана, истина невешто, ал давно, овака слика.

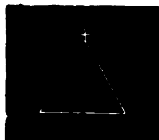

То зову узенгијом и биће над Млавом око 290^{m}. Једном избоцканом пругом обележена бразда, значи пут, којим сам ја са Вукана у Млаву сишао. — (Види слику на стр. десној.) Испод развалина „митрополије“ има поред пута чесма са три млаза.

То је „тројица вода.“ На оном краку с леве руке, који одвећ искрхан доспева са свом висином до на обалу Млаве,

— има развалине од градића средњевековног. На противној страни од њега, а на огранку и окомку од Јежевца има такође развалина.

Одмах до Вукана, ал с леве стране Млаве, припиру у њу високе и стрме шкрботине Јежевца, и притесњују Млаву одвећ јако. Тако је ту оно чувено ждрело млавско, које се ни описати ни насликати не може, него га ваља видети па осећати.

И с једне и друге стране навале шиљасти окомци разбијеног Вукана и Јежевца, измеђ којих се пенуши брза Млава, а на којима стражаре старе развалине, као какви орлови. Ма колико дуго да гледате у те шиљке крунисане зидинама, ви не можете себи да растумачите ни како се човек тамо попео, а камо ли, како је још и камење и вâр (креч) однео, да зида.

Ове невеште слике износе одвећ непотпун облик тога занимљивога ждрела, кроз које води пут у Хомоље.

Платов, на коме је село Ждрело прислоњено уз Вукан, постао је од сурвина, које је бујица са Вукана снела. Кад с тога платова почнете силазити к Млави, ви на ле-

вој руци одмах до пута имате лепо округло брдо голу главицу, на којој такође има развалина, и која је изнад пута око 60^m. Ви се спустите у долину Млаве, која се већ са свим су́зила. На левој руци видите црвену земљу као по̏дину с вама упоредног испрсканог Вукана, а с десне стране зеленом травом обрасле благе па̏дине Јежевца. Одмах за тим нађете се пред кршом. Вукан, који вам је управ над главом, с истом висином окида се у Млаву. Јежевац, пошто је поред Млаве као какву стражу нанизао

четири лепе пирамиде, онакве и онолике, каква је Вуканова гола главица, — он, још искрзанији него и Вукан стасава Млави на истом месту, на ком и Вукан да се с њиме сједини. Ал их бујна Млава раздваја. На Вукановом подножју видите кулу, која је некад улаз у ждрело

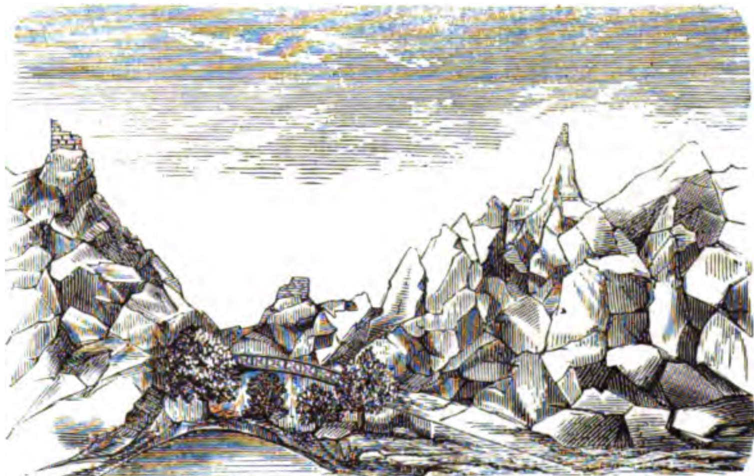

бранила. Мало по даље угледате тако рећи изнад главе, зидине и на Вукану и на Јежевцу. Вуканове можда су биле за стражаре ждрелске, а Јежевчева бијаше малена на врх одвећ стрмог шиљка изнесена стражара, која је на приступ к ждрелу мотрила, и могла је на читав сахат и више у млавској равници да смотри и угледа непријатеља, који би се к ждрелу упутио. На томе месту с Вукана се спушта зид до на Млаву, која је можда десетину метара испод могућег пута, а пенушећи се мије и бије падне литице Јежевца. То су ждрелска врата, која су се можда затварала, кад је требало, а два пут су, у времену наше историје зазиђивана.

Иза тога се отвори она Вуканова провала, узвишена тераса изнад обале млавске, ограђена разбијеним стрмим

Вуканом, Ту су зидине „Митрополија“, и ту је тројица вода.

Као код ждрелских врата, тако сад још једанпут склопе се стрме и неуспужне литице с Вукана и Јежевца над Млаву и на Вукановој страни видите опет недостижне развалине. На оба ова узана места, нови пут је усечен у стену, и виси о њој као полица, оздо подупрта наслаганим камењем, а к води ограђена дрвеним плотом. Ја сумњам, да овај пут може бити трајашан.

Планинске реке, као што је и Млава, придолазе и нарасте нe само с пролећа, кад се топе снегови на планини, него и с јесени, кад се проспу оне силне и дуге кише. Кад ту нараслу воду ухвати зимски мраз, онда ће он, — увучен међу камење — при свом ширењу да раскламита и раздрма оно наслагано камење, којим је пут подупрт, и пут ће се или мало по мало угибати и тонути, или од једанпут сурвати. Буде ли то, онда је Хомоље одсечено од равне Млаве, од Петровца и Пожаревца, и у њега се тада мора улазити, ил из њега излазити врло трудним и незгодним сеоским и шумским путем на Витовницу и на „Цесту.“

С тим другим теснацом ждрело се свршава. Пут још иде поред Млаве до Горњака, па је после оставља и прелази на таласаст предео реке Брезнице.

Јéжевац је нижи од малог Вукана. Његова страна Вукану окренута, накострешена је шиљцима, као јеж бодљама. Он се у главноме разлази на пет страна: Један гребен (и овај заслужује у најпотпунијем смислу то име, јер изгледа као гребени што су, којима се вуна гребе̏на̑) иде у коб Вукану, и гради доњи теснац ждре̑ла; други гребен иде уз Млаву, те гради други теснац ждрела, и свршава се у горњачком кључу Млаве; у његовој је стени испосница св. Григорија; трећи гребен, као плански хр-

бат, најдужи, иде к реци Дубочици и ломи се о њу, дохватајући се једним крајем Лисине и Крилаша, као четврти гребен; пети гребен завија на север те ређа оне лепе 4 пирамиде у кључу потока Јежевице, која одмах ту при почетку ждрела силази у Млаву. Преко трећег гребена, који се опет издиже у преседласт врх, иде пут из Горњака у Шетоње. Тај трећи гребен заједно са тим путем види се из ове просте скице, ухваћене из равнице сниже Шетоња. У овој скици на десној руци што се види мала округла главица, преко које води некакав пут, — та главица припада Крилашу, који је знатно виши од Јежевца. Та главица, и друге близу ње, све су од црвене земље, и виде се из далека такве. Горњи пак део Крилаша истина је од варника [1] камена, ал са свим другачега изгледа: шупљикав је и много личи на сунђер, а има га да изгледа као збрчкана кожа.

Крилаш има два врха. Онај севернији много је гре-

[1] Креч је реч турска, У источној Србији већином га зову вâр и кречити кажу вáрисати. Према томе ја називам кречни камен варник. Ко би боље што нашао, ја би усвојио.

беласт, и кршевит, и зове се Лисина или лисине. Онај јужнији округластији је и више шумом обрастао, и зове се Крилаш.

Лисина је висока 610^{m} и нешто је виша од Јежевца.

Кри̏ла̂ш ће бити висок колико и Вукан (велики). Ми целу планину узимамо под једним именом Крилаша, као што и мештани чине, кад о це̏лој говоре.

Крилаш се подиже из платова, који је висок 530^{m}. Ова подгорина у средњој висини од 450^{m} траје од Крилаша па све до реке Медвеђице. Најнижа је у средини, где има понорска речица Бела река, државно добро. На крајевима својима издиже се као какав руб, те према томе изгледа тај подгорски платов угнут. Тај гранични руб пада на спољашњој му страни врло стрмо у дубоке долине реке Дубочице (с Кленовником) и Медвеђице, и на западној страни из њега извиру Црве́нац и многе уточице ресавске.

При извору Дубочице и Кленовника зове се један део тога платова равна гора, — назив, који се врло често понавља, и увек у смислу платова. Са равне горе пружа се једна грана између Дубочице и Кленовника, који се при саставцима њиховим савије у врло правилан конус Оштрѐљ.

Од Крилаша, на чијој југоисточној страни, вртаче врло јако учестају, па се тај део платова зове пониклице (520^{m}), — иде руб на југозапад, преко округлих мало уздигнутих главица па Гла̂вчину (златовску). Од тих главица у очи падају Црвено брдо, (и јесте црвено), Дрења̂р и велико брдо; а међу речицама Црвенцем и Ћовдинском, Ковиља́рац, велики Ла̂з и Цо̏дино брдо (560^{m}). С великог брда и Цодиног брда стиза грана на Главчину. Она је 650^{m} надморске висине, и преко ње иде водомеђа Млаве и Ресаве. Од Главчине одваја се

једна грана на северозапад, те испуњава простор између Црвенца и Бусура, и између Витежеве. Друга грана иде на лепо брдо Пронйклицу, која је много нижа од Главчине ове, ал с ресавске стране опет јако пада у очи. Трећа грана иде на Глàвчине (грабовичке). Четврта чини водомеђу рекама Липовици и Ломноци с једне, и Медвеђици и Црвеној реци (Крупаји) с друге стране; ова се грана даље веже са Бељаницом. Пета грана спаја Главчину са Крилашем.

Главчина је ова дакле пуце, које везује Бељаницу као прву планину у нашој орографији Хомоља, са Крилашем — последњом планином у томе венцу.

И ми овим заршујемо орографију Хомоља.

Но пре, него што би се растали с планинама, да се још један пут на њих обазремо.

Као што се из досад казанога јасно види, карактер планина на јужној страни од Млаве, сасвим је другачији, него што је у планина северно од ње.

Јужне планине, Бељаница и Перастов хрбат, имају у главноме облик високога, на две терасе подељеног вртачама испуњеног, безводног платова, који на Млаву наилази стрмо, и свршава се на њој кршевито.

Северне планине хомољске, много су правилнијег облика и са својим упоредним гранама, које се поступице у долину Млавску спуштају, чине благе и одвећ питоме косе земљом одевене, дакле за културу удесне, па и употребљене. Оне и нису ништа друго, него нанос са планине.

У јужним планинама, и ако оне запремају огроман простор, нема ни једне долине, која би монотонију шумом обраслог, камењем посутог, вртачама избушеног платова прекидала, те некоји део земљишта квасила и тиме родним чинила.

Северне пак планине тако су ишаране долинама, највише упоредницима, да то чини особиту лепоту тога планинскога краја, и цео простор, ма колико он био наслаган у подини својој стењем и камењем, опет је куд и камо питомији и за употребу својим становницима удеснији.

У опште, јужне Млавске планине са севернима, и ако су и једне и друге од камена варника, чине такав контраст, какав ја нигде нисам видео у таквој близини.

А врхови ових планина у толико су интересантнији, и у толико више заслужују, да им се човек на теме испење, што са сваког од њих видите скоро цело Хомоље.

Међутим пењање на планине уопште има, за себе озбиљна разлога.

Наше планине истина нису Алпи, ал баш због тога у ближем су односу к човеку, па морају имати и интереса вишег реда. При томе, ко би наумио, да се на наше планине пење, није му потребно, да се на то одважава, да се снабде чврстом вољом, да се наоружа непопустљивим постојанством, да се одрекне за неко време својих навика и још много шта, — без чега путник за Алпе ни поумити несме, јер он иде у пуста, мртва ледена поља, где на далеко неможе да има никакве људске помоћи, нити потребна склоништа, а мора да гази преко провалија, преко безданица и ледених пукотина, мора да се пуза уз окомне литице и клизаве санте, — да се ломи по опасним јаругама, и снежним сметовима и сваког тренута да преза од ледених сурвина и страховитих лавина. Свега тога по српским планинама нема, и опет зато има много милине и осећања, која сваког Србина нуде, ја седне на престо српских облака. Није то само празна слава, да смо на том и том врху били, што би свакојако сувише слаба награда била за уложен труд. Попети се на српску планину значи, снагом своје властите моћи бацити поглед на један део срп-

ског земљишта, на коме нам браћа живе, а непознајемо га; значи, загледати истинским очима у лепоту свога завичаја, који нам душу обузима, а незнамо га; значи, озбиљно разгледати прилике, у којима нам народ живи, које такође непознајемо; најпосле значи, самом себи протумачити, зашто постојбину своју волемо и волети морамо.

Планине уопште нису близу главних путова, на којима је саобраћајна струја проблематисала особине народне; ал око српских планина има начичканих села, и ви дакле к планини идући пролазите кроз обитна места: пролазите сеоским улицама, у којима се игра малена Српчад — будући народ; пролазите питомим долинама, у којима се хори песма жетелачка; пролазите шумом и гором, кроз коју трепти свирала пастирска; и пењете се затим на врх планине, да све што сте видели, слијете у једну слику, и да гледате још многе долине, и још друге планине. Онај свежи ваздух планински разведри вас, узвишени хоризонат погледа вашег обаја вас, а лепота предела, која вам у око стиза, очара вас. Ви седнете на поноситу стену. Над вама је разапето небо много плаветније, него што га видите из низине, а под вама је простртa земља много шаренија, него што је видите из близине. И осим једног неба као недостижног боравишта већих сила, све остало, што сте до сад гледали изнад себе, данас видите испод себе. Па и онај сури а господски орао, необориви цар ваздушних становника, кога сте често гледали, како вам у зениту шестари, — и он се данас види у вашој низини, и тек кад вас спази својим обазривим и далековидним очима, издигне се више вас, те мотри, да му се гњезду неприближите. А зелене шуме, са својим питомим пропланцима, и цвећем посутим лединама, простиру се под ногама вашима као најлепши ћилим, преко кога шара сребрна жица жуборне речице.

Пошто сте испунили душу свима милинама, које вам поглед са планине понудити могао, ви се задовољни силазите доле. И сунце силази. Његови рујеви зраци праштају се с вама и с планином кроз мрко грање хладне шуме. И ви му казујете збогом, и веселе шумске тице стогласним цвркутањем говоре му збогом, и онај журни, бистри поточић што заједно с вама слази са планине, ромори му збогом.

Вама је пуно срце, широке груди. Као с победе да идете, душа вам осећа неки тријумф, који непојмите, ал вас раздрагава. Ви ћутите. Под ногама шушти вам опало лишће, и крцкају суве гранчице, а над главом чујете шапат зеленога лишћа.

На једанпут вам се развиделп; пред вама се укаже лепа пољана, на којој се пуше сеоски димњаци. Ви чујете лајање паса и гласове од стоке, и видите око извора читав сабор од жена и десојака, које с пољска рада похиташе на воду.

Ви сте већ међу људма; ал ваше мисли једнако се још заигравају час са уимшљеним, час са истинским светом, док озбиљна ноћ својом мађијском силом не пренесе вас у са свим други, вама и непознат и непојаман свет санова.

*

Овим силаском са планина праштамо се с њима, задржавајући право, да им поносите врхове гледамо из

Долине.

Према оваквом размештају и облику планина, може се лако знати и појмити и. долински створ Хомоља.

Хомоље има једну једину долину, која у пуном смислу те речи заслужује то име, т. ј. долину, која је између две планине. Све остало су само или планинске пукотине, као што је случај код јужних хомољских планина, или дубоке ижљебине, које је вода кроз векове себи направила, као што је то код планина северних. Овде се може изузети једна, која стоји у среди између праве долине и водене ижлебине, но која је и опет ближе овој последњој врсти. То је Крупаја.

Та једина долина у Хомољу чини источни део Хомоља, кроз који тече Млава од свог извора па до рибарског ждрела.[1] Ова долина (са својим косама и планинама) зове се Хомоље у ужем смислу, јер људи из Крупаје, кад хоће у ту долину да иду, веле идемо у Хомоље.

Ова долина има дужине (од извора па до рибарског ждрела) око 7 километара, а на најширем месту једва прелази 2 колометра (у правцу од Тршке цркве до села Суводола). То је чиста равница скоро без икаквог нагиба и по њој вијуга Млава најзмијастије, — као обично што чине то многе реке по равници (Тиса).

Кад би се рибарско ждрело затворило, онда би ова долина постала језеро. И кад би то језеро досегло на доњем крају 60—70^{m} дубине, оно би покривало све оно земљиште, које је на карти зелено, покрило би дакле око 700 хектара најпитомије земље, а ти 700 хектара и јесу једина равничка питомина Хомољу. Можда је то и било језеро пре, него се планина распрсла, те вода отекла.

[1] Овде ми је потребно напоменути, да људи у овоме крају, због села Ждрела, ту реч неупотребљавају више у овом смислу, него је заменише речју „Клисура."

Од свуда планинама затворена, ова долина у пространијем смислу добива карактер планинске котлине, која не само одвојеношћу, него и типом, разликује се од свију осталих на источној страни Мораве.

Од истока, и запада ограђују је планински зидови од већ високо и врло стрмо, и само на северној и северозападној страни нема стрме обале, већ се из равнице тихо и полагано пење к планинама, које је деле од Пека.

Узимајући је овако укуп имамо њен пресек у правцу са североистока на југозапад од прилике овакав:

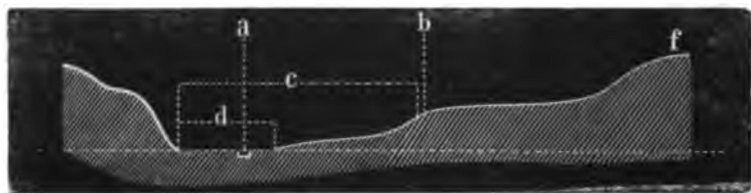

при чему видимо, како је на југозападној страни (овде левој) ограђена стрмим окомцима бељаничиних огранака, а на северозападној (овде десној) поступице се пење на хомољске планине. По дну те котлине тече Млава *(a)*, а при крају горње терасе од хомољских планина смештена су села *(b)*. Простор дакле од јужног зида, па до сêла, (овде обележен са *c*), чини хомољску питомину, од које је само мали део *(d)* равнина.

И самим овим овлашним пресеком тумачи се несиметрија ове млавске долине, или боље рећи хомољске котлине. С леве стране не силази ни један поток у Млаву, изузимајући суводолски, који има воде само кад су кише и снегови; а с десне стране теку непрекидно 8 речица скоро упоредо једна с другом.

Но то нису никакве долине.

То су само, као што већ напоменусмо, ижљебине, које је кишница и бујица од отопљена снега себи изрила.

Постанак ових ижлебина може се дакле врло лако

протумачити и појмити, кад погледамо на нове јаруге, које постају у нашим данима на каквој стрмој земљи. На прилику загледајте јаруге, које се сада праве код „Споменика“ близу Београда. Тамо је бујица текућ по стрмини излокала себи у земљи једну бразду, којом силази доле. Кад дође друга бујица, она још дубље изрије ону ровиту земљу, и што је стрмина земљишта и маса воде већа, тим дубље и шире рије се у земљу. Стране од те јаруге, наквашене кишом, роне се у јаругу, те тако још је више шире, а бујица носи изривену и оборену земљу доле, и смешта је и таложи по низини, пошто изгуби ону досадању брзину. То чини вода сваке године, кад год је буде, и јаруга бива непрестано и дужа, и шира, и дубља. Кроз много времена и година то понајвљајући, јаруга престаје бити јаругом, него се већ начинила долином, о којој тадашњи људи и непамте да је некад јаруга била.

Ово се нарочито јасно и лепо види на „малој реци“ више Жагобице, где је водом изривено земљиште сам слој од титре и шљунка, те би се, — као оно године на дрвету — могло израчунати, колико је времена требала та вода, док је своје данашње јој корито ижлебила.

На овај су начин постала корита хомољских потока.

Док вода још није била себи начинила корита, она се низ планину слазила широм, и због јаке низбрдице, сносила је не само земљу и титру, него ваљала и на ниже гонила и големо стење. Тако је она испуњавала низину и насула у приличној висини, а тиме смањила у доњем јој току стрмину, па и себи брзину. После је, слазећи са стрме планине, и јаком снагом ударајући о тај свој насип, почела да га рије, и кроз много векова изрила корито, којим данас теку све те споменуте речице, а међу њима остале благе косе.

Истом овом радњом правила је та вода још нешто.

Пошто су бујице насуле оне низине, куда су текле,

оне су тиме, откидајући с планине негде више, негде мање, земљу и камење, саму планину искрзале, те је ова добила врхове и шиљке, на грбини а особито при подножју, каквих пре те водене радње није морала имати.

И ово се може видети при јаружицама, које сада постају. —

Рекосмо, да се млавска долина код рибарског ждрела затвара.

То ждрело траје све до ниже града Куделина, што ће у правој прузи износити око 4 километра, и то је дебљина планине, која се ту распукла, те Млаву пропустила.

Одатле па до утока Комене (крепољинске реке) има опет отворене долине, корита крепољинска, једва 1700^m дугачка, а само 500^m широка (на најширем месту), и опет настаје друго ждрело, нешто блаже од првог, и траје до утока Брезнице.

Треће је ждрело најчувеније, у историји познато под именом Браничевско ждрело, које завршује планински крај Млави, јер даље отвара се дивна таласаста равница све до Дунава.

Да пођемо Млавом од њена извора.

Млава извире одмах код Жагобице из једног „бezданог“ језерца. Последњи изданци Перастовог хрбата свршују се изнад Жагобице у једној дољачи. Између дољаче и Тиснице находи се леп низ од 4 главице, од којих највиша зове се Стара пољана. Ова дољача испуњена је вртачама и има правац с југоистока на северозапад. Дугачка је близу 2 километра, и горњи крај виши је од доњег за 200^m. Кад се приближи Жагобици, она престаје, и десна јој обала стрмо пада над жагобичку равницу са висином од 42^m. Њене дакле две крајње (доње) вртаче за толико су високо изнад једне вртаче, која је на десно од правца дољаче на жагобичкој равници. Та је вртача на северној страна отворена и пуна плавозелене воде.

То је глава Млаве.

Вода је бистра као роса и одвећ ладна (8·5 Cels.) и чим изиђе из тога језера одмах тера воденицу од 6 витлова. Први јој правац скоро на запад до средокраће суводолске, а ту окрене управ на север к Тршкој цркви. Ту промену правца узима због суводолске терасе, коју је поток суводолски наносом из планине наслагао у висини од 42^{m} над долином. Код Тршке цркве ударила је опет у подножје брда Љутровца и окреће на ново на запад до села Изварице, с ниже које улази у рибарско ждрело.

Тај њен ток по равници одвећ је извијуган тако, да на дужини у правој прузи од 7 километара долине, има око 11 километара корита.

Код села Изварице стасавају брда к Млави и с леве и с десне стране, тако, да се од Изварице у Рибаре

неможе отићи поред воде. То је рибарско ждрело, но које није дуго.

Код Рибара гради врло јаке окуке, и у тима кључевима смештено је то село. Положај његов с тога је веома интересантан, ал и невољан. Оно мало равнине, што је поред воде, то Млава све оплави кад придође. У то време непомажу ни она два моста, што их на реци има.

Од села Рибара, па до ушћа Осаонице, где има развалине од цркве, која је служила онима, што боравише у граду рибарскоме. — Дрману — може се ићи десном обалом Млаве, ал после опет прекида, јер Млава улази у ново — Куделиново ждрело —, што је више Крепољина.

Завијање Млаве у овоме ждрелу ваљда је најинтересантније и најоригиналније завијање. У том тако увијеном кључу налазе се развалине града — Кудељина —, који је на овој страни (за корита Крепољинска и Крупају) био то, што је — Дрман — град у рибарима био за право Хомоље. Обе обале Млаве високе су над водом 142^{m} или 444 бечке стопе, што ће рећи толико, колико чине 2$\frac{1}{4}$ торња београдске цркве. Гребени, на којима је назидан тај

град, једва су неколико метара (2—5—7) горе широки, и одатле се окида тако висока литица право у Млаву.

Одатле се долина мало отвори у питома крепољинска корита. Но одмах затим наново се стесни, и тако траје све до највећег — Браничевског — ждрела.

Овај ждреловити простор Млаве износи у правој прузи (од Изворице, до близу села „Ждрела") 10$\frac{1}{2}$ килом. али ток њен због оних силних кривина износиће око 23 килом. Од извора дакле па до излаза из Хомоља Млава има дужине у правој прузи око 17$\frac{1}{2}$ километра, а корита и тока њеног на том простору биће преко 44 килом. По томе дужина простора кроз који пролази Млава према дужини корита њеног стоји као 6 : 15; толико много односе њене кривине.

Колико обликом толико и величином, знаменита је кривина Млаве код Горњака. Пошто дође до места, где је данас механа тога манастира, Млава окрене на југозапад, после по сахата поврне се натраг упоред са досадањим правцем на североисток и кад мине Горњак, она се опет врати скоро упоред са истим правцем на југозапад и тек после окреће на северозапад. На простору дакле од 500^m и нешто више, она се двапут повраћа, те тече упоред са самом собом, и тиме гради два дугачка једно с другим упоредна полострова. На грлићу првог находи се механа, и то је превој једва 180^m ширине, куда води главни пут хомољски. — (Види слику на след. стр.)

Врело Млаве биће високо 251·5^m изнад мора, а при излазу из Браничевског ждрела око 124^m, дакле главни нагиб терена износи 127^m, што чини стрмине $\frac{1}{137}$ кад се разрачуна према дужини у правој прузи од 17$\frac{1}{2}$ килом. То чини другим речма исказано, 42 воденична скока, т. ј. на Млави од врела јој па до села Ждрела може бити 42 воденице, кад би обала Млаве свуда приступна била.

То је нагибање земљишта самог; ал Млава нема то-

лике брзине. Она је својим окукама себи пут олакшала и начинила се тишом и питомијом него што би према размери од $\frac{1}{137}$ била. Она има корито око 44 километра дужине, и њен пâд ваља поделити на 44 километра а не на 17·5. По томе се она близу трипут споријом начинили, и пâд јој стоји у размери $\frac{1}{347}$.

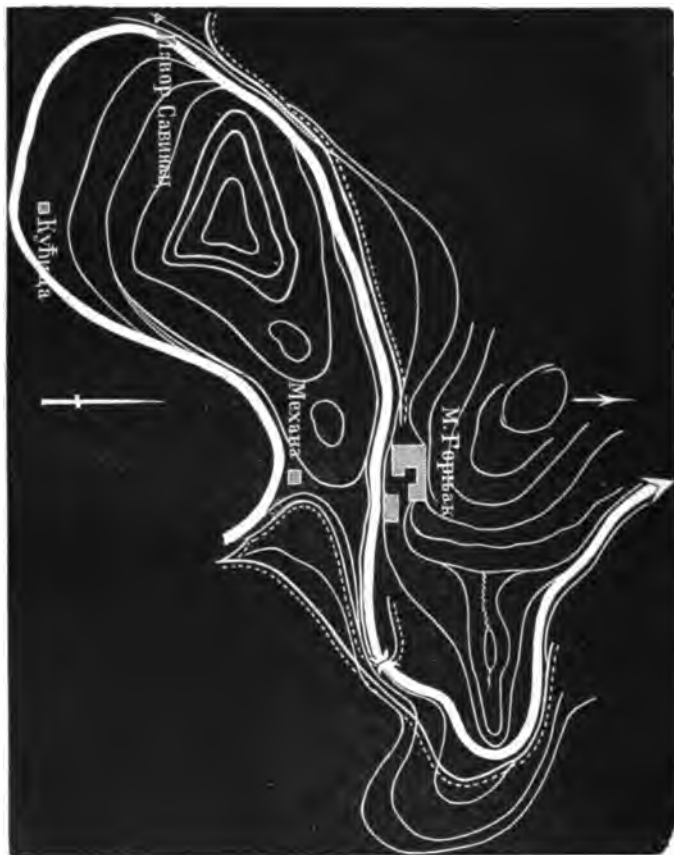

То је о Млави.

Друга долина у Хомољу, која нешто вреди, то је Крупаја. Но она се сасвим разликује од Млаве.

Крупаја има према Млави попречан правац: с југа

па север. Дужина њена у правој прузи износи 10, а са завијањем око 13 километара. По саставу ова је долина подељена на двоје, а по створу на троје.

Горња краћа половина припада реци Црвеној води, а доња дужа реци Крупаји, у коју Црвена вода утиче, одмах испод њеног извора. Обе реке чине једну долину без промене правца, но Црвена вода по кад што пресуши.

По створу пак горњи крај траје од извора Црвене воде, па до „Ситничког поља." Овај је део врло узан, и по њему се може ићи само до села Крупаје.

Средњи део траје одатле па до гребена, који са Кустура планине упире у реку и искриви је. Овај је део шири, но нигде непрелази 200^m. И с једне и с друге стране планина стрмо наилази на долину, с том разликом, што на левој страни има уз планину узан прислон, којим води пут, и на коме је село Магудица. Десне су пак планине више.

Доња Крупаја захвата од гребена до близу ушћа. То је лепа и одвећ питома не много издигнута тераса, коју свуд у около обухватају висока брда, као што је на левој обали Венац, а на десној Кустур са својим наставцима. Преко те терасе теку слаби потоци, те је чине таласастом. То су сигачка[1] корита скоро три пут толика, колико крепољинска.

Ушће је Крупајино ждреловито.

Црвена вода извире на водомеђи ресавској спрам извора Пањевице и Липовице, и зове се тако с тога, што што су јој обале од црвене земље, а корито од црвена камена (Пескун). Она тече на север до села Крупаје, па онда завије на исток, но на скоро опет се поврати к северу. У том њеном кључу на левој обали издиже се врло леп и питом платов Ситничко поље,[2] које се на се-

[1] Гле'те, какав је овде придев од именице „Сиге".
[2] Откуд се зове „Ситничко" нисам могао докучити. Можда се „Црвена вода" некад Ситницом звала.

верозападној страни дохвата планине, на чијем гребену издижу се лепа, једно уз друго, три врха Китице.

Ситничко поље траје до улаза Црвене воде у Крупају.

Крупаја извире врло импозантно. Из полупаног а високо издигнутог стења, кроз пећинасту голему рупчагу силовито јури на поље запенушена, јака воду хоризонатно, и тиме овај извор чини лепшим од извора Млаве, која тако рећи, невидно излази из језера оздо. Вода је врло јака, и одмах тера воденицу. Али је овде још и то интересантно, што одмах близу воденице има још један, истина одвећ слаб, ал топлији извор, који топликом зову. Вода је Крупајина код воденице 10, а у топлику 21° Целзијев. Можда би се могло чишћењем наћи, да би и топлији био.

Близу ниже извора Крупаје, ни пуно 200^{m} улази у њу Црвена вода, те је по томе долина за обе ове воде једна а не да је због саставка воде и саставак долина.

У Крупају улази код села Сига поток Бигар,[1] који долази с истока. Испод њега, а с њим и с Млавом упоредо, стасавају у Крупају још два поточца, но који немају свакад воде.

Осим Крупаје, улазе у Млаву још неколико потока с леве јој стране.

Тйсовац силази са горње терасе перастовог хрбата и пробијајућ први рӯб састаје се са Јеловцем, који иде с југа с ајдучких брда. Обе су ове воде живе, но текући на ниже полагано се изгубе. Ал на једанпут

Бӱк накнади изгубљену воду. То је извор налик на крупајски. И он избија хоризонатно из стене, и веома је

[1] Сига и Бигар два су имена за један исти камен. Тај камен у западној Србији зову Сига, а у источној Бигар (У Старој Србији и Македонији такође кажу Бигар). По овоме се види, да је поток узео на себе источни, а село западни назив.

бистар и ладан (8·5° Cels.) Но непотече за дуго, а високе стене навале с обе стране, као доњи руб напред споменутих тераса, и начини се непролазно суводолско ждрело, у коме се сва вода наново изгуби тако, да у млавску долину излази само као Суви до, откуд је и име томе селу.

Није мање кршевита ни

Медвеђица, и ако непресушује. У њеном горњем крају смештено је село Близнак, а на средини засеок Медвеђа. Од Медвеђе до Млаве не може се ићи поред Медвеђице. Ту код села Медвеђе улази у Медвеђицу често сув, доста дуг, а као стрела прав Дуги поток.

Ова речица Медвеђица, а исто тако и сеоце Медвеђа сада први пут излазе на видик; ми о њима до сад незнађасмо да постоје.

Медвеђица, ма да има врло узану и кршевиту долину, боље рећи јаругу ил ижлебину, — опет зато, она спада у правилне по своме створу, како су обично попречне или секундарне долине.

Представимо себи какав узвишен платов, како су обично плећа планинска или подножја планинских врхова. С врха или гребена, који највише влаге из атмосфере усисава, а с кога се и отопљен снег или напала киша некуд сливати мора, тече вода изнајпре по каквој од себе угнутој бразди. У колико је та вода бујнија, у толико ће она себи брже и више издубити и излокати пута, и начинити стална корита. Но жива вода ради без престанка. Како које године, њено је корито дубље, и што је даље од свога извора, то вода због увећане брзине јачом снагом и дуби, носећи доле све оно, што је дубећи од планине откинула. Тај нанос таложи се у главној долини или низини, и тиме ове попречне речице непрекидно насипљу низину новом и новом земљом шумском и планинском, и чине је родном и богатом. При таложењу том остављају оне оно крупно ка-

мење одмах при излазу из планине, те тиме граде свој излаз ждрелом; или га слажу у дну свог пасипа, по врх кога после насипљу ситније камење и земљу с песком, чиме граде тако ређи мак-адамисану равнину.

После много векова, који даљином један од другога прекину сваку свезу у памћењу људских нараштаја, ми видимо долину какве речице и реке тобож као свршену, при свем том што вода и даље ради без престанка. Ми видимо долину како је у доњем свом крају ограђена високим странама планинским, а у изворном крају много нижима, и у њеном доњем крају или никако не можемо, или с тешком муком тек можемо да пређемо из једне долине у другу, што је упоред с њом, а у изворном пределу јој тај прелаз је врло лак.

Из ове незграпне слике можемо у неколико да видимо то, што о дубљењу корита казасмо. — (Види слику на стр. десној).

Ми имамо један узвишен платов, на коме у *a* извире речица. Она је у извесној епоси свога постанка текла討 討пругом *ab' c' d'*. Да је тада когод реку измерио и план од ње начинио, доцнији нараштај видео би, да се тај план више не слаже с истином, јер сада тече река пругом *ab'' c'' d''*. То јест видео би да су стране од долине сада више и код *b*, и код *c*, и код *d* него што је некад било (упоређујући са старим планом). После још много векова река је себи још дубље корито и долину изрила, и тада тече пругом *ab''' c''' d'''*, при чему видимо, да су по целој дужи стране планинске више, него некад, и видимо, да су при доњем крају реке врло високе, а при горњем много и много ниже над коритом.

При овој радњи воде може двоје да буде.

Може да буде тако, као што мало пре казасмо, т. ј. да су стране долинске при дну в и с о к е и с т р м е, а при

врху ниске. То ће бити онда, ако је планина од тврђег

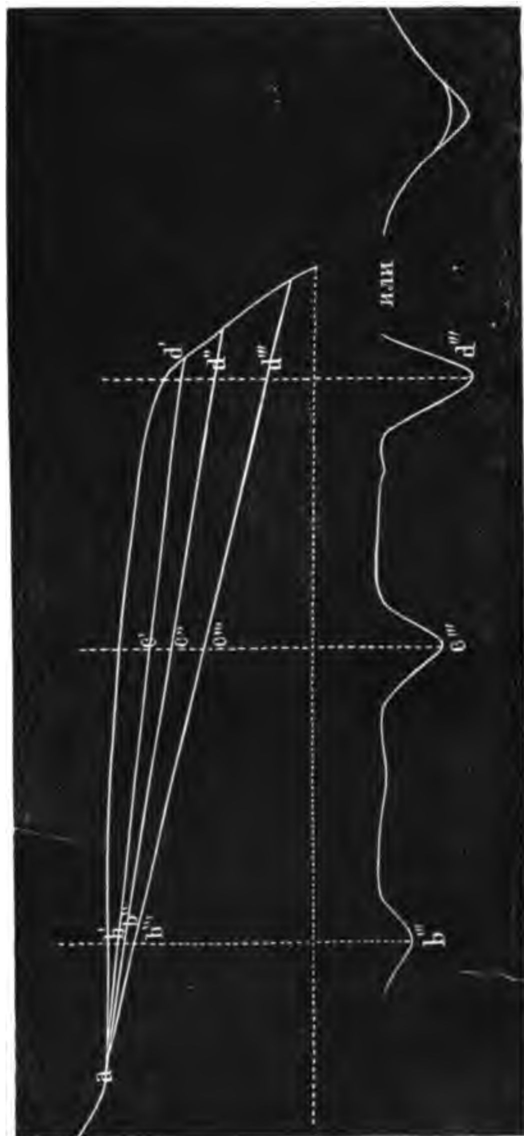

камена, или од камена истина меког, ал који на ваздуху отврдне ил се не дроби.

А може да буде и тако, да су стране долинске при дну истина високе, ал блáге. То бива онда, кад је планина од камена неког, или који се на ваздуху троши. У том случају вода снѐсе његове здробине у долину и однесе даље, а долина реке на тај начин бива што ниже то све шира.

Овај други случај обичнији је у општој орографији, а онај први важи за Хомоље.

Тај други случај, колико је за културу земље пробитачнији, толико је произвео у ранија времена таке заблуде у орографији, да је заблуда та прешла била и у геологију, те постанак свију узвишених делова на земљи приписиваше једино радњи вулканској, несећајући се, да вода у каснијим периодама земским више површину земску промењује, него ватра. —

Долина Медвеђице таква је, какву описасмо мало пре под првим случајем. Она је у свом изворном крају блага и питома много више, него у доњем крају, с тога је ту и настањено село Близнак, које има много лакши саобраћај са Липовицом у Ресави, него са крајевима низ воду.

О овоме, које изгледа као нека аномалија, кад се гледа из Београда, — ми ћемо доцније говорити мало више. —

У Млаву с леве стране улази и

Дубòчица. Ово је мала речица, но која непресушује. Састављена је из два потока: Дубочице и Клековника. Извире из подножних огранака планине Крилаша, и тече на исток у Млаву. Долина јој непроходна јаруга.

Много је питомији

Јасеновац, жив а мален поточац, између Крупаје и Медвеђице, који наквашава одвећ питому и ливадну карлицу између планина.

Више села Рибара слази у Млаву и

Вѝгренац, врло кршевити поток са живом водом.

То су биле воде, које добива Млава из својих јужних планина, и које су сасвим другог створа долинског, него што су долинице на северним планинама. Но овакав јужни карактер има и

Тѝсница, која слàзи са Перастовог хрбата с југа и са југоисточних крајева северних планина.

Она је двокрака.

Јужни крак, под именом велике Тиснице има правац с југа на север, и опет је двокрак: велика и мала Тисница. Ова мала Тисница такођер је двокрака, и чини је Пераст и Мала Тисница.

Пѐраст иде с југа к северу нешто на исток нагибајући, и непресушан је. Силази с подине перастовог хрбата, источно од Лисца и проходан је. Извор му је на узвишеном платову, првој тераси перастовог хрбата, који се ту зове Рȃвна река. Нагиб корита његовог веома је стрм, тако, да на дужини од прилике 4 километра износи пада више од 270^m, што чини нагиба $\frac{1}{15}$. При извору може бити висок око 840^m код врата перастових (самара) 756^m, а при саставку са малом Тисницом 562^m.

Мала Тисница силази с угиба, где се Перастов хрбат везује са Црним Врхом. Она тече с југа на север нешто западу навијајући, и пресушује.

Велика Тисница извире ниже перастових врата, и тече супрот перастовом правцу на југ, па онда окрене на запад, и пошто прими поток Присаку, који иде с југа, и још један са запада, она окрене на североисток.

Северни крак Тиснице зове се Црна Тисница, која тече с истока на запад, с огранака оног гребена, који везује Црни Врх са хомољским планинама. Она је много блажа него велика Тисница, јер огранци, што су међу

њеним потоцима, а она их има, силазе са северних планина, које су много блаже и питомије од јужних.

Под брдом Стрењиком састану се обе Тиснице у једну, и кроз пукотину планинску јуре на запад к Жагобици.

За Црну Тисницу незнам, ал велика Тисница и пре ње Пераст, они текући по своме кориту, на много места пропадају у земљу тако, да у ждрелу у сушно доба и нема воде у Тисници, при свем том, што у горњим крајевима има.

Такав је безводан случај био и лети 1872, кад сам ја тамо био, и то ми је помогло, те сам коритом Тиснице ишао од Жагобице до више саставака велике са Црном. Ту сам се испео на Стрењпк и са Гарвана сишао на саставке Мале Тиснице и Пераста. На други начин, завијање и створ Тисничке долине или пукотине, није можно разгледати и видети.

Испод саставака велике са Црном Тисницом силази у Тисницу десно, са Бељевине Добри долац, и ту код његова утока има на Тисници лепа малена карлица, коју зову „Лопушник“ што ће рећи жупа. Одатле па до Жагобице само је стенска пукотина. Жупа је могла бити језеро, пре него се планина распукла.

На средокраћи од жупе и Жагобице има то тисничко ждрело велики завијутак у округ, градећи унутра повелико полострво, које се узаном превлаком од само двајестак метара везује за осталу земљу. Та превлака зазидана је зидом, и тиме полострово одвојено и ограђено. Можда је то учинио какав на полострово склоњени збег у време, кад Турци рушећи, палећи, отимајући и убијајући нагрнуше у земљу, по пропасти и последње сенке српске власти у 16-ом веку.

У тај завијутак силази поток Брусник са Бељевине.

Између завијутка и Жагобице испречило се брдо Преграда, која преграђује малу питому карлицу од Жаго-

бице. На једном испалом гребену Преграде, а на обали Тисничкој има развале од градића неког, који је можда господарио некад околини жагобичкој.

С ниже тога градића отвара се равница, кроз коју тече Мала река у Тисницу одмах више Жагобице. На страни ушћа мале реке на левеј обали Тиснице и на лепој равници своје развале од цркве, која је том граду служила. Сад Тисница наново улази у једну кратку клисуру, и после излива се у Млаву одмах испод њеног врела.

Тисница је по томе прва река, која се у Млаву излива с десне јој стране, а Мала река прва, која долази из северних планина.

Као северне планине, што се сасвим разликују створом и обликом од јужних, тако је иста велика и карактерна разлика и међу долинама северним и јужним.

Јужне су долине, као што смо већ казали, већином планинске пуклине.

Северне долине, ма да нису потпуно развијене, и још не довољно проширене, оне су постале много правилније.

Оне, које припадају источном Хомољу, (Хомољу у ужем смислу), и којих има седам, и опет се разликују од оне две што су у западном Хомољу, а које долазе са севера.

Долине источног Хомоља, изузимајућу једну, која је већ у западно Хомоље, све имају у доњем свом крају равнички ток, то јест, теку по равници са коритом без долине. Такве су све речице у средњој и доњој Млави.

Ове долине начиниле су се сасвим оним редом како смо напред испричали, говорећи уопште, а приликом Медвеђице. Мићемо их сада само просто изређати.

После Мале реке, која слази у Тисницу, иде поток Жабар. Он долази с огранака, које пушта к Млави гребен измеђ Поткрша и Тршаве главице, и пошто

одмах ниже својих изворских саставака пробија крш и лом, који завршује прву горњу терасу хомољских планина, он у правцу на југозапад пролази испод Жагобице у Млаву.

Каменица је већа од Жабара, и двокрака је. Један крак силази са Здравче, а други са Поткрша. Оба теку кршном ижлебином, и остављајући код села Лазнице крш и стење, ту се састају и теку благом долином у Млаву право на југозапад.

Милàтовица. И она је двокрака. На једном краку била је некад Лазница, а на другом је данас Милатовац. Крак старолазнички такође је двокрак и долазе са Купинове главице. Пошто се саставе ту, где је било село Лазница, они се опраштају крша и теку измеђ благих коса доње терасе хомољских планина. После по сахата састаје се са другим краком, на коме је Милатовац. Овај крак долази са Вељевина и у селу напушта стење, да се питомији састави са старолазничким краком. Састављена река тече поред тршке цркве у Млаву, коју је овде до под брдо потиснула тераса суводолска наслагана потоком Тисовцем.

Вуковица је краћа од осталих, јер извире близу оног рȳба, под којим су села настањена. Напротив

Јошаница је најдужа међу свима, но не и већа од Милатовице. И она је у главном двокрака, и један крак долази са Негосављева камена, и овај је краћи; а други силази са Богавчеве пољане. Улази у Млаву код села Изварице.

Адȳјево је кратко као и Вуковица, то не ремети започету симетрију. На њему сад нема никаквог села али га је некад било, па се иселило у данашње Рибаре.

Осàоница је такође од два крака. Један долази од Стрењика, а други с подножја Врања и Штубеја. Код села Осанице излази из крша и почиње исто онаку

долину, као и све до сад побројане на северној страни; ал непотече тако ни ¾ сахата, па одмах уђе у теснац, који чине брда дрманског и куделинског ждрела. Њен дакле најдоњи ток одступа од досадањег правила, јер њен десни брег није ништа друго, до она греда, која иде од Врања да се на Куделину скрха о бељаничину греду, која до Куделина стасава.

Та греда одваја и источно Хомоље од западног.

У западном Хомољу осим оних река, што долазе с југа, има још ове две из северних планина.

Комена извире на источним падинама великог Суморовца, и течс неколико на исток; ал од Суморовца до Врања има испречен један висок, врло стрм, искрзан кршевит гребен, који се овде испиње у Пећину Главицу и поток увире под њу. На супротној, југоисточној страни избија из стене врло јако на поље, и то је прâви извор реке Комене. И мени се допада, да је извор Комене најлепши извор од свију у Хомољу.

Врело је Млаве грандиозно. Крупајино је силовито, Бук је ведар и весео, ал врело Комене је бајно.

Помислите окомице стесану стену од сто метара, која се на више крши још стотину метара, а под њоме ниска, маховином обрасла пећина, из које сукти студена бистра вода. С обе стране натклопиле се вите грапе прастарих букава, те сунчани зраци густим лишћем уситњени, трепере по нежним и веселим таласићима хитре реке. На влажним обалама роморне воде, а у дремељној хладовини модре шуме, као најлепше кићанке, набујао разноврстан папар, те својим тропским лишћем украсио ово рајевито местанце. Између гумастих бокорова китњастог папра простpла се мекушица трава, те као кадифени ћилимовима застрла пропланке овог чаробног храма, у коме тајанствану тишину сановно прекида бајан ропот сребрне реке. Ја се-

дим на окинутој стени. Пода-мном жубори запенушена Крмена као вечита приповетка непојамних дела, а над-а-мном тихано шушти зелено лишће као успавна песма нежне мајке. У прикрајку идубљене локве, а на огледалу непомичне воде, несагледно трепери калеидоскоп невиђене игре неких мирисних бубица, које сам ја први пут овде на врелу Комене видео. Бајност овог усхитног места мене је очарала, и ја сам и нехотице задржао се на њему 4 сахата, зар да се напојим оне тихе милине, која из овог храма лије. Тада се бројао 9 Септембар 1872, и тај дан остаће ми као најлепше сећање у моме животу.

Врело Комене биће 532^{m} високо, а брда око њега још 200^{m}. На један сахат тока к југу прима у леву обалу Стȍжац, који долази с огранака планине Врања, и више свог утока састаје се са још једном толиком, колики је сâм, и која се зове Врâњски. Стȍжац пак тако је назван од Осаничана, а Крепољинци га зову Кочѐтин.

По сахата од врела Комене (пешке идући, а низ воду рачунајући) находи се главни прѐвој измеђ Комене и Брезнице. Тај превој раван је, платоваст, и само 50^{m} Казднн иомее, а једва 20^{m} изнад Брезнице, која такође излази на једанпут из брда но не и из стене.

Комена тече кроза село Крепȍљӣн, те с тога је у доњем крају зову крепољинском реком. Она у самом селу прима с десне овале поток Трӯћ, који силази с оне греде, што раставља источно Хомоље од западног, а нарочито с брда Кȍмене.

Од Крепољина до утока у Млаву тече крајем крепољинских корита и слази у Млаву више ушћа Крупајиног

Брѐзница; извире из превоја Комениног, мало пре споменутог, а изворске јој уточице као што је Врȍоце, и мало ниже Стáновац силазе с огранака оба Сумoровца. Главна јој је уточица с десна Краварица, која силази

са подине оба Вукана. Краварица и један део Брезнице испод саставка с Краварицом, то је таласаста питомина, какве Комена нема. Но код Брезнице има карактерног то, што је она једина река у целом Хомољу, која од извора, па све до испод саставака с Краварицом, нема с леве обале не само никакву уточицу, него ни јаругу какву, која би простоличност косе и несиметрију долине реметила.

У Хомољу нема више долина; ал има још једна ре чица, која је истина кратка и без долине, јер тече по равници млавској од извора свог до утока, — но која у исто доба не само никад непресушује, него никад није ни већа ни мања, већ увек једнака. То је речица

Самðврелица, која избија из камена у селу Суводолу, те целом селу служи и као пијаћи извор, и као перaћа вода, па за тим тече по долини млавској испод и дуж јужне високе косе, неимајући никакве уточице, него сама (без помоћи других извора) из свог врела тече право у Млаву више Изварице.

*

Као што смо напред споменули, долине хомољских речица више су поточне ижлебине и јаруге, него прâве долине, — јер нису још развијене. Оне су, рекао би, још у периоди свога постајања.

Развијена и свршена долина има благ нагиб и пад. Она земља и песак, што га са планине свлачи, мора временом насути доње крајеве корита и долине, и тиме нагиб умањи. Може се десити, да тај нагиб са свим се изгуби, и при обичном стању воде да вода не тече. Такав случај имамо на Тамнави, која је у Посављу већ без тока.

Још у већој мери учинио је По у Ломбардији, коме је корито изнад долине.

Потоци носе земљу у речице, речице у реке, а реке у море. Тако се море насипа, и после много векова обалу своју у неколико измени. Растење мора на далматинској обали тумачи се насипањем талијанских река, које талијанску обалу из мора извлаче, и чине је из године у годину плићом.

Тако ће некад и Хомоље имати шире долине него сада, па ће му и планински огранци бити блажи, него сада, а врхови шиљатији него сада.

Узане, а са стрмим странама, долине хомољске, не само да недају земљишта култури, него и саобраћај нендe по њима. Стазе и путање иду по врху коса и по плећима планинским, с тога им је силазак у села веома тежак. Та прилика ваљда је и била узроком, те је у овима крајевима постала пословица: „У Хомоље не иди без невоље“. Но у Хомољу није то једина незгода. —

Пошто смо овим дотакли се саобраћаја, то ћемо сада да изнесемо Хомољске

Природне прелазе.

Рекли смо, да је Хомоље од свуда планинама затворено. И видели смо, да је тако. С тога се у Хомоље неможе лако доћи, ни из њега изићи. Но баш због тога и јесте важно знати она места, која су вазда била од значаја за саобраћај хомељски.

Ми, који смо на западу од Хомоља, и у њега идемо преко Млаве, ми знамо само о пролазу на Ждрело. Оно и јесте најглавније, јер се њиме Хомоље везује за најроднији крај Млаве, и у исто доба њиме се везује и вазда везивало у политичком смислу за главу од Хомоља — Бра-

ничево. Ал је тај пролаз и тежак био, и тек је данас олакшан путом сеченим у стену.

Браничевско ждрело, — тако се назива у диплоли цара Лазара, — због те своје важности, вазда је било предметом бриге, и ономе, који је у Хомољу био и њиме господарио, и ономе, који је у Хомоље ићи хтео. Та његова важност изазвала је и многе грађиће у ждрелу, који улаз у Хомоље затвараше, чије развалине и данас путника задивљавају, не својом величином, јер су малени, него неприступним положајем и тешкоћом направе.

Кроз ждрело се излази из Хомоља у Млаву.

На супротној страни од ждрела, а као излаз из Хомоља у Тимок врло је важан

Прелаз на стражу, који везује Хомоље са Црвеном реком (кривељском). Хисторија је забележила важност овога прелаза, колико је мени познато, у два маха. У другој половини 17-ог века, кад Аустријанци отеше Србију од Турака под принцом Лудвиком Баденским и у почетку 19-тог века, за време нашег ослобођења од Турака под Карађорђем.

Но у обе ове епохе важност овог прелаза није била тек изнађена, него само доондашња му употребљена: јер туда иђаше најкраћи суви пут из Видина у Београд.

Ова два прелаза састављају пут са северозапада на југоисток, дуж Хомоља а кроз средину му, који продужен везује доњу Мораву и Дунав са доњим Тимоком и Дунавом, и пут врло важан и од негубног значаја.

На северу од Хомоља налази се питома печанска жупа Звижд. Из Хомоља за у Звижд врло је потребно наћи прелаза, и тај је

Превој на Комшу, по својој важности трећи на реду од прелаза хомољских. Он је на гребену хомољских планина између Купинове главице и Негосављева камена, и преко њега води пут поред Милатовице на млав-

ској, а поред Комше на Печанској страни. И овај прелаз није нов изналазак; наша историја ваља да памти, да ту пројурише турске хорде у 16-ом веку, кад је распаднуту и од владара напуштену српску државу ваљало освајати корак по корак. И данас туда води пут, но просто сељански, јер га ми нецонимо по мери његове важности, коју он има и у икономном и политичном погледу.

Према овом прелазу на јужној страни Хомоља има исто тако важан

Прелаз на Јавор, преко кога води пут из Хомоља у Ресаву. Овај пролаз некарактерише се као какав превој на планинском гребену, него је то истражена најпрактичнија (у сеоском смислу) пруга; која ће да нас преко вртачких и безводних планинских плећа спроведе, а да не залутамо. Пут овај силази у Ресавски слив више водомеђе Црвене воде (крупајске долине), на Пањевац, а полази из Хомоља од села Суводола. Овај пут у свези са оним на Комшу чини одвећ важну саобраћајну бразду, којом и данас често иде прометна струја из Крајине у Ресаву. По овоме важност му се види и сама од себе.

Врата суморовачка пуштају кроз себе онај пут из Млаве, о коме смо већ напред спомињали. Он иде из Витовнице у корита Крепољинска и даље на Крупају, по чему је он уздужни пут западном Хомољу, као што је од ждрела на стражу уздужни за источно и цело Хомоље.

УМИРАЊЕ УЧИТЕЉА ОСНОВНИХ ШКОЛА

у

КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ.

СА ПЕТ ГРАФИЧКИХ ТАБЛИЦА.

од

Богољуба Јовановића.

Сваким радом троши се животна снага; јер сваки рад изискује напрезање. Почем сви радови нису једне врсте, неки траже физичку а неки опет умну снагу, то онда не могу подједнако ни дејствовати на рушење организма тела човековог.

Овај интересантни појав испитивали су многи научењаци, и дошли су до важних резултата.[1] Тим испитивањем дознало се, да су највећем помору изложени: лекари, наставници и уметници; средњем помору: земљодељци, шумари, војници и адвокати, а најмањем: чиновници, трговци а поглавито свештеници.[2]

---

[1] Да споменемо само: Каспера, Фукса, Рикеа, Колба, Ломбарда и De Neufville-ово дело: Lebensdauer u. Todesursachen 22 verschiedener Gewerbe etc. 1855.

[2] Види о томе дело: Wappäus, Allgemeine Bevölkerungsstatistik. Почем ова испитивања нису чињена са фактима црпљеним из наше статистике о покрету људства, то се природно не могу ни на нашу земљу односити.

Тачна и потпуна статистика о покрету људства даје грађу за оваква испитивања. Ми такве статистике још немамо, али је не налазимо ни у званичним публикацијама других држава, изузимајући Шведску, где се статистика о покрету људства по сталежима израђује.[1] За сад зна се само толико, да је код нас — у Србији — помор јак.[2] Који сталеж житељства српског најјаче и у ком веку умире: то још није познато.

Међу тим статистика је давно доказала, да смрт сиротињу више коси него богаташе. Благостање је од највећег уплива на смртност људства једне државе у опште, а на посе с обзиром на занимање или рад појединих.

Не упуштајући се у дубље разматрање овога но себи тако важног питања, прелазимо на предмет, о ком смо научили да говоримо.

Наставнички рад у опште, а особито рад учитеља основне школе, врло је важан по народ и државу. Од учитељеве способности, савесности и марљивости зависи напредовање и ширење образованости у масу народа. Ваљан учитељ у стању је, да своју околину а особито децу, која су му поверена, задахне духом напретка и да је утврди у моралу и врлинама грађанским.

Но колико је рад учитељев узвишен и користан, толико је исто трудан и тежак! Овај рад сам по себи од штетног је уплива на здравље учитељево, а кад се к томе

---

[1] Види, Wappäus, Allgemeine Bevölkerungsstatistik II стр. 544.

[2] У Државопису Србије св. VIII. страна 125 налазе се бројеви о годишњем помору људства у више јевропских држава. Кад с погледом на смртност поредимо Србију са оближњим државама, онда излази, да на 100 смртних случаја, која се преко године у Србији појаве, има таквих случаја у Војеној Граници 126·2, у Угарској 112·8, у Влашкој 82·5 а у Грчкој само 65·8! Дакле велика смртност у нас довољно је доказана.

придружи још и брига за свакидашњи хлеб и брига о бићу и опстанку породице, онда за цело није никакво чудо, ако учитељ пре времена умре и постане жртва свога рада!

О умирању учитеља и учитељака основних школа прикупили смо дата из књига министарства просвете и црквених дела. У овим књигама тачне су биографије свију учитеља, који се у службу примају. Прикупљена дата обухватају време од *осам* година, т. ј. почињу са 1867 а свршују 1874 годином. Да за више година податке добавимо, није нам било могућно, једино с тога, што поменуте књиге пре 1867 године нису вођене.

За наведених осам година умрло је 80 учитеља и 8 учитељака; било је дакле свега 88 смртних случаја.

У следећем прегледу износимо: колико је у којој години умрло учитеља и учитељака, њихне године старости и године службе укупно, и колико од обојих одсеком на једног наставника долази.

ГОДИНЕ	БРОЈ УМРЛИХ НАСТАВНИКА	ГОДИНЕ			
		СТАРОСТИ	СЛУЖБЕ	СТАРОСТИ	СЛУЖБЕ
		СВИЈУ		ЈЕДНОГ	
		НАСТАВНИКА			
1867	8	265	80	33·13	10·00
68	8	227	42	28·38	5·25
69	10	334	82	33·40	8·20
70	10	344	122	34·40	12·20
71	8	299	111	37·38	13·87
72	14	524	117	37·43	8·36
73	18	654	213	36·33	11·83
74	12	379	115	31·58	9·58
Свега.	88	3.026	882	34·39	10·02
Средина.	11	34·39	10·02	—	—

Изложени у овој малој талици бројеви показују, да учитељи у средњу руку тек нешто више од 34 године живе, да у служби 10 година проведу, и да у учитељску службу у њихној 24 години ступају. У овоме последњем опажа се велика правилност кроз цео посматрани временик. Тако н. пр. имали су при ступању у службу они учитељи, који су помрли у години:

1867	одсеком по . . .	23·13 година
68	„ „ . . .	23·13 „
69	„ „ . . .	25·20 „
70	„ „ . . .	22·20 „
71	„ „ . . .	23·50 „
72	„ „ . . .	29·07 „
73	„ „ . . .	24·50 „
74	„ „ . . .	22·00 „

Од главне средине одступа година 1872 само за то, што је у тој години умрьо један учитељ у старости од 73 године, а у служби учитељској провео је само 2 године. Кад бисмо овог учитеља изоставили из нашег прегледа, онда за осталих 13 у 1872 години умрлих учитеља остаје као средњи век 34·69 године и 8·85 година као време у учитељству проведено; по томе излази и за ову годину, да је поједино лице у средњу руку имало 25·84 година, кад је у службу учитељску ступило.

Овај доста мали век и кратко време у служби проведено, спушта се још ниже кад одвојимо од учитеља учитељке, које су у горњем прегледу заједно с учитељима стављене.

Зато стављамо овде следећу таблицу, која се само на учитеље односи.

ГОДИНЕ	БРОЈ УМРЛИХ	ГОДИНЕ			
		СТАРОСТИ	СЛУЖБЕ	СТАРОСТИ	СЛУЖБЕ
		СВИЈУ		ЈЕДНОГ	
		УЧИТЕЉА			
1867	7	221	71	31·57	10·14
68	8	227	42	28·38	5·25
69	10	334	82	33·40	8·20
70	9	284	102	31·56	11·33
71	8	299	111	37·38	13·88
72	12	452	93	37·62	7·75
73	15	547	177	36·47	11·80
74	11	343	111	31·18	10·99
Свега.	80	2.707	789	33·84	9·86
Средина.	10	33·84	9·86	—	—

У прегледу, у који су и учитељке узете, видели смо, да живот једнога наставника траје у средњу руку 34·39 година, а да у учитељству проведе 10·02 година. Овај пак преглед односећи се само на учитеље, показује, да један учитељ живи само 33·84 године, а у служби проведе само 9·86 година. Разлика између ове две средине износи за саме учитеље код година старости 0·55 а код година службе 0·16 процената мање.

При ступању у службу имали су они учитељи, који помреше у години

1867	одсеком	по	. . .	21·43	година
68	„	„	. . .	23·13	„
69	„	„	. . .	25·20	„
70	„	„	. . .	20·23	„
71	„	„	. . .	23·50	„
72	„	„	. . .	29·87	„
73	„	„	. . .	24·67	„
74	„	„	. . .	21·09	„

Јако одступање од средине, које код 1872 године видимо, објашњено је већ раније споменутим абнормалним случајем, а из горњег прегледа даје се закључити, да већина учитеља између своје 21 и 24 године старости у службу учитељску ступа. У том веку налазе се обично младићи, који богословију и учитељску школу сврше, и као кандидати учитељства службу добијају.

Зашто је смртност — помор — учитеља тако јака, да ли ови млади људи, који се учитељства примају, већ неку болест са собом донесу, или их само служба учитељска и немање у тако младом веку сатиру, то није за сад могуће објаснити, јер није познато, од какве је болести који учитељ умрьо.

За учитељке имамо много повољније резултате, као што ће се из следеће таблице видети.

ГОДИНЕ	БРОЈ УМРЛИХ	Г О Д И Н Е			
		СТАРОСТИ	СЛУЖБЕ	СТАРОСТИ	СЛУЖБЕ
		С В И Ј У		ЈЕДНЕ УЧИТЕЉКЕ	
	У Ч И Т Е Љ А К А				
1867	1	44	9	44·00	9·00
68	—	—	—	—	—
69	—	—	—	—	—
70	1	60	20	60·00	20·00
71	—	—	—	—	—
72	2	72	24	36·00	12·00
73	3	107	36	35·67	12·00
74	1	36	4	36·00	4·00
Свега.	8	319	93	39·88	11·63

Ови повољнији резултати, које овде видимо, не могу се тумачити тако, као да „слабији пол“ боље савлађује тешкоће учитељске службе; напротив ови повољнији ре-

зултати објашњавају се тиме, што се женскиње обично у зрелијим годинама учитељске службе примају, и врло мало их цео свој живот у учитељству проведе. Учитељске службе примају се истина и младе девојке, али оне махом остављају учитељство, чим им се прилика за удају јави. Поред тога учитељке су обично у варошима а уче женску децу, која се лакше учити и у реду одржати могу но деца у селима одрасла.

Колико је учитеља и учитељака у којој години старости умрло за поменутих осам година, и колико година службе долази одсеком на сваку поједину класу старости, то се налази у следећој таблици.

Године старости умрлих наставника	Број умрлих			Године службе			
				Свију		1	
	Учитеља	Учитељака	Наставника	Учитеља	Учитељака	Учитеља	Учитељке
19	1	—	1	1	—	1·00	—
20	3	—	3	4	—	1·33	—
21	3	—	3	4	—	1·33	—
22	2	—	2	3	—	1·50	—
23	4	—	4	14	—	3·50	—
24	7	1	8	29	9	4·14	9·00
25	6	—	6	17	—	2·83	—
26	6	—	6	36	—	6·00	—
27	4	—	4	27	—	6·75	—
28	2	1	3	14	13	7·00	13·00
29	2	—	2	18	—	9·00	—
30	2	—	2	22	—	11·00	—
31	2	—	2	20	—	10·00	—
32	2	—	2	17	—	8·50	—
33	1	—	1	11	—	11·00	—
34	2	1	3	32	3	16·00	3·00

Године старости умрлих наставника	Број умрлих			Године службе			
				свију		1	
	учитеља	учитељака	наставника	учитеља	учитељака	учитеља	учитељке
35	1	—	1	6	—	6·00	—
36	4	1	5	68	4	17·00	4·00
37	2	—	2	34	—	17·00	—
38	2	—	2	27	—	13·50	—
39	1	—	1	17	—	17·00	—
40	3	—	3	38	—	6·00	—
41	1	—	1	9	—	9·00	—
42	2	—	2	44	—	22·00	—
43	1	—	1	20	—	20·00	—
44	2	1	3	32	9	16·00	9·00
45	—	1	1	—	20	—	20·00
48	—	1	1	—	15	—	15·00
49	1	—	1	22	—	22·00	—
50	1	—	1	2	—	2·00	—
51	1	—	1	1	—	1·00	—
52	1	—	1	16	—	16·00	—
53	1	—	1	25	—	25·00	—
55	1	—	1	7	—	7·00	—
58	2	—	2	46	—	23·00	—
60	—	1	1	—	20	—	20·00
62	1	—	1	40	—	40·00	—
63	1	—	1	40	—	40·00	—
65	1	—	1	24	—	24·00	—
73	1	—	1	2	—	2·00	—
Свега.	80	8	88	789	93	9·86	11·63

У млађим годинама смртност је дакле много јача по у доцнијем веку. Од 80 учитеља умрло је њих 51, који су имали од 19 до 35 година, дакле од стотине умрлих

62·5 или близу ⅔! Код учитељака видимо са свим обратно, јер овде долази од 100 умрлих на оне, које имају до 35 година, само 37·5 процената. Учитељи из те категорије одслуже у средњу руку по 5·5 година, а учитељке по 8·3 година.

Од свију 88 умрлих наставника долази на оне, који су умрли у својој 19—35 години њих 53, дакле 60·23 од сваке 100. Ова 53 наставника провели су у служби 300 година, долази дакле на једног по 5·66 година.

С погледом на § 20 закона о устројству основних школа, имају право на издржање од 15—60 талира годишње. породице само оних учитеља, који су дејствителни и ако су навршили десет година счужбе. Од 80 учитеља, који су помрли у течају ових последњих осам година, само њих 34 одслужили су de facto 10 или више година, а тиме оставили својим породицама право на издржање; напротив 46 учитеља умрло је пре нарвшења десетогодишње службе, и њихне породице немају право на никакву помоћ од државе. С каквим ли су се осећајима праштали од својих породица ови учитељи на самртној постељи, знајући у каквом их неизвесном а можда и жалосном стању остављају?

Можда ће нам когод приметити, да учитељи треба за раније да осигурају будућност својим породицама; нека уштеђују од своје плате и употребе ваншколско време на приватну зараду. На овaку примедбу одговор је веома лак, кад знамо колика је учитељима плата одређена, и какве су у томе границе постављене.

Поменути већ закон о устројству основних школа, а наиме његов § 17., дели учитеље на десет платних класа. Годишње плате имају учитељи:

У	I.	класи	320 тал.,	а може их бити свега	10,
„	II.	„	295	„ „ „ „ „ „	15,

У	III.	класи	270	тал.,	а може	их	бити	свега			20,
„	IV.	„	245	„	„	„	„	„	„		25,
„	V.	„	220	„	„	„	„	„	„		30,
„	VI.	„	200	„	„	„	„	„	„		40,
„	VII.	„	180	„	„	„	„	„	„		50,
„	VIII.	„	160	„	„	„	„	„	„		70,
„	IX.	„	140	„	„	„	„	„	„		100, а

X. класа има 115 талира, и број учитвља за ову класу није одређен, већ их има у њој према потреби. Неузимајући у обзир учитеље привремене, који имају само по 100 талира плате, саберимо бројеве ових девет класа, па ћемо се уверити, да у њима може или сме бити свега до 360 учитеља. Ми данас имамо до 660 учитеља, дакле 300 учитеља уживају плату од 100 до 115 талира годишње. Од овако мале плате, тешко ће се моћи оставити т. ј. уштедити и најмања сумица. Како дакле може да осигура учитељ будућност својој породици, кад му је тако мала плата одређена. Горенаведеном одредбом споменутог закона министру просвете везане су руке, он при најбољој вољи не може наградити рад приљежног и доброг учитеља донде, док се какво место у вишој класи не упразни.

Ова незгода јесте и највећи узрок толиким променама у учитељству, и што су толике школе празне или се у њима рад повремено прекида; а слободно и с правом може се узети, да је ово од штетног уплива и на сам напредак просветног стања у земљи. Слабо и недовољно награђени учитељи остављају првом згодном приликом учитељску службу, која је с великом одговорношћу и тако малом наградом скопчана. Овоме злу другог лека нема до то, да се стање учитељима боље осигура; ово пак може се само тако учинити, ако се измени напред споменуто законско наређење.

Изложивши у последњој таблици, колико је било умр-

лих учитеља у појединим годинама старости, ми их стављамо у следећој таблици у групама од неколико година.

ГОДИНЕ СТАРОСТИ	БРОЈ УМРЛИХ	ГОДИНЕ СЛУЖБЕ СВИЈУ	ГОДИНЕ СЛУЖБЕ ЈЕДНОГ
	НАСТАВНИКА		
до 20 закључно	4	5	1·25
од 21—23	9	21	2·33
„ 24—26	20	91	4·55
„ 27—30	11	94	8·55
„ 31—35	9	89	9·89
„ 36—40	13	188	14·46
„ 41—45	8	134	16·75
„ 46—50	3	39	13·00
„ 51—55	4	49	12·25
„ 56—60	3	66	22·00
„ 61—65	3	104	34·67
„ 66—73	1	2	2·00
Свега.	88	882	10·02

Од сто умрлих учитеља долази на оне, који су имали до

20 година	. . . .	4·55
од 21—23	„	10·23
„ 24—26	„	22·72
„ 27—30	„	12·50
„ 31—35	„	10·23
„ 36—40	„	14·77
„ 41—45	„	9·09
„ 46—50	„	3·41
„ 51—55	„	4·55
„ 56—60	„	3·40
„ 61—65	„	3·41
„ 66—73	„	1·14

Највећа је дакле смртност у годинама од 24—26, а ту бар не можемо и не смемо узети, да је од највећег уплива на умирање био рад учитељски, но пре држимо да је главни узрок смрти била болест, која је већ раније корен животу поткопала, а учитељска је служба била при коначном уништењу само помоћница.

Према до сад наведеном необориви је факт ту: да учитељи у младим годинама јако умиру; али морамо на жалост признати, да је код нас у Србији не само међу учитељима, већ и код целог житељства а нарочито код мушкараца смртност доста велика. Неопходна је потреба, да се овај појав потанко испита; али су за то нужна потпунија дата о покрету људства, но што их у „Државопису Србије“ имамо.

За да би наведено доказали, стављамо овде преглед о умирању целог житељства, за тим о умирању мушкараца, и напослетку смртност учитеља, и то за сваки округ посебице.

У овом прегледу изложена је годишња размера умрлих свега, као и умрлих мушкараца, за период од 1862 до 1873 године. За размеру умирања учитеља узета је годишња средина од посматраних осам година.

За израчунавање сразмере умирања мушког и целог житељства, узели смо средњи годишњи број умрлих у периоду од 1862—1873 године,[1] и број житеља нађеног пописом од 1866 године, пошто смо од истог броја одузели цигане мухамеданце.

---

[1] Види „Државопис Србије“ св. VIII. стр. 117.

ОКРУЗИ	ОД ЈЕДНЕ ХИЉАДЕ		
	ЖИТЕЉА	МУШКАРАЦА	НАСТАВНИКА
	УМИРАЛО ЈЕ ГОДИШЊЕ		
	ЖИТЕЉА	МУШКАРАЦА	НАСТАВНИКА
Алексиначки. .	26·93	26·81	32·89
Београдски . .	35.05	35·71	23·65
Ваљевски. . .	40·03	40·22	30·17
Јагодински . .	35·02	34·88	23·44
Кнежевачки . .	24·43	24·74	28·85
Крагујевачки .	30·85	31·53	21·28
Крајински . .	36·12	37·37	29·76
Крушевачки . .	29·29	29·47	17·86
Подрински . .	37·77	38·91	17·86
Пожаревачки. .	26·26	26·38	11·51
Руднички. . .	31·12	32·00	15·63
Смедеревски . .	33·58	34·55	20·83
Ћупријски . .	30·35	31·77	15·00
Ужички . . .	24·58	25·54	4·81
Црноречки . .	24·43	24·45	11·36
Чачански . . .	28·67	29·82	33·65
Шабачки . . .	42·66	43·02	12·50
Варош Београд.	42·93	45·70	21·55
Србија.	31·69	32·41	20·00

Из овог прегледа видимо, да је од 1000 житеља умрло њих 32 или сваки тридесет први; од 1000 мушкараца умрло је 33 или сваки тридесети, а од 1000 учитеља њих 20 или сваки педесети.

Код учитеља размера умирања зато је тако мала, што ту нису узета у рачун деца и одрасли до двадесете године.

Кад погледамо на умирање целокупног житељства у појединим окрузима, онда налазимо најјачу смртност за поменути период од 1862—1873 године, у окрузима: ваљевском, шабачком, подринском, крајинском, јагодинском,

београдском и смедеревском; у осталих девет округа умирање је слабије но што га показује средина за целу земљу нађена. Најслабије умирање показује округ кнежевачки. У овом округу умрло је годишње од сваке 1000 житеља само њих 24, дакле сваки четрдесетпрви, докле је у округу шабачком њих 43 од 1000 умрло, дакле сваки двадесетрећи. У шабачком је округу број умрлих скоро још једанпут толики, колики у округу кнежевачком. И у Београду умиру од 1000 житеља њих 43 или сваки двадесетрећи. Разуме се, да овде највећи део умрлих на сиромаштину долази. Напротив узрок јаког умирања у округу шабачком, не може се тражити у сиромаштини, већ у другом чему, што до сад још није испитано.

Кад погледамо на рубрику умрлих мушкараца, ми налазимо, да је у свима окрузима, изузимајући: алексиначки, ваљевски, јагодински, крушевачки, пожаревачки и црноречки, разлика између умирања целог житељства и умирања само мушкараца доста знатна, а код неких округа и велика. У тим окрузима изложени су мушкарци већем умирању него ли женскиње.[1]

[1] У Државопису Србије св. VIII налазе се податци о годишњем броју умрлих женскиња за период од 1862—1873 год. Колико је женскиња годишње од 1000 умирало, и каква је односна сразмера умирања између мушких и женских, види се из следећег:

Окрузи:	Од 1000 женских умиру	На 100 умрлих мушких долази женских
Чачански	27·46	86·85
Ћупријски	28·93	87·17
Крагујевачки	30·11	88·26
Смедеревски	32·54	88·40
Крајински	34·81	88·71
Београдски	34·34	89·74
Ужички	23·60	90·28
Руднички	30·10	91·09

Као што смо напред казали, у целој земљи умиру годишње од 1000 мушкараца њих 33 или сваки тридесети. Од ове средине највише одступа опет округ шабачки; тамо умиру од 1000 мушкараца преко године њих 43, дакле сваки двадесетрећи. Јаче умирање мушкараца по што га средина за целу земљу нађена показује, имају још ови окрузи: београдски, ваљевски, јагодински, крајински, подрински, смедеревски и шабачки; у осталих пак десет округа мушкарци су слабијем помору изложени. Најмање мушкараца умире у округу црноречком, т. ј. од 1000 њих 24, дакле сваки четрдесетпрви. Кад би ову смртност узели за опште мерило, онда би нашли, да на 100 умрлих мушкараца у округу црноречком има смртних случајева у округу:

кнежевачком	101·2
ужичком	104·5
пожаревачком	107·9
алексиначком	109·7
крушевачком	120·5
чачанском	122·0
крагујевачком	129·0
ћупријском	129·7
рудничком	130·9
смедеревском	141·3

Пожаревачки	26·13	92·05
Ваљевски	39·84	92·44
Подрински	36·61	92·69
Крушевачки	29·09	92·87
Кнежевачки	24·10	93·13
Црноречки	24·42	93·27
Шабачки	42·29	93·66
Алексиначки	27·06	96·00
Јагодински	35·17	96.12
Варош Београд . . .	38·87	57·81
Србија	30·92	89·64

јагодинском	. . . .	142·7
београдском	. . . .	146·1
крајинском	. . . .	152·8
подринском	. . . .	159·1
ваљевском	. . . . .	164·5
шабачком	. . . . .	176·0
у вароши Београду	. .	186·9

Ова неједнакост у умирању условљена је упливима економним и природним, али осем тога дејствују на њу и други неки упливи, који нам, бар за сад, још нису познати. Ми видимо, како окрузи на јужном крају Србије најповољније размере показују, напротив у четири северозападна округа влада најјачи помор. Даље видимо и то, како се окрузи по свом географском положају групирају према јачој или слабијој смртности, само округ крајински стоји усамљен са својим абнормалним бројем умирања, као што је то случај и с Београдом.

Овај појав, по својој големој важности тако дубоко у живот народа нашег засецајући, још није испитан; а није га ни лако испитати с тога, што је за то нужна велика статистичка грађа; за то су нужне многе обсервације. Ми данас још не знамо од каквих болести народ највише умире, шта више, ми не знамо ни у којим је месецима смртност најјача, а на послетку ми не знамо ни у којим годинама старости народ највише умире! И опет све је ово нужно да се зна, ако хоћемо бар приближно да нађемо и определимо узрок, који живот народа подсеца!!

Тачни пописи људства, тачни и опширни изводи из црквених протокола, тачни и сваке године понављајући се пописи обрађене земље и жетве спојени с пописом стоке, у опште ваљана и обсежна статистичка грађа, показала би пут к правом сазнању зла и к отклонењу његовом.

Само радикална средства а не којекакве палијативе могу да истребе зло, које је као што се види дубоко корен ухватило.

С погледом на умирање учитеља видимо у претходећој таблици велике разлике код појединих округа; те разлике су још веће, кад умирање учитеља, сравнимо са умирањем мушкараца.

У целој земљи умрло је од 1867—74 године од 1000 учитеља њих 20, дакле сваки педесети. Од ове средине имају већу размеру окрузи: чачански, алексиначки, ваљевски, крајински, кнежевачки, београдски, јагодински, крагујевачки, смедеревски и варош Београд, а у осталих осам округа слабије је умирање.

Најјаче умирање учитеља било је у округу чачанском, тамо умиру годишње од 1000 учитеља њих 34, дакле сваки тридесети! Најмање умирање има округ ужички. У овом округу умире годишње од 1000 учитеља тек њих 4·81 или сваки 208-ми! Дакле готово седам пута мање но у округу чачанском, и у оба округа скоро је раван број наставника. Код умирања мушкараца видели смо, да је број умрлих у чачанском округу само са 17% јачи био но што је у округу ужичком, а код учитеља налазимо разлику и од 597%!

Званичним статистичким датима доказано је, да је округ ужички од свију других сиромашнији, а смртност је међу тим у њему најслабија.[1] Чачански округ далеко је богатији од округа ужичког, јер док од вредности стоке (по попису од 1866 године) и вредности непокретнога имања

[1] Види Државопис Србије св. VIII. стр. 117, где средина из дванаестогодишњег временика (1862—73) такође за округ ужички најслабију смртност показује. На 100 смртних случаја у округу ужичком има их у чачанском округу 123 преко године.

(по процени из 1863 године) на 1000 душа у ужичком округу 10.342 дуката долазе, дотле има равни број житеља у округу чачанском 15.159 дуката, т. ј. 47% више.

Много би се могло расветлити и протумачити, кад бисмо знали, од каквих су болести и колико време учитељи боловали. Да ли је та болест била хронична или акутна, да ли је умрли учитељ више година провео у месту, где је умрьо, или је тек пре неког времена тамо из другог округа премештен. Све ове околности по себи су доста важне, да их при пресуђивању овога предмета треба у обзир узети. Али како нам побројени податци за сад не достају, то се не можемо у тумачење овог појава ни упуштати.

Сравнивши напред међу собом поједине округе односно јачине умирања мушкараца, ми ћемо такво поређење учинити и са умирањем учитеља.

За мерило тог поређења узећемо опет округ, који најслабију смртност показује, а то је округ ужички.

На 100 умрлих учитеља у округу ужичком умире их у округу:

црноречком	236·2
пожаревачком	239·3
шабачком	259·9
ћупријском	312·1
рудничком	324·9
крушевачком	371·3
подринском	371·3
смедеревском	431·1
крагујевачком	442·4
јагодинском	487·3
београдском	491·7
кнежевачком	599·8
крајинском	618·7
ваљевском	627·3

алексиначком. . . . . . . 683·8
чачанском. . . . . 699·6
у вароши Београду. . . . 448·0

Овде не налазимо ону правилност у постепеном већем умирању, која се јавља при умирању мушкараца, а то би нам могло послужити као доказ, да овде владају више неке случајности, а тамо пак неко правило. Но ипак видимо и у овом упоредном прегледу неке округе групиране по њихном географском положају, а то опет може послужити као доказ, да и на смртност учитеља упливишу неки од местних фактора, који и на остало житељство дотичног окруурга дејствују, при свем том, што учитељи нису тамо рођени, нити су онде одрасли, већ су их случаји и служба у доцније време тамо наместили.

Као што смо напред видели, број умрлих учитеља није подједнак у свима годинама, наравно зато што није ни број дејствујућих учитеља сталан био; и према томе не могу ни релативни бројеви једни исти остати.

Из следеће таблице види се: колико је било у којој години учитеља, колико их је умрло свега и по сто.

ГОДИНЕ	БРОЈ НАСТАВНИКА	УМРЛО ЈЕ НАСТАВНИКА	ОД СТО НАСТАВНИКА УМРЛО ЈЕ
1867	471	8	1·70
68	495	8	1·62
69	514	10	1·95
70	550	10	1·82
71	597	8	1·34
72	621	14	2·25
73	627	18	2·87
74	644	12	1·86
Годишња средина.	565	11	1·95

Најмањи релативни број умрлих учитеља показује година 1871 а највећи 1873.

Од 1867 до 1874 године увећао се број учитеља са 173, а то чини 36·7 процената. Разлика између броја умрлих учитеља у 1867 и 1874 години износи 4 или равно 50 процената; вишак у броју умрлих јесте дакле са 14% већи од вишка у броју дејствујућих учитеља.

Кад сравнимо релативни број умрлих у години 1867 са релативним бројем који показује година 1874, онда налазимо у последњој години већу пропорцију, т. ј. као 100: 109·4, или другим речма: на стотину умрлих учитеља у години 1867 умрло их је у 1874 години 109!

Ако на овај начин упоредимо 1867 годину са осталих седам година, онда имамо следеће размере:

за годину 1868 . . .	као	100: 95·3
69 . . .	„	100: 114·7
70 . . .	„	100: 107·1
71 . . .	„	100: 78·8
72 . . .	„	100: 132·4
73 . . .	„	100: 168·8
74 . . .	„	100; 109·4

Дакле само 1868 и 1871 година показују мање умрлих, а у осталих пет година било је више смртних случаја.

Време, које су поједини учитељи до дана њихне смрти у служби учитељској провели, назначено је у следећем прегледу.

ГОДИНЕ У СЛУЖБИ УЧИТЕЉСКОЈ ПРОВЕДЕНЕ	БРОЈ УМРЛИХ		
	УЧИТЕЉА	УЧИТЕЉАКА	НАСТАВНИКА
1	10	—	10
2	9	—	9
3	2	1	3

ГОДИНЕ У СЛУЖБИ УЧИТЕЉСКОЈ ПРОВЕДЕНЕ	БРОЈ УМРЛИХ		
	УЧИТЕЉА	УЧИТЕЉАКА	НАСТАВНИКА
4	3	1	4
5	6	—	6
6	5	—	5
7	5	—	5
8	5	—	5
9	2	2	4
10	3	—	3
11	5	—	5
12	1	—	1
13	1	1	2
15	3	1	4
16	3	—	3
17	2	—	3
18	2	—	2
19	1	—	1
20	4	2	6
22	1	—	1
24	2	—	2
25	1	—	1
26	1	—	1
40	2	—	2
Свега.	80	8	88

Из ове таблице дознајемо, да су највише учитеља само **једну** годину одслужили; њима најближи по броју јесу они, који само **две** године одслужише. У обе ове категорије нема ни једна учитељка.

Да би дознали, колики проценат на учитеље појединих категорија долази, ми ћемо све ове учитеље свести у мање класа.

ГОДИНЕ у служби учитељској проведене	БРОЈ умрлих наставника	У ПРОЦЕНТУ ИЗРАЖЕНО
Једна година	10	11·36
Од 2— 3	12	13·64
„ 4— 5	10	11·36
„ 6— 7	10	11·37
„ 8— 9	9	10·23
„ 10—11	8	9·09
„ 12—13	3	3·41
„ 14—15	4	4·55
„ 16—20	15	17·04
„ 21—25	4	4·55
„ 26—30	1	1·13
„ 31—40	2	2·27
Свега.	88	100·00

Умиру пошто наврше 5 година службе њих 32 или 36·36%: оних који одслуже 6—10 година има 22 или 25·00%; од 11—15 година служи их само 12 или 13·64%. Овде је најзанимљивија та околност, што су разлике у броју умрлих од 5—10 и од 10—15 година равне, јер у обе класе износе по 11·36%. Овај чудновати појав показује, да нека невидљива сила крати живот учитељима. Петнаеста година чини као неку границу у учитељској служби, јер пошто се ова пређе, диже се одмах трајање службе односно живота тако, да проценат учитеља, који 16—20 година у служби проведу, нарасте на 17%, но после опет врло нагло опада.

За ових 88 умрлих наставника, ми смо се потрудили да нађемо у које су доба године умрли, јер се из тога може у неколико закључити и на болест, која им је живот прекратила. Тако н. пр. зна се, да лица која од

хроничне болести болују, обично у јесење доба и с пролећа умиру, пошто је ваздух у то време нечист и пун шкодљивих испарења. Те су болести обично неизлечиве, а живот се може болеснику продужити само онда, ако се чува и клони нечиста и нездрава ваздуха, и ако има сву потребну негу.

Колико је учитеља и учитељака за последњих 8 година у сваком месецу умрло, то се види из следећег прегледа.

МЕСЕЦ	БРОЈ УМРЛИХ			
	УЧИТЕЉА	УЧИТЕЉАКА	СВЕГА	У ПРОЦЕНТУ ИЗРАЖЕН
Јануар. . .	4	—	4	4·55
Фебруар . .	8	1	9	10·23
Март . . .	8	2	10	11·37
Април . . .	11	—	11	12·50
Мај. . . .	5	—	5	5·69
Јуни . . .	6	1	7	7·95
Јули . . .	8	—	8	9·09
Август. . .	5	1	6	6·82
Септембар. .	11	1	12	13·64
Октобар . .	9	1	10	11·37
Новембар . .	3	—	3	3·41
Децембар . .	2	1	3	3·41
Свега.	80	8	88	100·00

Месец Новембар и Децембар показују најмање умрлих, а њима се придружује и месеп Јануар. Најјаче умирање владало је у месецу Септембру, дакле пошто већ температура захладни и променљиво време наступи.

Још јасније види се уплив променљивог времена на умирање онда, кад годину на читири годишња времена разделимо.

ГОДИШЊА ВРЕМЕНА	БРОЈ УМРЛИХ			
	УЧИТЕЉА	УЧИТЕЉАКА	СВЕГА	У ПРОЦЕНТУ ИЗРАЖЕН
Зима . . .	14	2	16	18·19
Пролеће . .	24	2	26	29·55
Лето . . .	19	2	21	23·86
Јесен . . .	23	2	25	28·40
Свега.	80	8	88	100·00

Из овог прегледа видимо, да се зима са најмање жртава задовољава; у то доба године умиру учитељи најмање. Напротив после зиме наступајуће пролеће мори учитеље највише, и јесење доба готово је у исто толикој мери убитачно за живот њихов. Од 100 смртних случаја долази на пролеће и јесен 58%, а на лото и зиму само 42%. Овај појав противан је резултатима, до којих је статистика људства доспела, и по којима најјачи помор у зимње доба влада.[1]

За учитеље основних школа узимљу и траже се највише богословски питомци, па зато се и у овом заводу предају неке науке, које су учитељима нужне. Тако се, и то већ од више година, предаје богословијским питомцима хигијена. Од колике је користи ово предавање и учење хигијенске науке, то доказује умирање учитеља у тако раним годинама. Они, којима се та наука предаје у цељи, да знањем својим користе не само себи, већ и околини у коју буду намештени, они велимо, нису кадри да то знање употребе ни ради очувања свога здравља!

Да напоменемо нешто и о умирању наставника основ-

[1] Тачним испитивањем дознало се, да на број смртних случаја неупливише толико хладноћа и топлота, колико неправилности и нагле промене у самој температури. Види Wappäus, Allg. Bevölkerungsstatistik.

них школа по варошима и селима, у сваком поједином округу. Преглед о томе налази се у следећој таблици.

ОКРУЗИ	БРОЈ УМРЛИХ НАСТАВНИКА			
	У ШКОЛАМА		СВЕГА	У ПРОЦЕНТУ ИЗРАЖЕН
	ВАРОШКИМ	СЕОСКИМ		
Алексиначки .	3	2	5	5·68
Београдски .	—	7	7	7·94
Ваљевски . .	—	7	7	7·94
Јагодински .	—	6	6	6·82
Кнежевачки .	1	2	3	3.42
Крагујевачки.	3	5	8	9·10
Крајински. .	3	7	10	11·37
Крушевачки .	1	2	3	3·42
Подрински .	1	1	2	2·28
Пожаревачки.	1	6	7	7·94
Руднички . .	1	1	2	2·27
Смедеревски .	5	1	6	6·82
Ћупријски. .	1	2	3	3·42
Ужички . .	—	1	1	1·14
Црноречки .	—	2	2	2·27
Чачански . .	3	4	7	7·94
Шабачки . .	2	2	4	4·55
Вар. Београд.	5	—	5	5·68
Србија.	30	58	88	100·00

У 1873 години било је свега 627 наставника; од ових радило је у школама варошким њих 201 дакле 32 од стотине. Из предходећег прегледа видимо, да од 88 умрлих наставника долази 30 на учитеље по варошима, а то чини 34·09 процената. Кад овај проценат сравнимо са процентом учитеља, који су у варошким школама радили, онда се уверавамо, да је код варошких учитеља умирање

јаче но код сеоских.[1] Зашто је то умирање јаче, није тешко погодити, кад знамо, да учитељи по варошима немају од општине стан, него им се на то име даје нека награда у новцу, као што им се и за дрва даје. Учитељ, примивши ову награду, хоће с њом да поправи у неколико своју малу плату, и зато не гледа да му буде стан најудобнији, јер је рад, да од дате му награде уштеди колико толико на друге кућевне потребе. Као што је са станом, тако је исто и са дрвима, и овде се води колико је могуће већа штедња. Обоје може више мање шкодити здрављу. Напротив код сеоског учитеља нема ових недостатака. Он и ако не добије од општине Бог зна како оправљен стан, бар има довољно простора, он има и комад земље за башту, где може радити и од школског рада одморити се; он се не мора затворити у четири зида, него има увек довољно чиста ваздуха. Дрва има у свако доба а нарочито зими довољно и више него довољно, а и храна га не стаје тако скупо, колико стаје његовог друга у вароши. У плати су обојица изједначени, али у материјалном уживању боље стоји сеоски учитељ. И односно службе живе варошки учитељи у много тежим околностима. Кад се све наведено резумира, онда је јасно, одкуда долази јаче умирање учитеља варошких.

С тога би дакле требало и право би било, да бар варошке општине својим учитељима већу награду пруже, кад то држава учинити не може. Јер ако овако стање учитеља и даље остане, то се ни не може захтевати, да се ваљани и спремни људи учитељске службе примају, пошто није

---

[1] Од 1867—1874 године умирало је годишње од 100 учитеља по варошима 2·07 и по селима 1·08. Према томе, на 100 умрлих учитеља по варошима умрло је 87 учитеља сеоских.

учитељска плата така, да би свесног и раденог учитеља за његов рад наградила, и сontанак му и породици његовој осигурала.

Надамо се, да ће се скорим некакав корак у погледу побољшања плата учитељских учинити, а благотворне последице неће изостати.

РАДЊА И СТАЊЕ СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА

у години 1875-ој

ПРОЧИТАО СЕКРЕТАР НА ГОДИШЊЕМ СКУПУ, 13. ЈУНА 1876.

Господо!

Није прошло неколико дана од потоњега главног састанка овога друштва, а народу се нашем приближише времена, у којима се већма оштри сабља него перо. Ствар цивилизације почела је силно тражити нове дужности и ново поље. Нов мегдан ваља извојевати будућности нашој просветној противу дивљачких окова.

И у време оваког приправљања јавили су се ови радови књижевни у ученоме друштву:

У одсеку философском и филолошком:

Ст. Новаковића: Акценти штампаних српско-словенских књига црногорских и млетачких.

Н. Дучића: Крмчија морачка

У одсеку историчком и државничком:

Н. Дучића: Морача и Острог

J. Драгашевића: археолођијско-ђеографијска истраживања

Мих. Вујића: Историја као наука.

Дра В. Богишића: Станак, по дубровачком законику од 1272. године.

Ив. Павловића: Житиа краль срьбьскихъ.

У одсеку јестаственичком и математичком:

С. Лозанића: Анализа алексиначке бање.

Љ. Клерића: Нападна тачка и величина центрифугалне силе у кружној површини, која се под неким углом а сталном угловном брзином окреће око вертикалне осе.

М. Јовановића: Налевњаци или инфузорије.

У одсеку уметничком:

Николе Арсеновића: Збирка слика јужно-словенског ношива.

А изасланици одсека уметничког продужили су и ове године своје вредно снимање живописних и архитектонских старина по Србији, које не престаје износити на видело све драгоценије спомене прошлости наше.

Од рада друштвенога угледала су света ове године два Гласника (четрдесет први и други) и шеста књига Гласника другог одељка у којој су споменици из живота народа српског у Аустрији.

И „Школе у Црној Гори," које је дело српско учено друштво наградило, угледало је света. А у одвојеној књизи наштампало је друштво и Панчићев рад „О биљкама које у Црној Гори расту", на латинском језику.

Арсеновићеву збирку препоручило је учено друштво држави српској на откуп за народни музеј, пошто је нашло да је у тој збирци много градива из народне вештине и да је она поделом и израдом својом врло употребљива и за занате и за науку. Вредном скупљачу пак у знак признања дало је друштво и од своје стране награду неку према имовним средствима својим.

Поред ових добитака српско учено друштво имало је не давно и тужну прилику да на свечан начин искаже поштовање и тугу над гробом свога почаснога члана великог историка чехо-словенског народа Франтишка Палацког (који је рођен 14. Јуна 1798 а преминуо 14. Маја 1876). Ма да је друштво спречено било да у цркви и говором понови успомене на дела овога светила словенских научника, тек је уверено да нема краја у који допире српска књига а да се у њему не поштује непоколебљиви карактер овога будиоца свести у своме народу, који је поред свих борби и десно и лево одмерено и чврсто ишао путем свога уверења. Србин, који добро познаје и цени вредност историје народне, гајећи је у својим песмама и зборовима, не може а да с поштовањем не спомиње име Палацкога, који је својом марљивошћу и љубављу изнео и расадио у братском нам народу онакво сакровиште какво су нама народне гусле наше одгајале.

Вечан светао спомен ваља нам изрећи овде и над гробом заслуженога члана друштвеног арх. Саве Јовшића, коме је не давно професорски збор чинио прву у Србији светковину преживљене тридесетогодишњице професорске, који је и речима и писмом имао благотворна утицаја на школе у Србији, који је умео достојно стећи у својим ђацима пријатеље своје, који је као скорашњи одасланик српске цркве на договор у Бону пошао тамо са мање закованих предрасуда него ли ма који представник образованих народа, и који је животом својим био доиста веран тумач вере љубави. Српско учено друштво изгубило је у Јовшићу једнога од најстаријих и до смрти најискренијих пријатеља својих.

Да поменемо сада какво је било имовно стање друштвено од 1 Јануара до конца Децембра 1875 године.

Друштво је примило целокупне државне помоћи	60.000	гр. чар.
За продате књиге	1.209	
Свега	61.209	гр. чар.

Од овога издато је:

1,	На подмиру дуга поменутог у рачунима од ланске године .	26.612	гр.	и 4	паре
2,	На хонораре за „Гласник“ .	34.172	„	38	„
3,	Доплата Вл. Јовановићу за политични речник	3.010	„	30	„
4,	Н. Арсеновићу	1.200	„	—	„
5,	За астрономски кућерак . .	1.800	„	—	„
6,	На екскурзије и попутнину .	10.200	„	—	„
7,	На повез књига	1.849	„	—	„
8,	На канцел. и штамп. трошк.	691	„	35	„
9,	На плату послужнику . . .	3.100	„	—	„
10,	На плату секретару . . .	3.084	„	—	„
	Свега	85.729	гр.	35	„

Кад се упореди сума прихода са сумом расхода, онда излази да је година 1875 пала на терет години 1876 са 23.511 гроша чаршијских и 36 пара.

Библиотека друштвена умножена је и ове године пошиљањем друштава страних и поклонима пријатеља овога друштва, којима нека је срдачна хвала.

Од стране владе добило је српско учено друштво и ове године један предлог који се тиче регулисања друштва. Овај акт који је већ изнесен на јавност у званичним новинама саопштиће се друштвеноме скупу.

Одбор пак имајући на уму закључак последњега скупа друштвеног, да се од изабраника свих одсека састави комисија која би имала да одреди ближе свезу одсека и границе рада друштвеног, и видећи јасно „да ванредне политичке прилике садашње не допуштају редован и свестран развитак оваковога рада“ одлучио је „да се и ови нови предлози оставе на проматрање и оцену онда кад настану редовније прилике у Србији, а на првоме скупу да се предложи само измена чланка 25 устројства друштвеног о постављању председника друштвеног, пошто се нада да ће у овом питању цело друштво бити неподељена мишљења.“

СЕКРЕТАР И БЛАГАЈНИК
Милан Кујунџић

ЗАМЕНИК ПРЕДСЕДНИКА
Милан Ђ. Милићевић

ЧЛАНОВИ ОДБОРА
Ј. Драгашевић
Мих. Валтровић.

Годишњи скуп српског ученог друштва

17. ФЕВРУАРА 1874.

Бр. 1.

Председник друштва др. Ј. Шафарик отварајући седницу обраћа пажњу друштвену на успехе које је друштво постигло напредујући у познавању наше отаџбине, нарочито што се тиче топографије и око прикупљања драгоцених споменика лепих уметности из срећних времена сјајне прошлости српске. Са осећањем топлога признања напомиње председник, како је законодавна власт на препоруку Његове Светлости увећала државну помоћ овоме друштву, па се нада да ће и радња друштвена све више одговорити моћи своме узвишеноме задатку, те ће и родољубна марљивост друштвених чланова бити све већа око унапређења наука, особито оних, које се непосредно са нашим народом и отачаством занимају. Што се пак у опште материјалнога стања друшт-

веног тиче, мора сажаљевајући признати да оно није повољно. Али смо, вели, томе стању и сами допринели нешто тиме, што смо *према друштвеним средствима* својим превећ издашни у одређивању награда; за то моли друштво, да у напредак буде по могућности штедљивије, док је имовно стање друштвено још овакво. Најзад напомиње да је се друштво у течају прошле године лишило свога врлог бившег секретара и да је тиме опет морало да буде потиснуто са своје врло основане жеље и намере и да секретар који је душа целе друштвене предузимљивости буде колико је више могућно сталан, и с тога жели да при новом избору друштво додаје сличнога бившем секретару заменика у ревности и оданости према задатку друштва.

Бр. 2.

Означено би: да је Његова Светлост на предлог министра просвете утврдила и ове године за председника друштву дра Ј. Шафарика, и да су према закону одступила из одбора два члана, и на њихова места изабрани: за председника одсека историјског и државничког арх. Н. Дучић, а за одсек философ. и филолошки М. Ђ. Милићевић.

Бр. 3.

Привремени секретар чита извештај одборски о радњи и стању Срп. учен. друштва у прошлој години

Бр. 4.

За избор секретара српском ученом друштву председник предложи према закону три кандидата, и то: Милана Кујунџића, професора велике школе, М. Ракића секр. мин. унутр. дела и М. Зечевића професора ђимназије.

При гласању поименце би једногласно изабран за секретара Милан Кујунџић.

Бр. 5.

Прочита се извештај комисије изабране прошлога годишњег скупа да прегледа рачуне друштвене. Комисија је нашла да су рачуни у свему исправни.

А за преглед рачуна 1873 године и за потписивање

протокола овогодишњег скупа бише изабрани чланови: Петковић, Нешић и Витковић.

Бр. 6.

Према предлогу посебних одсека бише изабрани за нове редовне чланове српском ученом друштву Анта Алексић трговац, Светомир Николајевић проф. вел. школе и Коста Црногорац проф. гимназије.

Председник српског учен. друштва
Др. Ј. Шафарик.

Секретар српског учен. друштва
Милан Кујунџић.

Овлашћени потписници:
Димитрије Нешић.
Михаил Петковић.
Гаврило Витковић.

$\frac{1}{100.000}$

ХОМОЉЕ

снимио и нацртао

Драгашевић

1872

I

Умирање учитеља у кнежевини Србији од 1867 до 1874 године

Умрло је

—— само учитеља —— учитеља и учитељака.

Број умрлих | Године

1867 | 1868 | 1869 | 1870 | 1871 | 1872 | 1873 | 1874

18
17
16
15
14
13
12
11
10
9
8
7

Смртност учитеља.

Умрло је од 100 | У години

1867 | 1868 | 1869 | 1870 | 1871 | 1872 | 1873 | 1874

2.87
2.25
1.95
1.86
1.82
1.70
1.62
1.34

II

Умирање учитеља у кнежевини Србији од 1867 до 1874. године

По годинама старости.

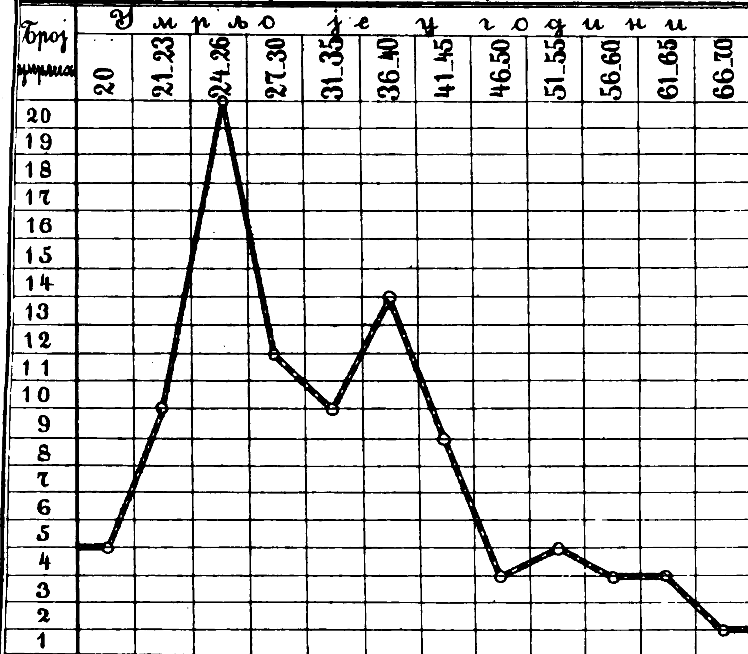

По времену службе.

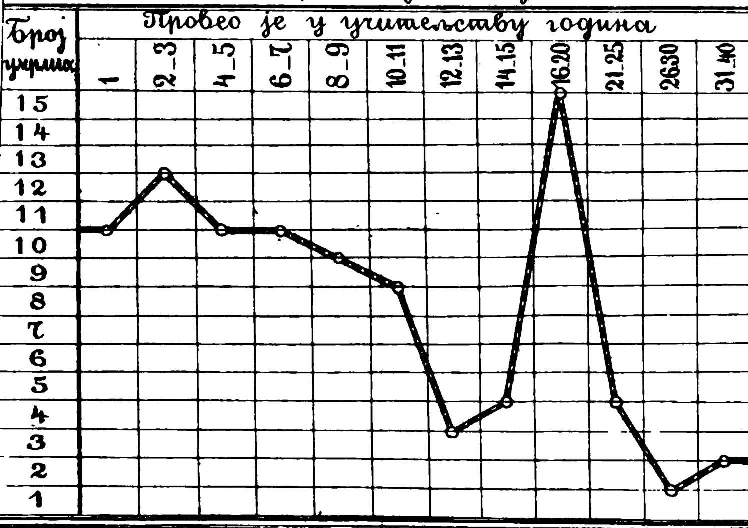

III

Умирање учитеља у кнежевини Србији од 1867 до 1874. године

Умрло је

——— самоучитеља ——— учитеља и учитељака

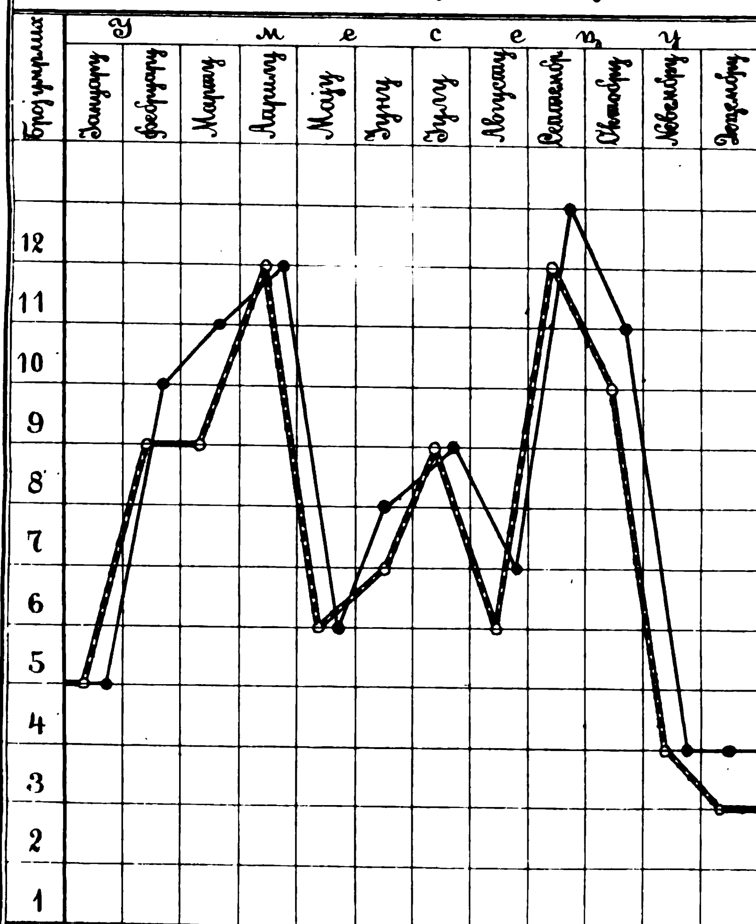

Од 1867 до 1874 године умрло је у

Зиму	Лето	Јесен	Пролеће
18%	24%	28·5%	29·5%

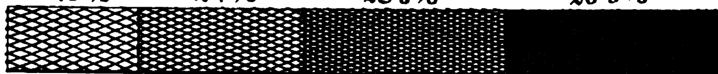

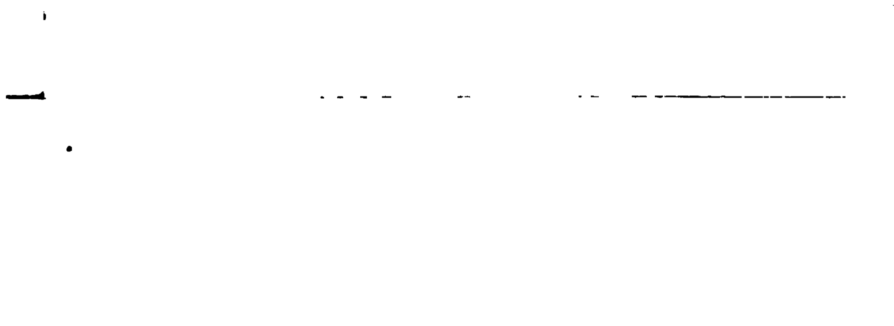

Статистичке кар

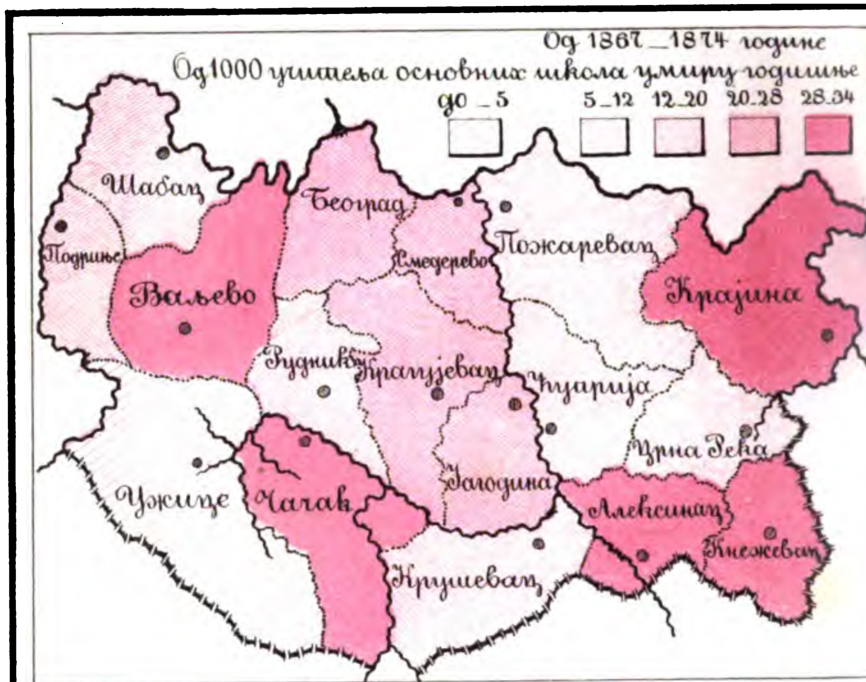

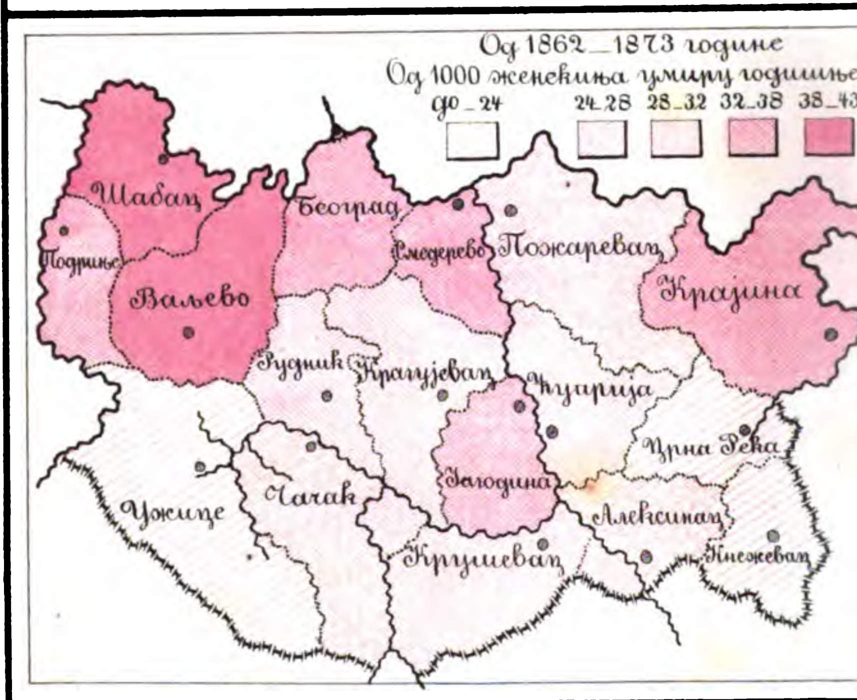

кнежевине Србије.

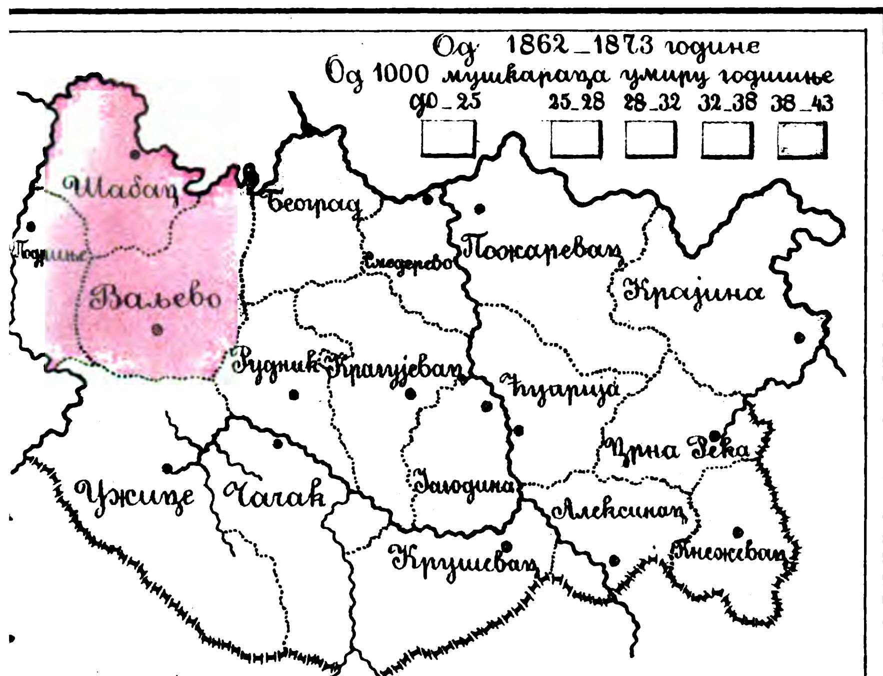

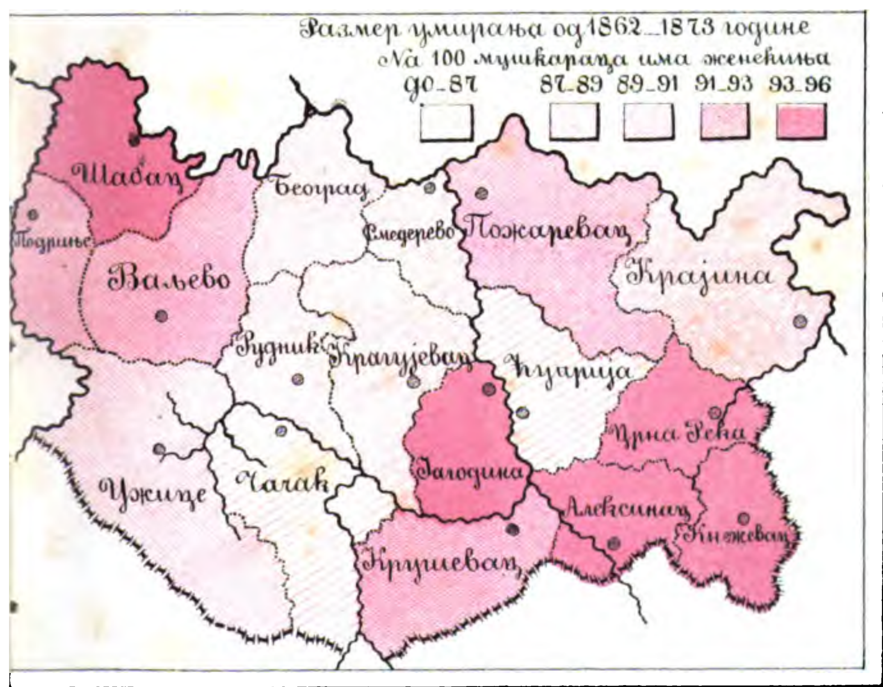

Filmed by Preservation NEH 1992

Од 1867. до 1874. године умрло је учитеља

варошких — сеоских — свега

Број умрлих: 10, 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1

О к р у з и :

Ужички, Подрински, Руднички, Црноречки, Књажевачки, Крушевачки, Ћуприски, Шабачки, Алексиначки, Јагодински, Смедеревски, Чачански, Пожаревачки, Београдски, Ваљевски, Крагујевачки, Крајински

Варош Београд

Filmed by Preservation NEH 1992